

MAGYAR NYELVŐR

ALAPÍTVÁ 1872-BEN

TARTALMÁBÓL

„Sokan belefulladtak már a metaforák tengerébe.” Tánzos Vilmos
néprajzkutatót kérdezi Balázs Géza

B. Kovács István: A hősi küzdelem. Szemelvények az elveszettek
hitt magyar hőseposzból – magyarázatokkal

Czopf Áron: Közelítés a csend politikaelméletéhez

Skrobák Eszter: A százcú hazugság. A hazugság magyar nyelvi
képe a testesültség szempontjából

Cs. Jónás Erzsébet: Nyelvhasználati és keretszemiotikai változások
az újrafordításokban

Acsai Roland: Hogyan tanítsuk? Csokonai Vitéz Mihály: Tartózko-
dó kérelem

Halmai Tamás: „Mindig megalázó, ha meggyilkolnak minket.”

Kertész Imre: Világpolgár és zarándok

Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: Balázs Géza „hármaskönyve”

Verebélyi Kincső: Balázs Géza: Nyelvszokások. A nyelvszokások
mint szimbolikus nyelvi cselekvések

Verebélyi Kincső – Voigt Vilmos: Balázs Géza: A művészet és
a nyelv születése

Voigt Vilmos: Balázs Géza: Folklor és nyelv

Tuba Márta: Adamikné Jászó Anna: 33 retorikai elemzés

Minya Károly: A Nyelvőr postája

Karádi Zsolt: Minya Károly köszöntése 60. születésnapján

Szarvas Gábor-emlékszoba Adán

Tóth Szergej (1955–2023)

Pomogáts Béla (1934–2023)

Új szavak, kifejezések

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR NYELV ÉS KULTÚRA NEMZETKÖZI TÁRSASÁGÁNAK FOLYÓIRATA (2020–)

Megjelenik évente négyszer
(januárban, áprilisban, júliusban és októberben)

Alapította a Magyar Tudományos Akadémia 1872-ben

SZERKESZTETTÉK:

Szarvas Gábor (1872–1895), Simonyi Zsigmond (1896–1919), Balassa József (1920–1940),
Beke Ödön (1946–1953), Lőrincze Lajos (1954–1993), Keszler Borbála (1994–2021)

VÉDNÖKI TESTÜLET:

Lőrincze Péter, Temesi Ferenc, Tőkés László, Várady Tibor

NEMZETKÖZI TANÁCSADÓ TESTÜLET:

Fedosov, Aleksandrovich Viktor (Vlagyimir, Oroszország), Dragaschnig, Edina (Grác, Ausztria),
Lizanec, Petro (Ungvár, Ukrajna), Mífsud, Mari Lee (Richmond, USA),
Sivonen, Jari (Oulu, Finnország)

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

Aczél Petra (Moholy-Nagy Művészeti Egyetem), Adamikné Jászó Anna (ELTE), Balázs Géza (Színház-
és Filmművészeti Egyetem, Partiumi Keresztény Egyetem), Büky László (SZTE), Hidasi Judit (BGE),
Horváth Péter Iván (PPKE), Cs. Jónás Erzsébet (Nyíregyházi Egyetem), Kovács László (ELTE TÁTK),
Kövecses Zoltán (ELTE), Minya Károly (Nyíregyházi Egyetem), Pölcz Ádám (ELTE TÓK), Steklács
János (PTE), Szűts Zoltán (EKKE)

FELELŐS SZERKESZTŐ: Balázs Géza

SZERKESZTŐK: Minya Károly, Pölcz Ádám

MUNKATÁRSÁK: Barta Éva, Takács Róbert, Vesszős Balázs

TÖRDELÉS, ARCULAT: Fancsek Krisztina

EGYÜTTMŰKÖDŐ PARTNER:

Magyar Nyelvőr Alapítvány
Magyar Nyelvstratégiai Kutatócsoport
Petőfi Kulturális Ügynökség Kazinczy Műhely

NYOMDA: Könyvpont Nyomda, Budapest

A szerkesztőség címe:

1072 Budapest, Rákóczi út 38. 1/2.

A szerkesztőség e-mail-címe: magarynyelvor@mnyknt.hu

A felelős szerkesztő közvetlen e-mail-címe: balazs.geza@gmail.com

Honlap: www.mnyknt.hu

A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón:

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának repozitóriuma:

http://real-j.mtak.hu/view/journal/Magyar_Nyelv%3D0151r.html

Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága: www.mnyknt.hu (2020–)

Kiadó: Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága

Felelős kiadó: A Társaság elnöke

1072 Budapest, Rákóczi út 38. 1/2.

Telefon: 36-30-318-9666, e-mail: irodavezeto@mnyknt.hu

ISSN (nyomtatott) 0025-0236

ISSN (webváltozat) 1585-4515

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Postacím: 1900 Budapest

E-mail: hirlapelofizetes@posta.hu. Telefon: +36-1-767-8262

Egyes szám ára: 1500 Ft, éves előfizetés (4 szám): 6000 Ft (2023-ban).

Az új vármegyebérlettel olcsóbb lesz a közlekedés

2023 májusától vezetjük be a buszra és vasútra egyaránt érvényes vármegye- és országbérleteket. A kedvezményes árú bérletekkel a MÁV-START, a Volánbusz, a MÁV-HÉV és a GYSEV járataira lehet majd felszállni. A vármegyebérlettel az adott vármegye határáig utazhatunk buszon és vasúton. Az országos bérlettel pedig akár Magyarország teljes területét bejárhatjuk.

TARTALOM

„Sokan belefelladtak már a metaforák tengerébe.” Tánccsoz Vilmos néprajzkutatót kérdezi Balázs Géza 277

Tanulmányok

<i>B. Kovács István</i> : A hősi küzdelem. Szemelvények az elveszettek hitt magyar hőseposzból – magyarázatokkal	294
<i>Czopf Áron</i> : Közelítés a csend politikaelméletéhez	320
<i>Skrobák Eszter</i> : A százarcú hazugság. A hazugság magyar nyelvi képe a testesültség szempontjából	333
<i>Cs. Jónás Erzsébet</i> : Nyelvhasználati és keretszemiotikai változások az újrafordításokban	355

Nyelv és iskola

<i>Acsai Roland</i> : Hogyan tanítsuk? Csokonai Vitéz Mihály: Tartózkodó kérelem	371
<i>Halmi Tamás</i> : „Mindig megalázó, ha meggyilkolnak minket.” Kertész Imre: Világpolgár és zarándok	376

Szemle

<i>Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor</i> : Balázs Géza „hármaskönyve”	380
<i>Verebélyi Kincső</i> : Balázs Géza: Nyelvszokások. A nyelvszokások mint szimbolikus nyelvi cselekvések	384
<i>Verebélyi Kincső – Voigt Vilmos</i> : Balázs Géza: A művészet és a nyelv születése	388
<i>Voigt Vilmos</i> : Balázs Géza: Folklor és nyelv	392
<i>Tuba Márta</i> : Adamikné Jászó Anna: 33 retorikai elemzés	397

Nyelvőr-hírmondó

<i>Minya Károly</i> : A Nyelvőr postája	400
<i>Karádi Zsolt</i> : Minya Károly köszöntése 60. születésnapján	403
Szarvas Gábor-emlékszoba Adán	408
Tóth Szergej (1955–2023)	410
Pomogáts Béla (1934–2023)	412
Új szavak, kifejezések	414

CONTENTS

„Many People Have Drowned in a Sea of Metaphors.” Interview with Ethnographer Vilmos Tánccsoz
by Géza Balázs 277

Papers

<i>B. Kovács, István</i> : The heroic struggle. Excerpts from the Hungarian heroic epic thought to be lost – with explanations	294
<i>Czopf, Áron</i> : An approach to the political theory of silence	320
<i>Skrobák, Eszter</i> : Embodiment in the Hungarian linguistic image of hazugság (lying)	333
<i>Cs. Jónás, Erzsébet</i> : Changes in language usage and frame semiotics in retranslations	355

Language and School

<i>Acsai, Roland</i> : How Shall We Teach the Poem Entitled Tartózkodó kérelem by Csokonai Vitéz Mihály?	371
<i>Halmi, Tamás</i> : “It is always humiliating when we are murdered.” World Citizen and Pilgrim by Kertész Imre	376

Reviews

<i>Kapitány, Ágnes – Kapitány, Gábor</i> : The Trilogy by Balázs Géza	380
<i>Verebélyi, Kincső</i> : Language Habits. Language Habits as Symbolic Language Actions by Balázs Géza	384
<i>Verebélyi, Kincső – Voigt, Vilmos</i> : The Birth of Art and Language by Balázs Géza	388
<i>Voigt, Vilmos</i> : Folklore and Language by Balázs Géza	392
<i>Tuba, Márta</i> : 33 Rhetorical Analyses by Adamikné Jászó Anna	397

The News of Magyar Nyelvőr

<i>Minya, Károly</i> : The Postbox of Magyar Nyelvőr	400
<i>Karádi, Zsolt</i> : Greeting Minya Károly on his 60th Birthday	403
Szarvas Gábor’s Memorial Room in Ada	408
Tóth Szergej (1955–2023)	410
Pomogáts Béla (1934–2023)	412
New Words and Phrases	414

MAGYAR NYELVŐR

147. ÉVF. * 2023. JÚLIUS–SZEPTEMBER * 3. SZÁM

„SOKAN BELEFÜLLADTAK MÁR A METAFORÁK TENGERÉBE” TÁNCZOS VILMOS NÉPRAJZKUTATÓT KÉRDEZI BALÁZS GÉZA

Tánczos Vilmos (Csíkszentkirály, 1959) erdélyi magyar néprajzkutató, a Kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Néprajz és Antropológia Intézetének és Hungarológiai Doktori Iskolájának professzora, valamint a budapesti Magyarorsággutató Intézet munkatársa. Tudományos munkásságának középpontjában a moldvai csángók és a székelyek népi vallásos kultúrája, valamint nyelvi világa áll. A kutatót a nyelvi megfigyeléseiről, tapasztalatairól kérdezem.

Tánczos Vilmos

Beszélgetésünk elején hadd idézzek egy elfeledett nyelvészt, Sebestyén Gézát: „A nyelvben a nagy belső összefüggéseket keresni, ez a nyelvészetnek talán legméltóbb, de egyben legnehezebb feladata. Hallatlan nehézségének az az oka, hogy egyszerre két dolgot követel meg a tudóstól: igen nagy anyagismeretet és igen nagy áttekintő, szintetizáló képességet. Az utóbbi szárnyakat ad, az előbbi megment az üres spekulációktól.” Ezt 1939-ben írta. Úgy vélem,

hogy Tánczos Vilmos nem óztkodik a nagy belső összefüggésektől. De kezdjük az elején: néprajzkutatóként sokszor foglalkozott nyelvészeti, dialektológiai vonatkozásokkal.

A két diszciplína, a néprajz és a nyelvészet kapcsolata számomra egészen természetes, hiszen a nyelvben is a kultúra nyilatkozik meg, másfelől a kultúra alakítja a nyelvet is. Ezt, azt hiszem, senki sem vitatja. Mészöly Gedeon 1941-ben Kolozsvárt *Nép és Nyelv* címmel indított tudományos folyóiratot. Később, 1957-től a szegedi egyetemen a néprajzi és nyelvészeti tanszékek közös évkönyve *Néprajz és Nyelvtudomány* címmel jelent meg a néprajzos Bálint Sándor, valamint az említett Mészöly Gedeon és több más neves nyelvész szerkesztésében. Néprajzusként magam is tudatában vagyok a tájnyelv etnográfiai jelentőségének. A népi kultúrának, akárcsak az emberi szellem más területeinek különböző médiumai vannak, de a népi kultúra egésze mégis alapvetően a nyelvben él. A nyelvvel való kapcsolat nemcsak a szellemi népi kultúra esetében létezik, ez az összekapcsolódás még a tárgyi világ vonatkozásában is nagyon fontos. A múltból ránk maradt népi tárgyak a múlt valódi tanúivá csak akkor lesznek, csak akkor reprezentálnak valóban egy letűnt világot, ha nyelvileg is tudunk róluk valamit mondani, akármilyen keveset, de mégis valamit. Nyelvi magyarázatok nélkül a múlt tárgyai halottak, mert nincsen értelmük. A múzeumi kiállított tárgyak esetében például legalább egy megnevező múzeumi felirat feltétlenül szükséges, de a mélyebb múltidézéshez ez még korántsem elégséges: minél képszerűbb, részletesebb, egy-egy életvilágot minél teljesebben felidéző narratívumokra van szükség, hogy egy-egy tárgyi reprezentáció minél életszerűbb, hitelesebb legyen.

Erre vonatkozik az a gondolata, hogy a tárgyaknak van idővonaluk. Gál Sándor felvidéki író ennek kapcsán anyanyelvi időzónát említ... De folytassuk a nyelvvel! Megfogott egy mondata a moldvai magyarokról: „Egész napjuk imában telt el.” Hadd tegyem hozzá egy szilágysági gyűjtésemet: „Karácsonykor énekkelt volt tele a falu.” Törvényszerű, hogy ez elmúlt?

A moldvai és a szilágysági példa valóban ugyanarra a jelenségre vonatkozik. De hogy ezt megértsük, távolabbról kell kezdenünk, mégpedig onnan, hogy mit is jelent a szó és az ének az emberi kultúrában. *János evangéliumában* ezt olvassuk: „Kezdetben volt az Ige, az Ige Istennél volt, és Isten volt az Ige, ő volt kezdetben Istennél. Minden általa lett, nélküle semmi sem lett, ami lett.”¹ A teremtés tehát a Szó kimondásával kezdődik, mert a Szó

¹ *János evangéliuma* 1. 1–3.

a legmélyebb valóság, maga a lényeg. Platónnál is isteni idea, tőle vette át a kereszténység is ezt a gondolatot. Az ember- és világteremtés a keresztény mitológiában ugyancsak a kimondott mindenható Szó által történik. A keresztfán függő Krisztus az archaikus népi imádságokban is a Világ Uraként jelenik meg, aki a teremtő szavaknak is a birtokosa. Például ebben a moldvai szövegben: „*Magos keresztfán meglátta / Az ő drága szent anyja az ő drága szent fiát, / Térnyig vérbe, könyökig könyübe. / Szegény szomorú várt szenteket, / Szentekkel szót mondott, / Testet teremtett, lelket adott.*”² A vallásos ember természetesen érzi a Szónak ezt a hatalmas erejét. Nemcsak a teremtő erejét, hanem azt is, hogy a szavak szerepet játszanak a megteremtett kozmosz elrendezésében, azaz azt, hogy a Szó egylényegű a világgal. Ha a helyes szavakat mondjuk, akkor helyesen vagyunk jelen a világban. A világ is örök, és a hozzá tartozó szavak is örök szavak. Közismert, hogy a hinduizmusban a meditáció bizonyos mágikus, talizmánszerű szavak, ún. „mantraszavak” kimondására támaszkodik, amelyek egyszerre szimbolizált valóságok és szimbolizáló jelek, valóságos szemantikai és a lét lényegét kifejező koncentrátumok. De a vallást itt tágabban, amolyan Hamvas Béla-i értelemben kell értenünk, aki a világ egészében, még a főtt sonkában is meglátta az Istent. Ebben a tág értelemben a költészet is eredendően mágikus-vallásos gyökerű, mert az igazi, a világgal egylényegű szavak kimondását célozza. Ha ilyen tág, archetipikus értelemben fogjuk fel a Szó idea mivoltát, akkor megértjük, hogy ugyanaz az Isten, ugyanaz a szándék van jelen a moldvai csángó asszonyok egész napos rózsafüzérmondásában, mint a szilágysági falu közös karácsonyi éneklésében. Az énekben kimondott szó még igazibb. „Aki szeret, az énekel. Aki énekel, kétszeresen imádkozik” – tartja a Szent Ágostonnak tulajdonított, sokat idézett mondás. Az ember, ha hangosan énekelni kezd, akkor kinyilvánítja azt, hogy harmóniában van a teremtett világgal, és hogy ezzel a transzcendenciával akar azonosulni. Érdekes, hogy a moldvai csángók régi vasárnapi, ún. „tiszteletheiről” többen is feljegyezték, hogy ezek a helyi kántorok, ún. „deákok” irányításával végzett, pap nélküli szertartások hangos szóval, nagyon lelkes vallásos kiáltozással és énekléssel történtek. Csűry Bálint a *Debreceni Szemle*ben 1934-ben leírt egy ilyen szertartást³, amit a végén azzal a megállapítással foglalt össze, hogy „a csángó a templomban valóban kiált az istenhez”.⁴ Az igazán vallásos ember érzi, hogy a kimondott szóval állandóan ki kell nyilvánítania, hogy teljes öntudatával van jelen egy értelmes világban, hogy bízik léte értelmé-

² Jancsi Anica, szül. 1932. – Szitás, 1991.

³ Csűry Bálint: Úti benyomások a moldvai magyar testvérek (csángók) közt. *Debreceni Szemle* 1934. 241–55.

⁴ Uo. 248.

ben, távlatában. Az állandó ima jelenségét Avvakum protopópa 17. századi önéletírása is említi, aki egy helyen, egy általa alkalmazott ördögűző imádságban a kiűzni akart démont „néma, siket léleknek” nevezi: „*az Úr nevében parancsolom neked, te néma és siket lélek, menj ki ebből a teremtményből, és többé bele ne menj, hanem menj a pusztaságba, ahol nem él ember, és csak az Isten néz vigyázó szemmel.*”⁵ A szavaknélküliség, a némaság tehát a szellemi sötétség, az értelmetlen lét és az emberi kultúrán kívüliség szimbóluma. A csalárd ördögnek is vannak szavai, amelyekkel megtölti a világot, amelyekkel elnyomja az igazi szavakat, de ezek a szavak nem a harmónia, hanem a hangzavar szavai. Valóban úgy tűnik, hogy a mi napnyugati civilizációnkban visszaszorulóban van az a vallásos hit és az ebből következő vallásos magatartás, amely valaha általános és közösségi jellegű volt.

Kutatásainak középpontjában az archaikus népi imák állnak. Élnek-e még, vagy ez már csak a múlt?

Az archaikus népi imádságnak nevezett folklórműfaj a középkor vallásos világgképének terméke, és ezt a világgképet fejezi ki. Ennek a világgképnek a szétesése a reformációval kezdődött, majd később a bomlás – egyéb szellemi és gazdasági folyamatok következtében – kiteljesedett. Így valóban csoda, hogy ezek a középkori eredetű, az egyház által nem támogatott, sőt inkább tiltott apokrif népi imaszövegek bűvópatakszerűen megérték a 20. századot. Ez azért történhetett meg, mert maga a műfajt éltető középkorias vallásosság sok eleme, a régi világgkép egy része is zárványszerűen megmaradt bizonyos közösségekben, olykor csak családokban vagy csak az egyéni vallásosságban. Az apokrif népi imaszövegek 1968-ban történő, Erdélyi Zsuzsannának köszönhető folklorisztikai felfedezése óta mindenesetre több ezer magyar imaszöveg került felgyűjtésre és archiválásra, amelyeknek egy része nyomtatásban is megjelent. De ez a műfaj egy mára teljesen elpusztult vallásos világgképhez kötődik, ezért a világgképet kifejező szellemi örökség sem élhet tovább. A folklórgyűjtők olykor ugyan találkoznak még élő apokrif népi imádságokkal, de ezek a rendszerint töredékes és romlott szövegek voltaképpen már csak kulturális csökevények, olyan survival jelenségek, amelyek elveszítették eredeti jelentésüket, értelmüket. A szövegek kultúrtörténeti forrásértéke, jelentősége mindenesetre óriási, hiszen rávilágítanak a középkor vallásos világgképére, jól kiegészítve azt a perspektívát, amely erről a világgképről az írott magyar és latin nyelvű egyházi forrásokból, valamint a középkori egyházművészetből kirajzolódik. Nem mellékes a műfaj nyelvtörténeti je-

⁵ *Avvakum protopópa önéletírása.* Kriterion Könyvkiadó. Bukarest. 1979. 108.

lentősége sem, hiszen kötött, kevésbé variálódó szövegek lévén a középkori magyar nyelv sok archaikus elemét őrizték meg. Amikor 1970. február 11-én a Néprajzi Társaság Folklór Szakosztályában Erdélyi Zsuzsanna bemutatta az újonnan felfedezett folklórműfajt, Pais Dezső korreferátuma épp ebből a szempontból értékelte a szöveganyagot.⁶

Mindannyian érzékeljük, hogy létezik egyfajta székely gondolkodásmód. Korábban ezt írta róla: „A székely gondolkodásmód (szellem, észjárás stb.) legjellemzőbb vonása az a törekvés, hogy ne ismerje el a környező világot valóságosan létezőnek, s így önmagával azonosnak. A székely nyelv [...] egy külön világot teremt. [...] Játsszuk azt, ami nincs, de lehetne!” De vajon létezik-e még, és hogyan ragadható meg?

Sokan észrevették már, hogy a székely nyelvjárásban a metaforikus képi kifejezések gyakrabban fordulnak elő, mint más nyelvváltozatokban. De itt sokkal többről van szó, mint egy-egy szép költői kép időnkénti felbukkanásáról. A metaforákkal mindig egy-egy nyelvi világtéremtés történik, egy-egy eredeti metafora a nyelvi és képi teremtőerő megnyilvánulása. Valahogy hasonló módon, mint a költészet metaforái által. Ez nyilván nem az én felismerésem. Csűry Bálint például egyik tanulmányában már 1910-ben igen helyesen nevezte a metaforákat az emberi beszéd egyik legnagyobb alkotóerőjének.⁷ Később ugyanezt a felfogást erősítette meg George Lakoff és Mark Johnson 1980-ban megjelent, a kognitív metaforaelméletet megalapozó könyve, a *Metaphors We Live By* is,⁸ ahol már a gondolat módszeres kifejtésével találkozunk. Akik tehát a székely nyelvjárás metaforikus képeiben csak valamiféle szóvirágokat látnak, azok nagyot tévednek. És ugyanígy rossz úton járnak azok is, akik épp ezekből a képekből kiindulva, ezeket voltaképpen félreértve megalkotják a humoros, csavaros észjárással, gondolkodással rendelkező „székely góbé” alakját. Mert ezeknek a székely metaforáknak nem a beszéd képekkel való felékesítése, feldíszítése a célja, és nem is valamiféle humorizálás. Aki csak a humorig vagy az úgynevezett „csavaros” székely észjárásig lát el, az nem lát el a lényegig, pontosabban félreérti a lényegét.

Hogyan alakul ki a metaforikus gondolkodás képessége? Ráadásul egy egész közösség, esetünkben a székelység vonatkozásában?

⁶ Pais Dezső: Hozzászólás Erdélyi Zsuzsanna előadásához. *Ethnographia* 1971. 3. 364–7.

⁷ Csűry Bálint: A metafora. *Magyar Nyelvőr* 1910. 343–55.

⁸ George Lakoff – Mark Johnson: *Metaphors We Live By*. The University of Chicago Press. 1980.

A Székelyföldön ránevelik a gyermekeket erre a gondolkodásmódra. A metaforákkal való élés elsajátítása része a gyermekek szocializációjának. A tanítás legelső lépése lehet, hogy a gyermek előtt megkérdőjelezzük egy biztosnak hitt identitást, azonosságot. Mindenekelőtt magának a gyermeknek az identitását. Ennek egyik jellegzetes példája az a Székelyföldön általánosan elterjedt szokás, hogy az épp beszélni tanuló vagy alig beszélő fiúgyerekeket kedveskedve kislánként, a leánygyerekeket pedig fiúcskaként szólítják meg: „*Né, milyen szép kicsi leányka/fiúcska!*” Azzal, hogy a gyerek nemi identitását egy szándékosan hibás azonosítással kétségbe vonják, arra ösztönzik őt, hogy képzeletében a hibás metafora mindkét részét felépítse. A gyermek – a mai szemmel akár durvának is nevezhető provokáció – következtében képzeletében azonnal összeveti a metafora forrástartományát (Milyen egy kislány? Milyen egy kisfiú?) a céltartománnyal (Milyen vagyok én?), és hibásnak, inadekvát-nak találva a megfélemlítést, rendszerint durcásan visszavág az őt provokáló felnőttnek: „*Én nem vagyok leányka!*” „*Én nem vagyok fiú!*” Egy ilyen egyszerű játék célja és lényege, hogy megtanítsák a gyermeket arra, hogy a világ bármelyik része megkérdőjelezhető, és hogy a képzelőerőt működtetni kell ahhoz, hogy a világban rendet teremtsünk, illetve hogy abban eligazodjunk. Az ilyen típusú nyelvi játékok a Székelyföldön mindennaposak. A falu között lassan haladó tehénszekeren ülve édesapám, mintegy köszönés gyanánt, megszólított egy kisgyereket, aki a kapujuk előtt az útszéli árok partján füvet tépett egy kosárba a család állatai számára: „*Húzod a füvet, ugye, hogy nőjön?*” – Egy ilyen furcsa, szándékos félreértés, amely a látvány szintjén mégis logikusnak tűnik, ugyancsak megkérdőjelezi a biztosnak hitt világot, és a gyermek fejében az azonos – nem azonos tengelyen működtetni kezdi a metafora két képi oldalát. Egy ép nyelvérzékkel rendelkező közösség magára a nyelvre is képes reflektálni. Az azonos – nem azonos szembenállás olykor egy-egy nyelvi jelenségre irányul. Ilyenkor maga a nyelvi rendszer működése kérdőjeleződik meg, és miután a rend helyreáll, maga a nyelv mindig megerősödve kerül ki egy-egy ilyen játékból. Egy másik alkalommal tanúja voltam a következő párbeszédnek: „*Kicsi fiam, tégedet minek hívnak?*” – kérdezte ugyancsak édesapám a borvízforrásnál üvegét töltögető kisgyerektől. „*Ferinek!*” – jött a büszke, biztos és megfellebbezhetetlen felelet. Csakhogy ekkor apám furcsa, meghökkentő módon rákérdezett az igei vonzatban szereplő *-nak/-nek* rag (Ferinek hívnak) jelentésére, illetve nyelvi használatára: „*Neki-e, te?*” – folytatta viccelődve. Erre a gyerek, aki nyilván nem hagyhatta, hogy egy ilyen furcsa nyelvi játékkal a saját nevétől is megfosszák, durcásan kivágta: „*Neki hát!*” – A játékban a felnőtt egyetlen szóvégi rag „biztosnak” hitt jelentését és nyelvi használatát vonta kétségbe, amikor a rag egy másik lehetséges nyelvi használatára irányította a gyerek

figyelmét, és ezzel mintegy lebegtetni kezdte a nyelvi jel jelentését és nyelvi alkalmazásának körülményeit. A gyerek megértette a nyelvi támadást, és fel is vette a kesztyűt. A „*neki hát!*” válasz arról tanúskodott, hogy maga is belépett a felnőtt által kezdeményezett nyelvi játékba. Elfogadta azt, hogy ezt a ragot akár ilyen furcsa, lehetetlen nyelvi helyzetben is használni lehet, és ebben a felforgatott nyelvi világban is megvédte önnön identitását.

A kifejezetten a nyelvhasználatra irányuló nyelvi szocializáció a nyelvi tudatosságot alakítja ki, és fejleszti is azt. Az ilyen típusú nyelvi támadások arra tanítják a gyermeket, hogy minden világtértelezés relatív, hogy mások másként látnak, és ezt a másik látást másként fogalmazzák meg. Fontos tanulság a gyermek számára az is, hogy egy-egy nyelvi provokációra mindig az adott kultúra szabályain belül kell érvényesen és helyesen válaszolnia, lehetőleg úgy, hogy ezeket a nyelvi támadásokat magában a nyelvben verje vissza. A nyelvi szocializáció egyszersmind társadalmi szocializáció is, hiszen minden nyelvi helyzetnek megvan a maga társadalmi kontextusa. A gyermek egy felnőttnek nem válaszolhat agresszívan, még akkor sem, ha az illető felnőtt egy „erős” metafora által valamilyen neki nem tetsző megállapítást tett, például magát az identitását vonta kétségbe. A metaforákkal történő nyelvi szocializáció végső célja a metaforák nyelvi és társadalmi működtetése.

Előfordul az is, hogy a metaforikus nyelvhasználatot tanuló gyermek egy-egy saját metaforaalkotást elhibáz, rossz képet alkot, vagy egy képet rosszkor, inadekvát helyzetben használ. Ilyenkor helyre kell őt igazítani. A legjobb, ha ez is egy metaforával történik. A gyerekekkel például gyakran előfordul, hogy meglódul a fantáziájuk, és eltúloznak valamit, valamilyen képtelen világot teremtenek, egyszóval sületlenséget mondanak. Ma már nem emlékszem arra pontosan, hogy gyerekként mivel váltottam ki egy ilyen rendreutasítást, de valami nagy képtelenséget mondhattam, mert apám ezzel a kis „mesével” igazított helyre, ébresztett rá finoman arra, hogy túlléptem az elfogadható mértéket: *„Ha a világon, ami ember van, az mind egy ember volna, hű, az mekkora nagy ember volna! Ha a világon ami fa van, az mind egy fa volna, hű, az mekkora nagy fa volna! Ha a világon ami fészü (= fejsze) van, az mind egy fészü volna, hű, az mekkora nagy fészü volna! Ha a világon ami víz van, az mind egy víz volna, hű, az mekkora nagy víz volna! S akkor az a nagy ember, avval a nagy fészüvel, azt a nagy fát abba a nagy vízbe ha belévágná, hű, az mekkora nagyot csobbanna!”*

Ez a példázat egészében véve maga is egy jól felépített összetett metafora volt, a gyermeki buta képzelgés metaforája. A tanulságot a kép utolsó eleme, a „hű, az mekkora nagyot csobbanna!” tartalmazza, megvilágítva a teljes képsor értelmét: most te jó nagy hülyeséget képzelél el, és mondtál el nekem!

A metaforahasználat legmagasabb szintje az, amikor a metafora két tartományát a beszélők egy ún. „szikrafeleselés” közben mintegy játszva működtetik, ún. strukturális metaforákat hozva létre. Az ilyen improvizált nyelvi játékok felépítéséhez mindkét beszélő fél részéről nagy képzelőerőre van szükség, ugyanis a beszélők közös képzetének fel kell építenie és egy párbeszéd keretében együtt logikusan kell működtetnie a metaforikus megfeleltetés mindkét nagy tartományát. Itt már valóban a költészet, a művészet területén járunk. Az ilyen játékos „szikrafeleselések” felépítésének Tamási Áron volt a legnagyobb székely mestere. Ő Farkaslakán olyannyira megtanulta a maga leckéjét, hogy írásművészetének is ez lett az egyik alappillére. Egyik írásában egy valóban elhangzott nyelvi játékot idéz fel: a Kolozsvárról látogatóba szülőfalujába hazatérő fiatal írónak az időközben férjhez ment leánytestvére – magázó nyelvi formában – így mutatta be újdonsült férjét, aki épp egy huzamosabb ideig tartó erdővágásról jött haza egy ünnepre, és még nem volt ideje megborotválkozni: „– *Maga majmot látott-e? Né, itt van! – Ezt te ugyanbiza hol fogtad? – Én ezt az oltár előtt.*” Az ilyen nyelvi játékok kétségkívül tréfások is lehetnek, de kifejezhetnek más esztétikai minőségeket vagy egészen összetett, akár szomorú lelkiállapotokat is. Aki ezekben a nyelvi játékokban csak humort, „góbéskodást” lát, az nem érti a metaforateremtés lényegét.

A „metaforálást” a nyelvészeti közvélekedés általános, minden nyelvre, népre jellemző gondolati műveletnek tartja, és nem pusztán valamiféle dísznek, irodalmi képalkotásnak. De Erdélyben, Székelyföldön talán még a maga természetességében jobban megragadható.

Az ilyen nyelvi játék, illetve nyelvi szocializáció csak olyan nyelvi környezetben lehetséges, ahol az emberek állandóan reflektálnak a saját beszédükre, ahol a közösség számára fontos a nyelvi kifejezés, létezik a nyelvi öntudat. Költői képek csak ép nyelvérzéssel rendelkező emberek között születnek, a nyelv csak itt képes szárnyalni. A nyelvi mocsárban ritkán fordulnak elő metaforák. Ez utóbbi tény ma sajnos Erdélyben sokfelé meg tapasztalhatjuk. És nemcsak a szórványban. Péntek János jelezte, hogy ma már a székely tömb is meg van támadva, a nyelvi szórványosodás a Székelyföld peremterületeit is elérte. Ezt magam azzal egészíteném ki, hogy ami a nyelvi kompetenciákat, esetünkben a metaforateremtés képességét illeti, az egyre erőteljesebb román nyelvi hatáson kívül vannak más támadó tényezők is. A „korszerű” és „politikailag korrekt” társadalmi értékrend mai belső átalakulása és az ezt terjesztő intézmények romboló hatása szerintem ennél még fontosabb megsemmisítő erő, ugyanis ez magát a nyelvi öntudatot és a nyelv működésének háttérében lévő társadalmi mentalitást érinti. Régen a gyermekeket az egész közösség,

az egész falu nevelte, de ma, amikor egyre nőnek az emberek között a távolságok, az ilyen nyelvi interakciókra egyre ritkábban kerül sor. Előfordulhat, hogy a gyermekek ellen irányuló tréfás nyelvi támadások ellen maguk a szülők vagy a hivatalos intézmények tiltakoznak, és így végső soron akadályozzák azt, hogy gyermekeikben a metaforikus képi látás képessége kialakuljon.

A székelyföldi nyelvi gyűjtéseiből megjelent eddigi közleményei⁹ mind egy ilyen tág metaforafelfogás jegyében születtek. De vajon nem túl tág a metafora fogalmának ez az értelmezése?

A kérdés jogos. Amikor a saját lejegyzett tájnyelvi gyűjtéseimet a számítógépben rendszerezem, vagy ha a nyelvi anyagból közleményeket szerkesztek, akkor igyekszem ezt a kognitív szemléletet követni. A metaforák esetében per definitionem abból indulok ki, hogy a metaforikus megfeleltetések alapja az analógia, és ha ez a feltétel teljesül, azaz ha a kép két része közötti hasonlóság fennáll, akkor mindig metaforikus megfeleltetésről be-

⁹ Nyelvi képek, proverbiumok szótára. In: Tánzos Vilmos: *Elejtett szavak*. Egy csiki székely ember nyelve és világgépe. Bookart. Csíkszereda. 2008. 259–350.; 777 proverbium Csíkszentkirályról. In: *Acta Siculica 2008*. A Székely Nemzeti Múzeum Évkönyve. Sepsiszentgyörgy. 2008. 543–80.; Az emberi testre és a testiségre vonatkozó metaforikus kifejezések Csíkszentkirály szókincsében. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 2015. 2/ 117–42.; A vallással és az egyházi élettel kapcsolatos állandó nyelvi kifejezések egy csiki falu (Csíkszentkirály) szókincsében. In: Bihari Nagy Éva – Keményfi Róbert – Marinka Melinda – Kavacsánszki Máté (szerk.): *Diptichon. Tanulmányok Bartha Elek tiszteletére*. DE Néprajzi Tanszék. Debrecen. 2016. 436–48.; Nyelvi megnyilatkozásokat jelölő tájszók és állandó szókapcsolatok egy csiki falu (Csíkszentkirály) szókincsében. In: Benő Attila – Fazakas Annamária (szerk.): *Stilus virum arguit – A stílus elárulja az embert*. Köszöntőkötet Máthé Dénes 65. születésnapjára. Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság. Kolozsvár. 2017. (Egyetemi füzetek 34.) 162–78.; A kaszálás módja. In: Tánzos Vilmos: *Elejtett szavak*. Egy csiki székely ember nyelve és világgépe. Bővített és javított kiadás. Hargita Kiadóhivatal – Székelyföld Alapítvány. Csíkszereda. 2019. 21–62.; Zoomorfizmuson alapuló metaforikus képek egy székely falu (Csíkszentkirály) tájnyelvében. In: Nagy Dóra – Nagy L. István (szerk.): *A Magyarságkutató Intézet Évkönyve 2021*. Magyarságkutató Intézet. Budapest. 2022. 425–58. (A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 53.); Hogyan idézik a tárgyak a múltat? Egy csiki gazdaság példája. In: Dóka Krisztina (szerk.): *Múltidéző. Írások a magyar népi kultúráról és örökségéről*. Magyarságkutató Intézet. Budapest. 2022. 105–96. (A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 54.); Egy csiki székely falu (Csíkszentkirály) készülő tájszótára (szerkesztési elvek és mutatóvagy: a lótarás tájnyelvi kifejezései). In: Dóka Krisztina (szerk.): *Múltidéző. Írások a magyar népi kultúráról és örökségéről*. Magyarságkutató Intézet. Budapest. 2022. 199–220. (A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 54.); Egy csiki parasztgazdaság tárgyai és a tárgyakkal kapcsolatos nyelvi kifejezések (igavonás, teherszállítás, szántás). Megjelenés előtt (Magyarságkutató Intézet. Budapest).

szélek a konkrét nyelvi formától függetlenül. A kifejtetlen metaforák esetében a nyelvi felszínen csak a metafora forrástartományából vett egyik kép van jelen, a céltartományban felidézett másik képet pedig csak elképzeljük. Például ha a mezőn felmelegedett ivóvízről azt állítjuk, hogy ez „kabalahúgy” (megnevezett forrástartomány), akkor azt meg sem fogjuk kóstolni, mert képzeletünkben azonnal megjelenik a poshadt, ihatatlan ivóvíz képe (elképzelt céltartomány). Persze a metafora mindkét részét nyelviileg meg is nevezhetjük („ez a víz kabalahúgy”), de kognitív szempontból a kifejtett és a kifejtetlen metafora között nincs különbség. Ebben a tág értelmezésben egy hasonlat is teljes értékű metafora, mert az összevetés ugyancsak két analóg kép megfeleltetését valósítja meg, és az „olyan, mint” nyelvi szerkezetnek csupán annyi szerepe van, hogy a nyelvi felszínen is ráirányítja a figyelmet arra, hogy ennek a képnek két része van. Vagyis kognitív szempontból teljesen mindegy, hogy kifejtetlen metaforáról („kabalahúgy”), kifejtett metaforáról („ez a víz kabalahúgy”) vagy hasonlatról van-e szó („ez a víz olyan, mint a kabalahúgy”), sőt az is elképzelhető, hogy ezeknél jóval összetettebb nyelvi szerkezetekkel, akár teljes narratívumokkal hozzuk létre a metafora egyik képi oldalát, mégpedig a forrástartományhoz tartozó képet. Az előbb említett metaforák közül ilyen volt a „*ha a világon, ami ember van, az mind egy ember volna...*” kezdetű, összetett nyelvi szerkezetben leírt fantáziakép (a metafora forrástartománya), ami egészében fejezte ki a badarság, ostobaság, képtelenség jelentést (a metafora céltartománya). Akármilyen nyelvi formáról legyen is szó tehát, azaz kifejtett vagy kifejtetlen metaforáról vagy akár egy összetettebb hasonlatról, a lényeg csak az, hogy az analógia fennálljon, és így a metafora mindkét része elképzelhető legyen. Az én felfogásomban ez a metaforafogalom tág értelmezése.

A metafora lényege, hogy másnak mond valamit, mint ami az valójában: a kislány nem kislány (hanem kisfiú), a fütépés nem fütépés (hanem fűhúzás, hogy nőjön), a gyermek által elképzelt kép vagy világbeli összefüggés nem értékelhető közlemény (hanem badarság) és így tovább. A két világ közötti viszony analógián alapul, de ez az analógia a képzelet számára mindig kérdőjeles. A tudat oszcillál az azonos – nem azonos tengelyen, és minél élénkebb ez az oszcilláció, annál nagyobb egy metafora performatív vagy éppen poétikai hatása. A szokványos, mindenki által használt és értett nyelvi metaforákat észre sem vesszük a beszédben, de egy-egy egyéni vagy esetleg csak általunk nem ismert kép hallatán felkapjuk a fejünket. Az embert akár-mikor érhetik nyelvi meglepetések. Nemrég a 88. életévemben járó édesanyám csuklani kezdett, amire megjegyezte: „*Na, rúgják a verebek a lószart...*” Mivel ez a szólás ismeretlen volt számomra, meglepetésként ért, és nyomban meg is próbáltam egyetlen érthető egységgé összerakni a metafora három fő

képi elemét. Rövid gondolkodás után – azt hiszem – meg is értettem a képet: abból az általánosan ismert hiedelemből kell kiindulnunk, hogy ha valaki csuklik, akkor valahol távol valakik emlegetik őt, és a többi már világos: a verebek a jelentéktelen beszélő személyeket, a „lószar” pedig a szóbeszéd tárgyát jelenti, azaz a beszédre sem méltó dolgot, esetleg pletykálkodást. A szólás nyilván csak számomra volt feltűnő, mert a székely nyelvjárásban, sőt más nyelvjárásokban vagy a nyelvi régiségben létezhetnek változatai.

Tánzos Vilmos

Az eredetiséget, a nem szokványos jelleget említette. Vannak-e ma is metaforákat teremtő egyéniségek?

Meggyőződésem, hogy vannak. Amíg a közösségi metaforikus gondolkodás él, addig teremtő egyéniségek is lesznek. Az emberek nyelvteremtő képessége, fantáziája természetesen nem egyforma, így egyéniségek is bármikor és bárhol felbukkanhatnak. És fel is bukkannak. A tavaszi székely farsangi játékok például tobzódnak a nyelvi metaforákban és a humorban, a játékok főszereplői ezzel nevetetik meg a közönségüket. Megfigyeltem, hogy társasági összejövetelek alkalmával – mondjuk egy lakodalmi asztalnál, egy keresztelőn, egy kortárstalálkozón vagy akár csak egy egyszerű kocsmai beszélgetésen – olykor meg-meglódul a fantázia, és az egyéniségek ilyenkor mindig megjelennek. Ezért azt gondolom, hogy amíg a metaforák közösségi befogadásának kognitív feltételei adottak, addig az ilyen metaforate-

remtő képességek is meg fognak nyilvánulni, és a nyelvi szikrák azonnal pattogni kezdenek. A metaforák a modern életvilágban is ugyanúgy élnek, mint a hagyományosnak nevezettben. A szülőfalumban nemrég valaki így adta tudtomra a Vodafon és a UPC multinacionális cégek fúzióját: „A UPC *esszebaklatott* a Vodafonnal.” Egy politikus jól jövedelmező helyi gazdasági vállalkozását pedig így jellemezte valaki: „Béállítottak egy jó malmot neki es, úgyhogy ő most má csak nyalja a bajuszát.”

Úgy gondolom, hogy a 2016-ban a 88. életévében elhunyt édesapám, Tánczos Simon nagy mestere volt nemcsak az ismert metaforák adekvát, nemegyszer egyéni módon történő alkalmazásának, hanem az adott beszédhelyzethez illő új metaforák kitalálásának is. Sajnos viszonylag későn vettem észre ezt a nyelvteremtő képességét, és kezdtem feljegyezni az egyéni metaforáit.¹⁰ A gyűjtés egy részét már publikáltam, de a többit is szeretném belefoglalni a szülőfalum, Csíkszentkirály élőnyelvi adatait tartalmazó, most készülő munkámba, nevezetesen egy tájszótárba. Íme, egy csokorra való édesapám egyéni igei metaforikus kifejezéseiből, amelyeket csak tőle hallottam: *Beléúszik (vmi vmibe)*, 'elvész vele együtt, rámege vmire'; *Ég a mejje tölle*, 'nem ízlik neki, nem tetszik neki; drágáll vmit, és emiatt nem esik jól a fogyasztása'; *Fënn hordja [fëlveti] a farát*, 'büszkén, peckesen jár'; *Mászik (vki után)*, 'utánoz vkit, hasonlítani szeretne vkihez'; *Rëafekszik (vmire)*, 'állhatatosan, következetesen, erőszakosan csinál vagy akar vmit'; *Seggelikászik (vkit)*, 'faggat vkit'; *Szélbaszó (vki)*, 'gyorsan, hebehurgyán cselekvő ember'. Ezek pedig az összetettebb, több képi elemet tartalmazó metaforái: *Jár [vált] az esze, mind a nadrág feneke*, 'nem következetes gondolkodású ember, aki hol ezt gondol, hol azt'; *A tehen elejibe állj fával, s a fejrënép elejibe fasszal*, 'a nők a férfiakat szexuális teljesítményük szerint értékelik, s a férfinak meg kell felelnie ennek az elvárásnak'; *Kihëgyözödik, mind a kutyaszar a hóból. ~ Kikopik, mind a kutyaszar a hó alól*, 'kilátástalan, reménytelen helyzetbe kerül'; *Këtyëg, mind a lófasz a tokjába*, 'nagyon ideges, reszket'; *Van, akinek a lófaszt a hátába vágják, s mégës a seggibe szökik*, 'van, aki mindig nagyon szerencsés, minden előnyére válik, még a kezdeti szerencsétlenség is javára fordul'; *Nem lehet az embërëkët dróton rángatni*, 'a vélemények megszolanak, nem lehet egy cél érdekében összefogni az embereket, nem lehet rájuk parancsolni'; *A kalapot a szëmibe behúzták*, 'megtévesztették, megvakították, becsapták'; *Gyermëkkorába a lúd a szárnyával hëzzavert*, 'gyengeelméjű vagy naiv felnőtt személy'; *Olyan ëgyformák, mind két nyúlzar*, 'hasonlítanak, egyformák'; *Nëz belé, mind a varjú az üress löfejbe*, 'néz bele

¹⁰ Tánczos Vilmos: Nyelvi képek, proverbiumok szótára. In: Uő: *Elejtett szavak*. Egy csiki székely ember nyelve és világképe. Bookart. Csíkszereda. 2008. 259–350.

vmi üres edénybe vagy egyéb üreges tárgyba’; *Még akarok sülni a magam zsírjába*, ’nem szeretnék más segítségére szorulni’.

Pontosan ilyen megnyilatkozásokra gondoltam akkor, amikor arra utaltam, hogy létezik egyfajta székely gondolkodásmód. Az ilyen képes kifejezésre minden nem odavalósi, aki nyitott füllel jár, felkapja a fejét. Részben azért, mert nagyon tetszik, nagyon csavarosnak tűnik, de nem érti...

Van itt viszont egy érdekes probléma. Az analógia nyilván csak akkor áll fenn, ha a metafora forrástartományának és céltartományának vannak bizonyos közös képi elemei. Ebben a vonatkozásban jelentősnek tartom Ernst Gombrichnak azt az észrevételét, hogy a metafora két részének elegáns distinkciója legfeljebb csak elméletileg létezik, mert a működő képzetben, illetve az ezt kifejező, megjelenítő nyelvben a két tartomány óhatatlanul összeszemosódik, vagyis lehetetlen megállapítani, hogy hol végződik a jelölő, és hol kezdődik a jelölt. Az emberi gondolkodásnak van egy olyan tendenciája, hogy nehezen tesz különbséget a kettő között, ezért a nyelv is kedveli ezt a „szürkületi tájat”, amelyben lehetetlen meghúzni a határt a szó szerinti kép és a metaforikus, jelképesen felfogott kép között.¹¹

A szóban forgó összeszemosódásnak, a világos elméleti distinkció hiányának van egy veszélyes következménye, illetve vonatkozása. Ha metaforákkal élünk, akkor tudnunk kell azt, hogy a forrástartományból vett megjelenítő képben annak összes lehetséges jelentésaspektusa aktivizálódik, és a kép minden jelentéseleme teljes egészében átkerül a céltartományba, vagyis nem csupán az a jelentéselem, amellyel mi magunk hangsúlyosan élni akartunk. Ha például egy gyorsan szaladó nőt *agárnak* vagy *dromedárnak* nevezünk, ő joggal fog ettől megsértődni, mert a zoomorf kép többi jelentéselemét magára nézve előnytelennek fogja találni. A metaforikus képek tehát nagyon erősek, és félreérthetőségük miatt ugyanakkor veszélyesek.

De miért van szükség egyáltalán ezekre a metaforákra? Miért lépünk be minduntalan ebbe a bizonytalan, homályos, félreérthető és emiatt veszélyes zónába? A metaforikus beszédre való törekvés miért lesz mégis a székelyek nyelvének etnikus sajátossága?

A magyarázatot szerintem épp az itt megnyíló lehetőségekben kell megkeresnünk. Én két fontos szempontot látok. Egyfelől a metaforában jelen levő,

¹¹ Ernst Gombrich: *Icones symbolicae*. In: Pál József (szerk.): *Az ikonológia elmélete*. Ikonológia és műértelmezés 1. JATEPress. Szeged. 1997. 34–5.

két egymásnak megfeleltetett kép együttes jelenléte gazdagabbá és érzékletesebbé teszi a nyelvi kifejezést. Ez a gazdagság és érzékletesség épp az adott nyelvi helyzetben felidézett lehetséges jelentések, jelentésárnyalatok sokaságából áll össze. A metaforikus kép a „szürkületi tájban” mozogva is lehet egészen pontos és találó, annál is inkább, mert igen gyakran épp a való világban is fennálló valamely bizonytalanságot vagy egy szavakba nehezen önthető lelkiállapotot hivatott megfogalmazni. Másfelől nyilvánvaló, hogy egy-egy eredeti metaforikus képnek erős esztétikai hatása van. Egy kép lehet szép, örömteli, fenséges, humoros, de lehet groteszk, ijesztő vagy szomorú is. És ezeknek az esztétikai minőségeknek van performatív hatásuk is. Egy nem szokványos metafora érzelmi hatásokat kelt: mosolyt, lelkesedést, felháborodást és így tovább. A nyelv amúgy a maga természetéből adódóan törekszik arra, hogy ilyen hatásokat érjen el. Még a szigorú egyértelműsége törekvő tudományos nyelvváltozatok sem tudnak szabadulni a nyelvnek ettől a jellemzőjétől, a metaforák még az orvosi, a jogi, a technikai nyelvben is felbukkannak.

Egy elhasznált, mindenki által ismert nyelvi kifejezésnek nincs akkora esztétikai és performatív hatása, mint egy újszerűnek. A rutinszerű használat kioltja a metafora hatását. Egy szokványos kép nem üti át a befogadó ingerküszöbét még akkor sem, ha az illető kép önmagában, képi jelentés-elemei működését illetően izgalmas. A szokványos metaforák képi oldala voltaképpen el sem jut az emberek képzeletéig. Az ilyen képek voltaképpen értelmüket, képi tartalmukat vesztett nyelvi csökevények. A mindennapi nyelvhasználatra is ugyanaz áll, mint a szépirodalomra: egy metafora annál hatásosabb, minél újszerűbb és eredetibb. A nyelvi kreativitást az emberek általában pozitívan értékelik. Persze a találó pontosság alapkövetelmény, ennek hiányában a beszélő nevetségessé válik.

Ezen a ponton, azaz a metaforák hatásának titkát keresve, azt hiszem, kézenfekvő Hankiss Elemér oszcillációs vagy vibrációs elméletére hivatkozni, aki *Az irodalmi mű mint komplex modell* című, 1985-ben megjelent könyvében a versek rímeiről értekezve arról írt, hogy az azonos nyelvi formával, de eltérő tartalommal rendelkező rímek esetében a rímhívóra adott rímválasz váratlansága, különlegessége elbizonytalanítja a verset olvasót, akinek tudata ennek következtében oszcillálni kezd az azonos – nem azonos tengelyen, és ez a tudati vibrálás számára esztétikai élményt jelent.¹² Úgy vélem, valami hasonló történik a metaforák világában is: amikor képzeletünk a jelölő kép és az általa felidézett másik kép azonosságának vagy nem azonosságának

¹² Hankiss Elemér: *Az irodalmi mű mint komplex modell*. Magvető Könyvkiadó. Budapest. 1985.

kérdésével szembesül, tudatunk a feladott képi talányt igyekszik megfejteni, oszcillálni kezd azon a bizonyos azonos – nem azonos tengelyen, és ezáltal a nyelvi közlemény jelentésének megértésén túl esztétikai-poétikai élményhez is jutunk. Az élmény annál nagyobb, minél kevésbé hat egy-egy találó kép szokványosnak.

Több közleményt jelentetett már meg csiki szülőfaluja, Csíkszentkirály tájnyelvi anyagából, amelyekben jelezte, hogy egy tájnyelvi szótáron dolgozik, ezek a közlemények voltaképpen csak egy nagyobb munka előzetes forgácsai. Mi volt a kiindulópont?

A magyar nyelvtudomány néhány kitűnő tájszótárral rendelkezik – itt mindekelőtt Csűry Bálint *Szamosháti szótárára*, Penavin Olga *Szlavóniai (kórógyi) szótárára*, Imre Samu *Felsőőri tájszótárára* és legújabban a Péntek János által szerkesztett moldvai és kalotaszegi tájnyelvi szótárakra gondolok –, de a székelnyelvjárásnak még nincsen ilyen kézikönyve. Ennek természetesen sok oka van: a nyelvjárási gazdagsága, az adott élethelyzetekhez alkalmazkodó metaforikus élőnyelvi kifejezések változatainak sokasága, a dialektus nyelvtörténeti határainak bizonytalansága és egyebek. Ezért úgy gondoltam, hogy szülőfalum, Csíkszentkirály székelnyelvi anyagának gyűjtésével és a terepen feljegyzett nyelvi anyag szótárszerű rögzítésével magam is hozzájárulok valamelyest a hiányosság pótlásához. Valóban szeretném egyszer ezt az öszszegyűjtött nyelvi anyagot szótárként megjelentetni, de még közel sem tartok a munka végénél. Sőt tudatában vagyok annak is, hogy egy ilyen szótárt befejezni nem lehet, de egy idő után a gyűjtést és a szerkesztést mégis le kell majd zárnom. A szótár anyaga jelenleg mintegy 700 ezer betűleütés, de ez a terjedelem jelentősen növekedni fog a már kézzel feljegyzett nyelvi gyűjtéseim anyagának további bevezetésével és a kifejezetten Csíkszentkirályról szóló, nyelvi szempontból is hiteles más néprajzi gyűjtések, valamint más történeti nyelvi adatok feldolgozásával. Időnként konzultálok a kolozsvári nyelvészekkel is. A tavaly elhunyt Murádin Lászlót, az erdélyi nyelvatlasz gyűjtőjét például mindig zaklattam ilyen-olyan kérdésekkel, hasonlóképpen volt tanáromat, Péntek Jánost is. Utóbbi egyik idevágó közleményem kapcsán nemrég ezt írta nekem, és a jövőben ehhez próbálok majd tartani magam: „Folytasd, de mérd be a végét! Sokan belefelladtak már a metaforák tengerébe. Nem lehet kimeríteni.” Egészében véve a kolozsvári nyelvföldrajzi iskola – Csűry Bálint, Szabó T. Attila, Márton Gyula, Murádin László és Péntek János – adatgyűjtői és szótárszerkesztői munkásságát tartom magamra nézve etalonnak.

Mit tartalmaz, és hogyan készül egy ilyen munka? Milyen tanulságokkal szolgál?

A tájnyelvi szótárak egy adott regionális tájnyelv szókészletének egészét tartalmazzák, a tájszótárak pedig csak a helyi jellegű tájszókát, vagyis az olyan szavakat és állandó nyelvi kifejezéseket, amelyek nincsenek meg a magyar köznyelvben. Az én készülő csíkszentkirályi szótáram az utóbbiak közé tartozik. A szótárba felvett szavak többsége ugyanilyen vagy hasonló hangalakban, illetve jelentésben természetesen megtalálható más székely falvak nyelvében, sőt olykor más magyar dialektusokban is. A „csíkszentkirályi” jelző tehát nem jelenti azt, hogy az illető nyelvi kifejezés máshol nem fordul elő, hanem csupán azt, hogy ebben a faluban biztosan megvan. A nyelvi gyűjtésem kiterjed nemcsak a tájszavak, hanem a nagyobb nyelvi szerkezetek – szólások, közmondások, helyzetmondatok, köszönésformulák, káromkodások, fohászok, csúfolók, szállóigék, népi rigmusok stb. – lejegyzésére és a tájnyelvi szótárba való besorolására. Szükséges volna a névszói és igei ragozások paradigmasorainak szótározása is, de itt is be kell majd érnem a rész megoldással: a tárgyias igék esetében feltüntettem a tárgyias ragozás alapalakjait is, a főnevek esetében pedig a birtokragos alakot.

Egy ilyen élőnyelvi gyűjtés esetében a kultúránbelüliség előnyös helyzetet jelent, hiszen ebben a helyzetben a velem vagy jelenlétemben folytatott beszélgetésekben olyan nyelvi megnyilatkozásokra is sor kerül, amelyek egy külső, kivált városi, „műveltebb” idegen nyelvjáráskutató előtt egyáltalán nem vagy legalábbis nem ilyen formában hangoznának el. Mind maga a gyűjtés, mind a számítógépes szerkesztés sok örömet szerzett számomra, mert a szavakkal való bíbelődés, a jelentések árnyalt világával való tudatosabb szembesülés a megismerés lehetősége is volt, és anyanyelvjárásom sokszínű gazdagságára ébresztett rá.

A tudományos hasznán kívül egy ilyen munkának lehet-e hatása magára az élő nyelvre is?

Tudatában vagyok annak, hogy a nyelvek és nyelvváltozatok nem a szótárakban, hanem magukban az élethelyzetekben élnek. Ezek az élethelyzetek pedig állandóan változnak, és állandóan változik maga a nyelv is. A nyelvi változás pedig független a nyelvészek munkájától és a nyelvi helyzetet rögzítő kézikönyvektől. Ezért a tájszótárakat is úgy képzelem el, mint a mindent maga alá temető időből kimenekített, de már létrejöttük pillanatában megkövesedett kulturális fossziliákat. A dialektológiai szótárak nyelvi anya-

ga abban a pillanatban halottá lesz, amikor a gyűjtő feljegyzi és szótározza a nyelvi kifejezéseket. Hogy magam is egy metaforával éljek: egy-egy tájszótár hasonló a borostyánkőhöz, mert ahogy a megkövesedett borostyánkő magába zárja a valamikori élő rovarokat, ugyanúgy tartalmazza egy-egy tájszótár a nyelvi kövületeket. És ahogyan a borostyánkőbe zárt rovarok nem válhatnak élővé többé már soha, ugyanúgy nem kelnek valódi életre a tájszótárakban rögzített szavak és nagyobb nyelvi kifejezések sem. Legfeljebb tanulmányozni lehet ezeket, iskolai tankönyvek példaanyagai lehetnek, esetleg elő lehet őket adni egy-egy show-műsorban, kvízzjátékokat lehet belőlük szerkeszteni és így tovább.

Vagyis azt gondolom, hogy a tájszótárak gyakorlati lehetőségei szerények, az úgynevezett nyelvi „impakt” mindig csekély. A szótárak szerzői természetesen reménykednek abban, hogy munkájukkal az élő nyelvi helyzeteket is jó irányba befolyásolják, de kézikönyveik voltaképpen mindig csak nyelvészek és más értelmiségiek számára készülnek, mert csak ők azok, akik forgatják ezek lapjait. Egy tájszótár és az alapjául szolgáló hosszúságú, éveken át tartó terepkutatás tulajdonképpen egyféle kulturális archeológia, amely nemcsak a nyelvet, hanem magát az életet is kutatja, annak nyelvi nyomait keresi, ezeket ragadja meg és rögzíti a szócikkekben, amint a fosszília vagy a borostyán is. A fossziliákat mindig érdemes megőrizni, konzerválni, tanulmányozni, de elsősorban nem azért, mert gyönyörködünk bennük (noha kétségkívül van esztétikai értékük is), vagy mert büszkék vagyunk rájuk, vagy mert öntudatra nevelhetnek (ez ideológiailag kisajátítható cél lenne csupán), hanem mindezekelőtt azért, mert ami bennük van, az valamikor élő valóság volt. A tájszótárak egy-egy letűnt világnak – sohasem csak egy kis részletnek, hanem igazából az egésznek – kézzelfogható, érzékletes, gazdag lenyomatai.

Balázs Géza

egyetemi tanár

Színház- és Filmművészeti Egyetem, Budapest

Partiumi Keresztény Egyetem

Nyelv- és Irodalomtudományi Tanszék, Nagyvárad

E-mail: balazs.geza@szfe.hu

<https://orcid.org/0000-0003-3440-2959>

B. KOVÁCS ISTVÁN

**A HŐSI KÜZDELEM
SZEMELVÉNYEK AZ ELVESZETTNEK HITT MAGYAR HŐSEPOSZBÓL –
MAGYARÁZATOKKAL**

„A régi belső-ázsiai népek, az altaji törökök, mandzsuk és tunguzok, mongolok közös őseinek vallási rendszerében sok olyan motívum található, amelyeknek magyar párhuzamai vannak éppen az elfe(le)dett – vagy feledni kívánt – magyar hősepikában.”
(Hoppál Mihály, 2014)

Kivonat

A közelmúltig úgy élt a köztudatban, hogy a honfoglalás előtti magyar hőseposz elveszett. Az 1970-es években rögzítette a szerző azt az anyagot, amelyet a magyar hőseposz legteljesebb szöveglenyomataként értelmez. Az eseménytörténet röviden így foglalható össze: a történetenként más-más néven szereplő, ám egylényegű főhős a bő Magyarországon élő öreg és szegény cigány házaspár gyermekeként, csodás körülmények között, esetenként egy ikerpár tagjaként jön a világra. A földi emberként újjászületett, isteni származású főhős az őt küldő égi istenek védelme alatt áll. Táltos, aki rögtön tud beszélni, akinek nincs szüksége ételre, italra. Csodás körülmények között megkeresztelik (eredetileg nyilván beavatják), majd a rejtezés során elnyeri hatalmas testi méretét. A főistentől kapja meg csodás képességű lovát, kardját és ingét is. Világjárása során eljut mind a három szakrális világrétegbe. Keresztszülei, riválisának keresztszülei és más segítők révén legyőzi legnagyobb ellenfelét, a túlsó félvilági vitézt, elnyeri az „egészvilági vitéz” címet, s vele együtt *Világ szépségé* kezét. A dolgozat a hőseposz egyetlen motívumát, a hősi küzdelmet, annak szöveges emlékeit ismerteti, ízelítőt adva a keleti (elsősorban mongol és török), valamint magyar mesei párhuzamokból.

Kulcsszavak: hőseposz, Gömör, párviadal, sárkány, burját, Irenszej, Kaukázus, magyar mesei párhuzamok

A hőseposz szöveglenyomata

Az 1970-es évek derekán a rimaszécsi (volt Gömör-Kishont vármegye, ma: Szlovákia) Busa Viktortól gyűjtöttem azt az anyagot, amelyről utóbb kiderült, hogy a két évszázada keresett, pogány magyar hőseposznak eddig ismert, legteljesebb szöveglenyomata (B. Kovács 2016). Az előadott történetekből szinte teljesen helyreállítható annak eseménytörténete:

A földi emberként újjászületett, isteni származású főhős csodás körülmények között látja meg a napvilágot. Van, hogy egy csodás álmot követően egy lenyelt szőlőszemtől termékenyül meg az őt megszüelő vén, 99 éves cigány asszony. A főhős neve *Szőlőszült Kálmány*. Leánytestvérét az egyazon fűrtől leszakított másik szőlőszemtől áldott állapotba kerülő, eladdig úgyszintén meddő királyné hozza a világra. Egy másik történet főhőse, *Szégény Halász Féri*¹ és leányikertestvére egy-egy koporsóban (ládában) fekszenek, s így fogja ki őket a mocsárból későbbi nevelőapja, a párjával *bő Magyarországon nyomorúságban élő öreg cigány*. A főhős az őt a Földre küldő égi istenek védelmét élvezzi. Mint az előadó mondatja a középső és alsó világ közti átjárót őrző *Világ mocsár vitézzel*: „...amënyi jó Isten van az égbe’, a. m.², mind rajta van.” „*Tátos*” ő, aki rögtön tud beszélni, akinek nincs szüksége ételre, italra.

Világhódító útjának nyitányaként csodás körülmények között megkeresztelik (eredetileg nyilván beavatják). A főistentől kapja meg két legfőbb segítőtársát, táltos lovát, a *Százkétlábú vasderes csikót* és fegyverét, a *Világ eleven kardját*. Világjárása során eljut mind a három szakrális világrétegbe, s megszabadít a Földön számos elátkozott országot. A főhöst nem csupán a kereszt-szülei, de riválisának – annak háládatlansága miatt tőle elforduló s őt felkaroló – kereszt-szülei, korábban pórul járt vitézek, további istenalakok (*Világ mocsár vitéz*, *Világ kovácsa*, *Világ pékje*), s nem utolsósorban majdani párja, *Világ szépségé* segíti.

A földi emberként újjászületett isteni főhősnek egyetlen hozzá méltó ellenfele van, mégpedig a túlsó félvilági vitéz, aki nem más, mint az alsó világot uraló, *Világi fődréng* néven szereplő isten egyszüölt fia, akinek elígérték *Világ szépségé* kezét. A túlsó félvilági vitéz boszorkány anyjával mondatja az előadó egy helyen:

„*Hónap este lesz, a. m., az én fiamnak a jegyvátása a Világ szépségivel. Mer’ kitűztük a pontos időt, a. m., Világ szépséginek egyig nem gyönnnek mëmmëntségire, ezen a napon a fiamhoz kell férhez gyönnni! Fogadási szerződés vót.*”

¹ A szövegközlésben a mesei tulajdonnevekre jellemző helyesírási formát választottuk. A szerző sajátos (kötőjeles) lejegyzési módját (pl. Szégény-Halász-Féri) váltottuk fel ezzel – a szerző hozzájárulásával a korábbi adatközléssel (B. Kovács 2016) szemben. A helyesírásban követtük a korábbi mesei tulajdonnévi közléseket (Tulajdonnevek a magyar népmesékben I., II., III., IV.), amelyeknek eljárása a köznévi írásmód (Marosi 1981; Balázs 1983; Balázs–Várkonyi 1987; Balázs–Barati–Wolosz 1989). A jelzett munkákban rendszerezett mesei névanyag további rejtett strukturális hasonlóságokra mutathat rá, ezekkel a jelen tanulmány még nem foglalkozik.

² a. m. = azt mondja (a szerző rövidítése)

Világ szépségé azonban ellentmond ennek, és a kijelölt völegény helyett a főhöst választja. Mint az előadó a szájába adja:

„...apám egy téhetetlen királyembér, ő nem verekégyik sénkivel az égvilágon. Ő nekem szabad akaratot adott, hogy ahoz menjek feleségű, akit szereték. Mer'édésanyám má' a százagyik esztendejébe' taposott, amikor én mellöttem neki. Hát akkor én, a.m., szabad akaratombó' választhatok (helyesen: választhatom meg) magamnak [a] hitvesemet, akihé' én elmének.”

A már említett alakok mellett ő az, aki a kezdetektől segítségére van választottjának. Mint a *Világ fáját* megmászó, s az őt felkereső főhősnek mondja:

„Úgy má' embären nem segíték sénkin, mind tērajtad, mert minket a Jóisten, a.m., egymásnak teremtött.”

A szöveglenyomatok párfát ritkító módon mutatják be a két félvilági vitéznek, a főhősnek és riválisának az „egészvilági vitézi” címért és a leány kezének elnyeréséért folytatott párharcát. Kettejük viadalában egyszer a kardjának köszönhetően, máskor *Világ szépségé* segítségével győzi le a túlsó félvilág vitézét, nyeri el az „egészvilági vitéz” címet, s ezzel méltóvá válik *Világ szépségé* kezére.

Magyarázat a burját Geszer-eposz és az Irenszej hősének alapján

Az elmondottak magyarázatát a burjátok Geszer-eposzának bevezető részében találjuk meg. Az ungai burját hagyományban a nyugati égben 55 isten élt, vezetőjük Hán Hurmasz. A keleti ég 44 istenének a vezetője Ataj Ulán volt. A két égbolt között volt egy csendes és boldog ország, amelynek az ura a feleségével, Szeszen Ugán asszonnyal békésen éldegélő, tiszteletre méltó Szegen Szebdeg isten volt. Az országot az egymással rivalizáló keleti és nyugati istenek is szeretnék volna maguknak megszerezni, ám Szegen Szebdeg elutasította mind a nyugati, mind a keleti ég csábítását. Az istenpárnak született egy leánya, Szeszeg Nogón. Mindkét főisten az ő kezét szerette volna elnyerni, s így hatalmát kiterjeszteni a középső országra. Egyként állították, hogy elígerte nekik akkor még meg sem született leánya kezét. Szegen Szebdeg azonban maga cáfolta meg a két isten szavait. Nyilvánosan kijelentette, hogy egyiknek sem ígerte soha oda a lányát sem tíz, sem húsz évnek előtte, a lány kezét az nyeri majd el, aki minden kérő között a legkülönbnek mutatkozik. A két rivális megküzdött egymással, s ennek során Hán Hurmasz legyőzte Ataj Ulánt. Az ungai változat szerint a győztesnek a középső fia,

Bühe Beligte volt a segítségére, aki levágta Ataj Ulán nagylábujját, amelyben az utóbbi a varázserejét birtokolta. A legyőzött keleti főisten szétvagdalt és földre ledobált testrészeiből szörnyetegek lettek. Ataj Ulan levágott nyakából a tűzokádó Gal Nurman kán született, akinek mellén, hátán, de még a kezén és a lábán is sok ezer szeme volt, úgyhogy szinte lehetetlen volt legyőzni, birtokában volt minden ravaszságnak és gonosz varázslatnak. A Sárga-folyóban köveket keresett, szörnyetegharcosokká változtatta őket, ezáltal kilencven démonra tett szert, és szétküldte őket a szélrózsa minden irányába, hogy irtsák az emberiséget. Megmérgezték a forrásokat és a folyók vizét, amelyek kiapadtak, s a vízhiány következtében elszáradtak a fák és a fűvek. A hegyek között mérges kígyók nyüzsögtek, s mérges köd terjeszkedett a föld felett. Az emberek és a nyájak ezrével hullottak a rájuk törő szörnyű járványokban. Valóban úgy tűnt, hogy az emberiség napjai megszámlálhatatlanok. Az istenek tanácskozásán végül Bühe Beligte volt az, aki vállalta a földre szállást, hogy megszabadítsa az embereket. A földön Geszerként született újjá (Lőrincz 1975b: 33–52, 72–84; 1981: 146–52).

A magyar hőseposz szöveglenyomataiban keveredik a két főisten égi párviadalának, illetve a földre szállt isten és a szörny földi küzdelmének, valamint a földi emberek megszabadításának az elhomályosult emléke. Mint láttuk, ugyancsak megtalálható benne a jövőbeli ara elígéréseinek a mozzanata is. Nyilvánvaló, hogy mindkét történet egyazon ősi hagyományból sarjadt. Ugyancsak a burját hagyományból ismert az Irenszej című hősenek, amelynek megannyi mozzanata egyezik a történeteinkből rekonstruálható eseménytörténettel.

A küzdelem formái

A felgyűjtött anyagban a küzdelem különböző formáival találkozhatunk. Előfordul, hogy a küzdelem a „*fekete felhő járásába*” történik, ahová vélhetően madár alakban ragadja magával a későbbi győztes az ellenfelét.

- (1) A *Világi griffmadár vitézről*, azaz a túlsó félvilági vitézről azt mondja a *Háromlábú kecske*, hogy ő az ellenfelének „*belékap a hajába, oszt a levégőbe ’aggyig hurcolja, míg a csontja még a bőri, a.m., szét nem szórógyik.*”
- (2) A túlsó félvilági vitéz keresztanyja is azt mondja a főhősnek, hogy vagy elváltoztatta az őt felkereső és magukat nem megfelelően viselő vitézeket (kilencvenkilencet), vagy „*ha mē’ nem, kedves fiam, belékaptam a hajába, félvittem a feketē félhő járásába, ott vágtam szét a húsát a csontjátó’ még a bőritő’.*”

„A nomád énekek kedvenc küzdelemmotívumában gyakori elem a hústépés, azaz a küzdő vitézek leszaggatják egymás húsát” (Lőrincz 1981: 192).

A bemutatott példák nem az egyenlő erejű ellenfelek küzdelméről szólnak.

Az egyik történetben elmarad a két rivális közvetlen párviadala, helyette *Világ szépségé* teszi próbára őket, illetve választ közülük. Annak a tüzes tengernek a „játszását” kell megállítaniuk, amelynek „a nyelvei az égnek a borzait³ verik”, s kiragadniuk belőle azt a nádat, amelyben *Világ szépségé* fekszik.

Elsőként a túlsó félvilági vitéz próbálkozik. A jelenetnek számos más vitéz is tanúja. Egyikük így szól a főhőshöz:

„– *Idē hallgass! Most próbá'kozik a félvilág vitéze a szárazföldön. A vári vitéz! Ha neki nem sikerül, őt má' többet a világon nem lássa sënki! – és ő elszánta magát erre az útra.*

– *Nekēm is mē' szabad néznyi, nem?*

– *Csak tessék, tessék – azt mondják –, próbá'koznyi itt mindenkinek szabad. A' mējjelényik háromnegyed tizenkettőkor. Tizēnöt pērcēn belő' állandóan jelēntkēzik.*

No itt, i. ē.⁴, elgyön a háromnegyed tizenkettő, féladja magát a nád. De olyan tűzvel gyött fél, hogy azt má' embēr, más embēr, rendēs, közönségēs embēr nem mertē vóna mēgközēlitenyi – rögtön szēnnek égētt vóna. Akkor a Dumóshátú vitéz, a vári vitéz olyat húzott rajta, hogy még a fák is ordítottak kívēl! Rupp! Mēnt lē a nád, velē együtt! Két pērcēn belő' gyön fél a nád. Vitéz má' nincs, ki jelēntkēzzēn.

– *Mi van – Szēgény János mēsszóal –, világi vitézēk, félvilági vitézēk, próbá'it* vitézēk?! Világ szépségirő' van szó! Akkor engēm engedjetēk!*

»*Nézzētēk má', magyarországi vitéz, ő mer próbá'koznyi!*«

Mikor ránēzēt a vitézēkre, mindēnki mēnt, szaladt. Mer', i.ē, mindēn embēr csak a fejire nézēt, mēg a dolmányokra, mēg a csillagokra! Gatyába', ingbe' – a világi eleven kard mēg az ódalán.

Akkor ő ēppen elkeserēdvē belēnyū' t a kardjának a markolatjába, félvágta magát a feketē félhő járásába, Pistukám! Gyött lēfele, mind a vasfecskehadár. Mēssindēritētē a kardot a feji félēt, belēvágott a tüzes tēngērbe. Mikor lēvágta a kardját, ēgy nagy sivalkodás! Olyan, hogy aki aggyig hallott, mēssiketūt, aki mē' beszē'nyi tudott, mēnnēmūt. A tüzes tēngērnek a játsása mēgállott. Olyat vágott belē a tüzes tēngērbe Szēgény János! Mit lássa: hogy a tüzes tēngērnek a játsása mēgállott, ēgy aranygarádics mēg eredēt lē. »Mi-e? Mi-e? Mi-e?« – beszē'nek ēgymásho' kívēl, a száraz-földön, sēnki sē érti, mit beszē'nek ēgyütt. A nagy sikótásra, mēg a nagy rēccsenésre mindēnki mēssiketūt mē' mēnnēmūt. Olyat vágott a nádnak a tövére!”

³ foszlányait (a szerző megjegyzése)

⁴ i.ē. = igaz-ē (a szerző rövidítése)

Az említett kivétellel szemben a többi történetben a magyar szóbeli hagyományban sehol fel nem lelhető módon és érzékletességgel mutatja be az előadó a két félvilági vitéz kozmikus méretű párviadalát.

A küzdő felek között nincs harag, nincs gyűlölet. Tudatában vannak annak, hogy sorsuk eleve elrendeltetett. A küzdelem előtt *Szégény János* ezeket a szavakat intézi ellenfeléhez:

„Itt mēmmondom nekéd előre, Griffmadár vitéz, itt, a.m., most má' vagy tē uralkodol az egész világon, vagy én. Ez má' lehet, a.m., hogy nekőnk kettinknek má' az utósó vacsora – vagy nekéd vagy énnékem! Mert, a.m., idē hallgass, mēmmondom: két nagy vitéz, a.m., a Fődön nem élhet, és, a.m., Világ szépségi kettinké nem lehet. Vagy a tied, vagy az enyím! És, a.m., amēlyik kettőnk közül erősebb lész, azé lész, a.m., Világ szépségi!”

Máskor így szól hozzá:

„Égy vót az útónk, de kettő választ el! Vagy tē, vagy én!”

A két félvilági vitéz párviadalát illetően emlékeztetek egy 1725. évi adatra. Arra a kérdésre:

„Ha Tátos, micsoda erejek s tiszték van a tátosoknak?”, így válaszol a kérdező: *„Viaskodnak az égben a birodalomért”* (Komáromy idézi: *Diószegi* 1973: 112).

A párviadalnak az ideje is, a helye is meghatározott. A küzdelem soha nem zajlik az egyik vagy másik hős otthonában, hanem mindig semleges helyen. Ez a semleges hely a tárgyalt anyagban – hol is lehetne másutt? – a *Világfája* alatt lévő *„aranszóllősön”*, esetenként *„a feketē félhő járásába”* található.

A burjátok Irenszej című hősenekében a küzdelem színhelye Tamsin puszta. Miután a bosszúra éhes Hanhan Szogtó felszólítására, hogy menjenek a fenyőhöz, az apját megölő, őt pedig korábban rabságban tartó, korbáccsal verő sárga sárkány húzódozik, a hős fenyőfákat tép ki, s azokkal veri a sárkány hátát.

Részlet a vonatkozó szövegrészből:

*„»Tanakodni nincs most idő,
Tamsin pusztára igyekezz!«
Szogtó vitéz mérge támadt;
Számolatlanul kitépte
Szép erdő vörösfenyőjét,
Sárkány hátát verte véle.*

A sárga sárkány végül kénytelen beleegyezni:

– »Házában a gazdát ölni,
Halálnak halálát nyerni
Harcos vitézhez nem való!
Ördögadta öreg fia,
Öröklétem bár az ára,
Gyerünk a varázs-fenyőhöz!«” (Irenszej 68–9.)

Egy másik helyen:

„Jávort sem ölik a vackán,
Gazdát sem a gazdaságán!
Ne ölj meg a palotámban,
Ne vedd vérem udvaromban!
Küzdeni, ha kívánsz vélem,
Kerüljünk el innét messze!
Találkozzunk a fenyőnél,
Tamsin pusztán, holnap hajnalt!” (Irenszej 104.)

A küzdelem nyitányaként mindkét hős a hangerejével kívánja a saját önbi-zalmát erősíteni, magának tekintélyt biztosítani, illetve az ellenfelét megret-tenteni.

- (1) *A Nagy részegés világi vitéz „olyat ordított Szégyény Jánosnak a filire, hogy Nögyvennyócországba’ elnémút a harang”.*
- (2) *„Mikor (a hős) kirántja a kardját, hozzávágja a csizsmája sarkantyújához’, az égén szivárvány nyót’. Mikor a nagy sárkány elbődíti magát, a szivárvány az égrő’ elmúlik...”*

Ennek is megvan az Irenszej című hősénekből a párhuzama:

„Mordulásom morájára
Földbe fúlna, porba hullna.” (Irenszej 142.)

Amikor a főhős küzdelemre hívja ellenfelét, az így válaszol: *„Nézd, Szégyény János, a.m., ti is anyátó’ és apátó’ vagy!”*

Az Irenszejben ezt így fogalmazzák meg:

„Emberfia le nem győzhet,
Ennek sincs több csigolyája!

Hatnál több ennek se lehet,
Hát akkor meg mitől féljek?” (Irenszej 97.)

Általában így szól ellenfeléhez a főhős:

„Mire gyössz? Őlre-ë vagy kardra?”

Hanhan Szogtótól ezt kérdi Ganig vitéz:

„Ököltre, birokra keljünk?” (Irenszej 129.)

Idézet az Abakán vidéki török hagyományból:

„Találkozik a két hős. Lőjenek nyíllal? Vágjanak karddal? Válasszák a birkózást?... És elkezd birkózni vele.” (Vargyas 1980: 11.)

Hasonló fogalmazással találkozhatunk az irtisi osztják hagyományban is:

„Karddal mérkőzzünk-e, vagy birkózzunk?” (Vértes 1975: 53.)

Egy tyumeni tatár mesében Timirgändik így szól a Jilbigän nevű démonhoz:

„Hogy akarsz küzdeni? nyíllal vagy birkózással?” (Radloff gyűjtéséből idézi Solymossy 1931: 128.)

Abakán vidéki török és mongol anyagból valók az alábbi példák:

„Amint találkoznak a hősök, karddal vagdalkoznak, anélkül, hogy kárt tehetnének egymásban. Leszállnak a lóról, elkezdnek birkózni.” (Vargyas 1980: 11.)

„Összecsapnak lándzsával, de nem szúr a lándzsájuk, karddal akarnak vagdalkozni, De nem vág a kardjuk. Elkapják egymást derékon...” (Vargyas 1980: 11.)

„A mongolok énekeiben a hősök karddal kezdenek párbajozni, kardjuk szikrát vet, eltörrik; utána nyíllal folytatják, de a nyíl nem járja fölfedett mellüket. Ezután birkóznak több évig, hogy a szokásos formula szerint lábuk alatt a hegy síksággá omlik össze.” (Potanin 1883: 110. sz.)

A magyar szóbeliségből is ismert. A Mirkó királyfi című hősmesében így szól a Kutyafejű a főhőshöz:

„– No, Mirkó, tudom, hogy ingöm vársz, immá jelön vagyok, hogy akard hát, hogy megvíjjunk: karddal-é vagy birokra?
– Nem bánom, akarhogy, amin’ neköd tetszik – mondá Mirkó.” (Krizsa 1863: 447.)

Ámi Lajosnak a Tündérvány esküdője napja címen közölt meséjében Berzebukk így szól a sárkány sógorához:

„Öltre jössz-é vagy kardra?” (Erdész 1968: I. 203.)

Ha öltre mennek a küzdők, azaz birkóznak, a viadal, érthető módon, mindig a földön zajlik.

(1) A *Világfája* című történetben így szól a főhőshöz az ellenfele:

„Míg a világ a világ lesz, mink mindé’ verekedőnk együtt. Meggyönnék keresztanyámék, keresztapámék, és nyugodtan iszónk, észönk és akkor mēvviaskodónk. Öltre-é vagy kardra, nekēm mindēgy. Itt a Fődön, a.m., hēgy mē’fa nem marad, mer’ mind rakásra tūr’uk, mēg a hēgybő’ is laposat csinálónk. Mer’ nekőnk, a.m., aggyig kell birkoznyi, míg a világ a világ él. Mert ez olyan lesz, Szégény János, mind mikor két holló fēlszall az égnek a henyibe, oszt’ mindég vágják ēgymást. Ahogy a két holló sē bír ēgymásval, de mink sē bírónk ēgymásval.”

Az apjuk által elátkozott s a Nap hátán holló képében folyamatosan egymással küzdő testvérekkel az előadó egy másik történetében (Hollóvá vált királyfiak) találkozunk.

„Mindēn tizenkét órakkor este mēgjelēnnek, de ōk ēgymásró’ úgy vágják a húst, hogy azt embēr el [nem] tudná képzelnyi, úgy folyik belőlők a vér, mind a Rima dērēka.”

(2) *Szólószült Kálmány* és ellenfele párviadalát így mutatja be az előadó:

„No, itt, i.ē., mikor a két nagy vitéz kiáll. Dumóshátú vitéz az orrán húzta a fődet, a hátán mēg olyan dumó, hogy az égig ért. [...] Hét éccaka, hét nap ēgyüvekapackodtak má’ ōk öltre, Pistukám! Vagdosták má’ [ēgymást], ki a Főd gyomrába, ki térgyēn beljebb. Akkor Szólószült Kálmány lēvágta a Dumóshátú vitézt nyakig. Akkor ō mēgkapta, zu, nyakig! Belēvagdosták ēgymást. Hēgyeket-vőgyeket ēgyüveturká’tak. Ęgyrő’ sē ēgy gomb, mēg a másikró’ sē ēgy gomb.”

Aligha tagadható, hogy a fogalmazás emlékeztet az altáji hősének hasonló jelenetére.

„Leugranak a lóról, ledobják páncéljukat, birkóznak. Derékon ragadták meg egymást. Ide-oda hajolva küzdöttek. Mint vad csikók nyerítettek. Előre-hátra hajolva küzdöttek. Mint ifjú tinók bögtek. Ahova kezükkel nyúltak, kitépték egymás húsát. Hét napig küzdöttek. Földre sosem estek. Kilenc napig küzdöttek. Porba sosem hullottak. Lábaikkal taposták egymást. Az égnek támaszkodó vas hegyhát lapos síksággá omlott össze. Az ég sátora alatt a szárnyas madár nem volt képes tovább fészkében maradni. A fekete föld tetején a karmos állat nem maradhatott barlangjában” (Vargyas 1960b: 499–500).

A bemutatott küzdésformát a kaukázusi hagyományban ún. „heta-hesza” néven ismerik, mint a mondabeli vitézek birkózásfajtáját.

„A szemben álló birkózók egymás övét fogva próbálják beleverni a másikat a földbe. Aki elsőként nyomta bele ellenfelét nyakig a földbe, levághatta a versenytárs fejét” (NARTOK: 444. 2. jegyzet).

Hogyha viszont a hősök kardot ragadnak, a küzdelem történhet a földön, de a fekete felhő járásában is. *Szégény Halász Féri* és ellenfele:

„*Hét esztendeig, hét szémpillantásig egymásró' egy gombot egymásró' nem bírtak levágnyi. Hetegyik hétszémpillantásra... (javít:) hétszémpillantásig egy gomb sē errő', sē még arró' sē.*”

A küzdelem leírásakor gyakorta szó esik a „gomb”-ról. Eredetileg arra gondoltam, hogy a kifejezés a ruhát és az övet díszítő, általában aranyból, ezüstből készült gombokra (régészeti műszóval élve, „pitykék”-re) vonatkozik. Az utóbbiak anyaga, száma, illetve a rajtuk látható ábrázolás híven jelezte a viselője társadalmi rangját. Valószínűbb azonban, hogy a „gomb” kifejezés esetünkben nem az övdíszekre vonatkozik, hanem a bőrből vagy vasból készült pikkelypáncélra utal. Csaknem bizonyossá teszik ezt az idevonható forráshelyek.

Példák az irtisi osztják hagyományból:

„Az egyik szamojéd hőst földhöz vágta, páncélja gombjait letépdeste.”
„Hosszú ideig viaskodtak, rövid ideig viaskodtak. A szamojédot ő legyőzte, páncélinge gombjait kinyitotta” (HN: 113).

A gombok, illetve az öv letépése egyet jelentett az illető vereségével. Az öv ilyen szerepére számos példát idéz László Gyula (1944: 392). A fentebb idézett küzdelem a földön zajlik, akárcsak a következő példa:

- (3) *„Mikor Szégyény János kicsavarta a világi kardját, mikor a feji tetejire vágott, térgyig belésüllyedt a földbe!*

Azt mondja:

– Kégyelém előtted, a.m., Szégyény János! Mer' még én, a.m., má' harminchat éves vagyok, de még én ilyen ütést a fejem tetejére nem kaptam, Szégyény János! Hogy én térgyig süllyedtem vóna belé a földbe!”

Amennyire ez a szövegből kivehető, a küzdők fegyvere egyenes kard, ugyanis nem a kardpenge élével vágnak, hanem annak lapjával ütnek, sújtanak egymás fejére. Egy helyen közvetlen utalással is találkozunk, amikor a főhős legnagyobb ellenfele apját az alsó világ urát *„a kardnak a lapjával filtövön vágta”*.

- (4) Van viszont a karddal vívott küzdelemnek olyan módja is, hogy a hősök lovukon felszállnak a fekete felhő járásába, majd onnan levágódva sújtanak ellenfelük fejére.

„Most idé hallgass, a.m., Kálmán (javít:) vagy izé né, János! Most fészállasz a feketé félhő járásába, mikor kihúzod a kardodat, oszt úgy gyösz léfele, ahogy nekéd jó'esik, oszt olyat vágol a fejem tetejire, amilyent csak bírsz! Amélyik, a.m., besüllyed a földbe mélyebben, azé lész a jány! (Nyilvánvaló tévesztés, épp a fordítottja igaz!)

No, most fészállott, i.é., Szégyény János. Elkeserédetten, i.é., mēmmarkolta a kardját, mēssindēritettē a feji félēt, úgy gyön má' léfele, mind mikor a repülógép esik léfele, mind mikor istentelen nagy hēgyet dobnának léfele. Olyat vágott a (Világ Griff vitéz) feji tetejire, hogy Szégyény János hét éccaka, hét szēmpillatásig mindég aludt. Mit lássa, hogy az a nagy világi vitéz dērēkig a Földbe vót – olyat vágott a feji tetejire.

Kimászott a Föld gyomrából', valahogy, nehezen, akkor ő ült fél a lovára, sántítva. Akkor fészökött a feketé félhő járásába a nagy Griffmadár vitéz. Mikor gyön léfele, mind a fecske. Durr! Szégyény Jánosnak a fejire [vágott]. Ugyanúgy dērēkig, pūpig mind ő ötet!”

A *Világ eleve kardja* című történet II. változatában ezt így adja elő az előadó:

„– Pajtás, a.m., idé hallgass! Egy vót az útonk, de kettő választ el! Vagy tē, vagy én!

Igaz-é, két nagy vitéz embër! Hét esztendeig, hét szëmpillantásig mindé' vágták egymást, a két nagy vitéz embër. Erró' së egy gomb, még arró' së egy gomb!

– Nézd, a.m., Szëgény János, mënjönk öltre! Éggübebirkoztak, hëgyet-vögyet! A hëgyet lëtürták laposra, a vögyet betürták laposra! Erró' së egy gomb, még arró' së egy gomb!

No, azt mondja:

– Idi hallgass, pajtás, ülj fël a lovadra ti is, még én is! Égyiket vágónk egymásnak a kardval. Akié erősebb lész az ütés, a.m., az életbe' marad, akié më' gyëngébb, a.m., az mëghal!

No, idë hallgass... (félbeszakadt mondat) Fëlszökött má' az a világi vitéz, a Világi födrëngnek a fia. Fël a feketë fëlhó járásába. Gyön má' lëfele mind a vasmadár. Mikor filtövön vágta Szëgény Jánost, Szëgény János olyant ordított, hogy amënnyi aranycsicsërgő madár vót, az mind mënémút!

»Szép vót! – zúdút⁵ a nép – ez má' igën, a.m. E' vót má' egy ütés! Éljen, éljen, éljen!«

No itt, i.ë, Szëgény Jánosnak kicsordút a szëmibő'a könyü. Ráhajintotta magát a lóhátra. Tündërszép Ilonka még a balkonyon, mënyasszonyi ruhában. Most amëlyik vitéz gyöz, azé' lész, i.ë., [annak] a hitvesë! Mikor Szëgény János fëlvátgatott a feketë fëlhó járásába, a világi lovának kicsordút a könyü a szëmibő' – më' Tündërszép Ilonkának is! Két kard markolatjára szorította a kardját, a világi kardját.

– Kedves-édës-kedves lovam, világi kardom van, világi lovam van, szégyënt në nyerjek! Mer'ha szégyënt nyerék, a.m., belëdölök a kardomba.

Akkor gyönnek má' lë, mind a vasfecske, még a vaskaba, mikor lëkap valakit. Mëssindëritëtte a kardot. Mikor a feji tetejire vágott a világi vitéznek, Világi födrëngnek (tévesztés, helyesen: Világi födrëng fiának), világi vitéz mëbbolondút. Mëssiketüt, mëbbolondút, mënémút! Világú szaladt. A puhanására, amënnyi vitéz vót, mind eltúnt, az mind ordítva. Szëgény János kivágódott. Hét esztendeig, hét szëmpillantásig mindëg aludt. Nem gyözték hatvanhat kútbo'öntözni rá a vizet!"

A küzdelem leírásaiból kitünik, hogy a két küzdő hős „*ëgyforma erőbe' ëgyforma tudományba*” van. Önerejéből egyikük sem képes legyözni ellenfelét. Erre hívta fel a figyelmet az ordoszi hun bronzokon látható párviadal kapcsán – utalva a küzdők és lovaik megjelenítésének és öltözetének azonosságára – Michail P. Grjaznov (1961: 12–3) is. Ugyanakkor a magyar hőseposz szöveglenyomataiban nem sebezhetetlenek, hiszen:

„...úgy gyön a vér [a két hősből], mind a Rimának a dërëka, vagy a Sajónak.”

⁵ mormogott (a szerző megjegyzése)

A burját hősénekben csupán addig egyforma erejű a két küzdő hős, Irenszej és a sárga sárkány, amíg a Nap fel nem kel:

„Egyforma volt nagy erejük;
Egész éjjel tépték egymást,
Este, reggel marták egymást.” (Irenszej: 48.)

Előbb a két hős bikája, illetve lova küzd meg egymással, csak ezt követően kerül sor Irenszej és a sárga sárkány párviadalára.

„Hol bátor volt, hol meg gyáva,
Holt volt bár a félelemtől,
Mégis harcolt esztét veszve,
Míg ráhullt a déli hegyre.
Lába botlott déli hegybe,
Feje hullt északi hegyre,
Izmát-inát eleresztve,
Irdatlan nagy zuhanással
Igy esett a sárga-sárkány
Irenszejtől földre döntve.” (Irenszej: 27.)

Hanhan Szogtó és a száznyolc fejű sárga sárkány fiának, Hevesnek, a hetvenhét fejű Dardaj-földi sárkánynak a viadalát így örökítette meg a burját előadó:

„– Bikaborjak párás pusztán –
Bögve egymásra rontottak!
Feketén gomolygó felhők;
Fenekedve összecsaptak!
Bikaborjak párás pusztán,
Bögtek, szarvuk meresztették:
Szarvasokként szúrták egymást.
Szemük düllede, foguk koccant,
Kocsira ha tennéd őket,
Kilenc ló sem tudná húzni,
Egy tevének két jó púpjá,
Egyik sem különb a másnál:
Egyformák ezek ott ketten.
Hátukról a húst letépték,
Hajukat, szőrüket tépték,
Mellükről a húst lemarták,
Marjuk marták fogaikkal.

Hát aztán meg:
Üvöltött a sárga-sárkány,
Űzte-vágta Szogtó kardja.
Kecskebakként hangja harsog;
Kecskegida mekeg lassan.
Irdatlan nagy zuhanással,
Ijesztő nagy recsenéssel
Botlott lába déli hegybe,
Búsult feje észak hegyén,
Eldőlt lassan, élettelen.
Szogtó akkor égre nézett,
Szilaj karja hegyet emelt.
Felemelte észak hegyét:
Felső testére rátette.
Szines-kövű déli hegyét
Sárkány lábára helyezte.
Terebélyes teste táján
Taposott utat vezetett;
Térde táján volt a széle.” (Irenszej: 100–1.)

A burját hősepikához közel álló altáji ojrát hősénekekben így jellemzik a főhős Altaj-Bucsajnak Aranaj-Sharanajjal vívott párviadalát:

A hős megragadta Altaj-Bucsajt.

Hét évig tart a küzdelem,
Senki nem esik a földre!
Kilenc éve folyik a harcuk –
Senki sem esik a földre!

Altaj-Bucsaj felvette,
A kék égbe emelve,
A fejét a fehér felhőbe dugta.
Háromszor emeltem –
Kipróbáltam a kezem erejét,
Lendülettel leengedtem,
A föld hetedik rétegéig
Aranaj-Sharanaj teste beragadt... (AB, a szerző fordítása)

A nyenyec epikában is találkozunk rokon fogalmazással.

„Szuhunye bátyám és az óriás összeakaszkodott, megragadták egymást. Öltre mentek, ide-oda vagdosták egymást, míg végül egy tuskóban megbotlottak.

Hát egyforma erősek voltak. Úgy dobogott a lábuk, mint a száraz örvény. A sarkukkal felvert hócsomók pedig hét ország felé repültek szerteszt⁶” (TÖ: 167).

Hogy a magyar hőseposz két félvilági vitéze egyforma erejű, tudja a túlsó félvilági vitéz boszorkány anyja is. Mint mondja:

„...míg a világ a világ, ők verekedhetnek együtt, a' má' biztos, mer' a félvilágnak a tudománya benné van, még az én fiamba' is! Ők, a.m., míg a világ a világ, együtt mindé' verekedhetnek, egymásbó' a vért úgy bontsák ki, mind a patak, de itt halott nem lesz! Itt, a.m., más megoldás kell! Világ Szépsége, a.m., kit választ. Akit ő kiválaszt, azé' kell neki lenni.”

Következzen két példa!

(1) Szőlőszült Kálmány és a Világ Dumóshátú vitéz az elhúzódó és kilátástalan küzdelemben elfáradtak.

„Világ szépségi mikor kimént, pihenő vót. Az egyiknek piros virágot [adott], a másiknak feketét. Szőlőszült Kálmánynak adta a pirosat, a Dumóshátú Vitéznek adta a piro... (javít:) a feketét.

Dumóshátú vitéz azt mondta, hogy:

– Híjjába röstölsz tē még engēm evvel, híjjába szégyenítél, maj' minden félégletēs! Mer' míg a világ a világ él, mink együtt verekedhetōnk, de az övé sē leszél, még az enyím sē leszél!

Azt mondta a jány, hogy:

– Most má' tudjátok még, hogy mégiscsak kit szereték jobban!

Azt mondja:

– Éntőlem nem számít, míg a világ a világ él – a Dumóshátú vitéz azt mondta –, én akkor is ezé' harcolok. Én egyetérték báarakarkivel, aki ellenségēm, aki nem, nekēm mindēgy, de én tégéd vészlek feleségű' és én ebbe' nem engedék!”

(2) Egy másik történetben is találkozunk ezzel a jelenettel.

„Ahogy ők pērdolnak⁶, eccēr csak egy madár megjelēnt a fán.

– Idē hallgassatok, két világi vitéz, lēgyetek olyan szívesék, hagy köszönt-selek én fél benneteket! [Mikorcsak jánynak változik.] Az egyik kezibe' bor, a másikba is bor. Szalad. Az egyik kezibe' piros rózsa, a másikba' feketē rózsa. Világ Szépségi szalad, arany, főgyig érő pongyolába', Nap és a Hold a homlokába, két csillag a vállába'. Mikor nevetēt, arany tubarózsák hullottak

⁶ beszélgetnek (a szerző megjegyzése)

a szájából'. A Griffmadár vitéznek odadja a feketé rózsát, egy kancsó bort, Szégyény Jánosnak a piros rózsát, egy kancsó bort.

Azt mondta a Világ Griffmadár vitéz:

– Hallod-hallod, a.m., Világ Szépségi, a.m., mit jelent ez? Szégyény Jánosnak adod a piros rózsát, nekem még adod a feketét?

– Idé hallgass, a.m., Világi Griffmadár vitéz, ketten tük engem nem vehettek el! Úgy tudd még, a.m., hogy Szégyény Jánost én szeretem és én Szégyény Jánosé leszék. A tied akkor sē leszék, a.m., ha világeletembe', a.m., mindég Világfajaként szököm a világot, még kerülöm, me' szökődösök előled! Akkor sē leszék a tied!

Akkor, i.é., Világi Griffmadár vitéznek, i.é., elpirút az arca a nagy idegességbe', i.é., Világ Szépségi felé vágott a kardval. (Javit:) A világ vitézi felé [hogy] vágott, a jány felé, i.é., a Világ Szépségi után. Belévágott, i.é., a lába nyomába. Mikor belévágott a lába nyomába, egy istentelen nagy világi jégényefa nyót' a lába nyomába'.

A jány elordította magát, hogy:

– Most vágjad Szégyény János!

Szégyény János abba' a minutába' kirántotta a kardját, olyant vágott a szívi közepibe, hogy [a] világi vitéz éccerre térgyre roppant.

– Kégyelēm előted, a.m., Világ Szégyény János! – Térgyre esett előtte a nagy vitéz embēr, orrán, száján bugyogott a vér. – Hűségēs gazdád leszék, míg élvést élék. Hadd még az életemet!"

Az ehirit-bulagat burjátok egyik Geszer-énekében találkozunk rokonítható jelenettel. Mikor megérkeznek a mennyei hősök, akiket Agszagaldej vezet, az utóbbi egy nyárfát tép ki a földből, amelyből egy nyolcfejú mangadháj bukkan elő, aki ráveszi Agszagaldej, hogy állítsa az ő szolgálatába a kardjait, és az éjszaka folyamán semmisítse meg Geszer összes fegyverét. Az istenek új fegyvereket küldenek Geszernek, aki párbajban megöli a mangadhájt (Lőrincz 1975a: 8). A kérdéses jelenet az idézett mozzanatnak igencsak elhomályosult emléke lehet.

A Szégyény Halász Fēri történetében a főhős fiának a „nyócvanezērféjű” sárkánnyal való küzdelmét így mutatja be az előadó:

„Hét éccaka, hét szémpillantásig, Pistukám, egy gombot egymásró' nem bírtak lévőgni! Hetegyk hétszempillantásra... (javít:) hétszempillantásig egy gomb sē erró', sē még arró' sē. Akkor a király jánya egy kancsó bort mēffog, az egyik kezibe' piros rózsza, a másikba' mē' fehér. Akkor odadja a hetvanezērféjű sárkánnak a piros rózsát, a másiknak a fehérét – Szégyény Jánosnak. Akkor a nagy sárkány belékapott Szégyény Jánosnak a hajába, összējárta velē az egész világot, összējúza velē. De mindēn legkisebb gallyho' hozzávagdosta.

Mikor lēhajintotta, orrán-szāján mēgindút a vér Szēgény Jánosnak, Szēgény Halász Fērinek a fia” (helyesen: Szēgény Halász Fēri fiának).

Az idézett részletek megvilágítják a küzdőknek átadott bor, illetve (piros vagy fekete) rózsza eredeti értelmét. Ezzel erősítette, illetve gyengítette a lány a küzdő hősök egyikét, illetve másikat. Amikor az előadó mindkét hősnek bort adat át a lánnyal, valószínűleg téveszt, hisz annak eredeti célja, hogy az egyiket, a választottját ily módon erősítse, ellenfelét pedig gyengítse. A bor ebben az esetben az élet és a halál vizeként értelmezhető. A küzdőknek egyidejűleg átadott egy-egy rózsza eltérő színe világosan jelzi a megkülönböztetést.

Találkozunk a rózsákkal a *Szēgény Halász Fēri* című történetben is. A kővé vált *Világ szépségére* és választottjára, az innenső félvilági vitézre a hoppon maradt vőlegény, a *Dumóshátú vitéz* minden hét esztendőben „*hetvenmázsás lajtval*” hordja a vizet és rózsát. *Szēgény Halász Fēri*re fekete rózsát, *Világ szépségére* piros rózsát hordott. A két szín közül a piros pozitív, a fekete negatív töltetű.

Akárcsak a szelkupoknál, ahol a dobverőnek „feketére festve az alsó fele (alsó világ), pirosra a felső része (felső világ)”. Erre Diószegi (1973: 19) emlékeztet, Prokofjeva nyomán.

Hoppál Mihály G. N. Gracsova nyomán mutatta be az egyik nganaszán sámán viseletét, akinek:

„a kabátja elől fekete, hátul pedig piros színű volt. Az öltözék részei és színei szoros kapcsolatban álltak a kozmoszról alkotott elképzelésekkel. A ruházat ilyenfajta beosztása tükrözi a nganaszának színekhez való viszonyát is. Jobban tisztelik a ruhának azt a részét, amely pirosra van festve, ez a déli vagy keleti égtájat, a világosságot, a Napot, a nyarat, a felső részt, az életet jelenti. Ezzel szemben a sötét rész a feketét, északot, nyugatot, az alsó részt, a telet jelenti, ezek mind a halállal kapcsolatosak. Hogy mennyire következetesen kellett mutatnia a sámánkosztümnek a két ellentétes kozmoszminőség keveredését, abból is látszik, hogy még az a rongydarab is, amely a sok függő felerősítésére szolgál, két különböző színű anyagból volt összevarrva” (Hoppál 2002: 29).

Alföldi András volt az, aki bemutatta, hogy az ún. serlegkínálás megtalálható a mongol és más sztyeppe népek (szkíták, hunok, türkök) hagyományában is.

„Már maga az a tény is mutatja a serleg rituális szerepét a pusztai népeknél, hogy sírszobraikon oly sokszor megtaláljuk ezt az edényt a halott kezében: sokszor ivótülök formájában, de előfordul többek közt ugyanaz a serlegtípus is, amely bizonyára ugyanazon vallásos elgondolás alapján került a magyarországi avar sírokba, mint az oroszországi kezdetleges sírszobrok (kamennye baby) ábrázolásaira.”

Dolgozatát azzal a megállapítással zárja, hogy a serlegkínálás úgy értelmezendő, mint

„...az egész steppevilág egy sajátos tiszteletadási formája” (Alföldi 1941: 171–5).

Az egyforma erejű hősök küzdelmét a burját hősénekekben is a nő dönti el:

„Egyforma volt nagy erejük,
Egész éjjel tépték egymást,
Este, reggel marták egymást.
Fényes Nap-anyánk is felkelt,
Fénye józanságot hozott,
Sugarától vén Irenszej
Izmaiban erő támadt,
Inában vitézség támadt.

*

Nap-anyánk az ég csúcsáról
Nézte félve, furcsa fénnel,
Irenszej erős izmával,
Inával és idegével
Sárból-vérből felragadta,
Sárga-sárkányt megforgatva
Szélesebesen földhöz csapta.

*

Sárga-sárkány sírt-rítt egyre:
– »Fű fürészén, nádak nedvén
Feketére aszott testem,
Fröcskölt velóm, fene vérem,
Miért gyűjtögetted össze?
Erőm fogytán, izmom fárad,
Esőként permetez vérem,
Miért veszejtesz el, asszony?«
Erre aztán:
Untan Dúraj, gonosz asszony,
Undorító varázsmagvat
Sárkány lábához gurított,
Sárga magvat is hajított:
– »Ezt a sárkányt óvjátok meg!

Ellenfelét öljétek meg!«
 – Varázsmaghoz imádkozott.
 Vörös magvat is hajított:
 Vén vitéznek, Irenszejnek,
 Véres földön álló lábát
 Vörös maggal meghintette,
 Verő szemmel megátkozta:
 – »Bukj előre, hullj hátadra,
 Bokacsontként törjön térded!«
 Sárga sárkány ingó lába
 Sárga magra rátaposott,
 Fekete magra rálépett:
 Fene erő éledt benne.
 Hátáról a húst letépte,
 Hajította a magasba,
 Melléből is húst tépett ki, s
 Maroknyi húsát szakítva
 Hajította a mennyboltra,
 Harcos vén Irenszejnek.

*

Irenszej, az öreg vitéz
 Ingó lába bizony fáradt,
 Véres földön vörös magok,
 Veszett magok, átok-magok,
 Ingó lába gyengült egyre,
 Inai is meglazultak,
 Három napnak elmúltával
 Szemei homályosodtak.
 Lába botlott déli hegybe,
 Feje hullt északi hegyre,
 Földön feküdt élettelen.
 Lábait is szétvetette,
 Levegőt nem nyelt szája,
 Úgy feküdt ott földre döntve.” (Irenszej: 48–52.)

A kozmikus párvidal kimenetelének harmadik személy általi eldöntése nem ismeretlen a magyar hagyományból sem. Párhuzam Ipolyi Arnold mesegyűjtéséből:

„Csonkatehén fia leérkezett, itt egész más világ volt.

Ekkor Bakarasztnyi előhozott két kardot, hogy vivjanak. Már délfelé volt az idő, s egyik sem volt győztes, melegök volt, vizet kértek.

A vár asszonya Csonkatehén fijának vizet adott, Bakarasztnyinak pedig bort, melytől még melegebbje lett. El kezdett lankadni, s Csonkatehén fija darabokra vagdalta” (IAN: 1. sz.).

Az Ólombarát című hősmesében így maradt ránk a jelenet:

„Kiss Miklós csak a kardjának parancsolta, hogy »vágjad édes kardocskám« – s az izibe leszelte a sárkány 24 fejét; – de világcsohajára, mikor mind a 24 fej le volt vágva, azok egy szempillantásra újra kinőttek, melyeket aztán az ugráló kard sem tudott leszelni, híjába mondta neki Kiss Miklós »vágjad édes kardocskám«, mert biz az egyet nem tudott vágni. Ehj, kezébe kapja a rozsdás kardot a mi Kiss Miklósunk s úgy megforgatta mint a villámlás, de nem nyert vele semmit, mert igen egyforma ereje volt a sárkánynyal.

Mikor a sárkány látta, hogy nem boldogul a mi Kiss Miklósunkkal, megszólal ilyeténképen:

– Hallod-e te Kiss Miklós – vesztél volna az anyádnál – már látom, hogy semmire sem mehetek veled, de te se én velem: azért tegyünk egy próbát: válj te kék lánggá, én pedig piros lánggá s a melyikünk el tudja nyomni a másikat, azé legyen a napos paripa s rajta a tündöklő nap.

Ugy is lett. – Kiss Miklós kék lánggá vált, a 24 fejú sárkány pedig piros lánggá. Küzködik egymással a két láng, hogy melyik bírja elnyomni a másikat, de sem a kék láng nem bírta elnyomni a pirosat, sem ez amazt; – de szerencsére a két testvér ép ekkor vetette a piros láng közé a kénkövet s így a kék láng mégis elnyomta a pirosat, s mikor egészen elfojtotta, a 24 fejú sárkány is megszűnt élni” (Merényi 1862: 10–1).

A táltosviadallal kapcsolatos mondai hagyományból is jól ismert. A bika vagy csödör képében küzdők viadalát szintúgy harmadik személy(ek) dönti(k) el. Egy csanádapátfalvi táltos mondta a gazdájának:

„»Abból a fellegből majd jön egy *bika*, ha erősebb lesz mint én; akkor a gazduram – lesz olyan szíves! – segít.« Ő is *bika* lett, a két bika összement. Mikor látták, hogy nem győz (a Tátosuk), akkor körülfogták az erős bikát, vasvillával, ásóval – ki mivel tudta – szúrták, ütötték. Az erős bika *eltűnt*, a gyengébb emberré vált vissza. Akkor mondta (a Tátos): »Hála Istennek! megszabadultam.« Avval *muszáj volt neki összemenni*; az is azután *eltűnt*” (Kálmány 1917: 262., kiemelések: Kálmány).

A felleg emlegetése az idézett magyar anyagban nem véletlen. Az állatalakban küzdő táltosok olykor a felhőkben viaskodnak. Diószegi (1958) számos példát idéz. Aminthogy nem véletlen a „*feketë fëlhő járásá*”-nak gyakori emlegetése sem történeteinkben.

Arra, hogy az innenső félvilági vitéz *Világ szépségë* beavatkozása nélkül, kardja segítségével diadalmaskodik riválisa fölött, egyetlen példa van.

„No itt, i.é., ahogy ők egymást marják, Tündérországnak a királya, i.é., kinézett az ablakon.

Édös-kedves jányom, tē ezēn nem tudnál segítenyi? Nézd mēg, ez a két nagy vitéz, a.m., a hēgyeket, vōgyeket, a.m., egymásra forgassák, sē az ēgyik, sē a másik nem gyōz! Nekēd, a.m., ez nem kīn?

– Édēs-kedves apám, ennek így kell lēnnyi. Hogy most ki lēsz az erősebb, a.m., magam sē tudom.”

A küzdelmet ez esetben az előadó úgy dönti el, hogy az innenső félvilágot felügyelő vitéz átadatja keresztfia, az innenső félvilági vitéz számára a bátyja birtokában lévő csodás kardot. (Az előadó téveszt, amikor a keresztapát a ketreben fekvő főistennel azonosítja, illetve „öcsém”-ként szólíttatja meg a főhős keresztapjával annak bátyját.)

„No itt, i.é., ahogy ők együtt verekēdnek, a két tes'vér ēgyüvemēnt, aki a kētrēcbe' vót, mēg aki a másik világrészēn vót.

– Idi hallgass, a.m., idi hallgass, kedves öcsém! Idi hallgass, a családró' van szó. Most [ha] a kardot, a.m., el nem ajándékozod, akkor nekōnk végōnk van, mer' az én, a.m., kērēsztfjōnk (rossz egyeztetés, helyesen: kērēsztfiam), a.m., nem gyōzhet másképp! Maj', a.m., két ördōgök tudománya egymással nem gyōzhet. De, a.m., [ha] a tē kardodval vág, amēnnyit vág, őróla, a.m., annyi gomb hūll – és a gomb után, a.m., csak a hūs gyōhet!

Úgy is vót.

Az a nagy vitéz embēr, Pistukám, ráfeküdt a kardjára, de má' nem ő vittē! Ha [a] kardja vittē [őt]. Amērre szállott a kardja, annyi tizēn... (javít:) harminkét tündēr szállott a kard után.

Mikor ez a másik kard lépattant az ódaláro' (Szőlőszült Kálmánynak), az a nagy vitéz olyat vágott a fejire, az a Dumóshátú vitéz, hogy ha más vitéz lētt vóna, akkor ő rögtōn szōrnyethalt vóna. Mikor kihúzta, má' akkor a kard, a másik má' a levēgōbbō' vágott a feji tetejire, olyat, hogy ēccerre a térgyre bukott a Dumóshátú vitéz. Olyat vágott a feji tetejire!

– Édēs gazdám, a.m., itt vagyok, a.m., csak gondolj rám! Mink, a.m., tiérted harcolōnk, mink, a.m., tēmelletted vagyōnk.

Hét eccaka, hét nap, hét szēmpillantásig vāgták egymást. A hetegyk esztendōre a Dumóshátú vitéz így állott elōttē nē, ingbe', gatyába'.

– Kēgyelēm elōtted, Szőlőszült Kálmány, a.m., hūségēs gazdád lēsžēk! Maj, a.m., vilāg szēnt kardjával... (befejezetlen mondat) Énellenēm másképp nem is gyōzhetett vóna, csak a vilāg szēnt kardjával. És ez ellen olyan boszorkány tudomány nincs, aki gyōzzōn! És eggyig nekēd is olyan kardod vót, mind nekōnk, de, a.m., világi szēnt kardjával... (javít:) kardja ellen mink nem őtōzhetōnk fél úgy, a.m., hogy az minket mēgvēdjēn – a pāncéltó'!”

Az idézett szövegben a két rivális félvilági vitézen kívül a két keresztapa szerepel. Az idősebbikről más helyen megtudjuk, hogy – miután öccsét legyőzte – elnyerte az „egészvilági vitéz” címet és megkapta *Világ szépségé* kezét. Barátjának, az alsó világot uraló *Világi fődréng*nek a kérésére megkeresztelte annak fiát, s átadta neki az erejét – de a főistentől kapott lovát, illetve felszerelését, azaz a kardját és ingét nem. Utóbb hálátlan keresztfia helyett annak riválisát, az öt halotti/magatehetetlen állapotából felébresztő innenső félvilági vitézt fogadta kegyeibe. Az idézett szöveg szerint ő volna az, aki látva, hogy az egymással küzdő két rivális félvilági vitéz nem bír egymással, felkeresi az innenső félvilágot felügyelő öccsét, s arra kéri, adja át az általa felkarolt innenső félvilági vitéznek a *világ eleven kardját*.

Az idézett szövegrészlet tartalmilag – stílszerűen szólva – több sebből is vérzik. A keresztapák általában nem avatkoznak be a két rivális párviadalába. A két keresztapa közül az idősebbik testvér az erősebb. Az „egészvilági vitéz” cím elnyerése eleve feltételezi a *Világ eleven kardja* birtoklását. Ezek után ő kérné meg a legyőzött öccsét, hogy adja át pártfogoltjuknak, az innenső félvilági vitéznek a birtokában lévő kardot?! Az előadó nyilvánvalóan téveszt, összekeveri a hőseposz szereplőit. Eredetileg minden bizonnyal a fiatalabb testvér, a főhős keresztapja az, aki kéri a bátyját, a túlsó félvilági vitéz keresztapját, hogy engedje át a kardját. A kardot kísérő tündérek jelenléte jelzi, hogy ehhez megkapta a főisten hozzájárulását. (Mint azt fentebb bemutattam, a *Világ eleven kardjából* és a *Világ kucscsából*⁷ is kettő-kettő van. Közülük az egyiket a hivatalban lévő egészvilági vitéz birtokolja, a másik példányát pedig a főisten őrzi.) Az utóbbi azonos azzal a *Világ-tó* partján, a *Világ két* récsben fekvő „*félmaroknyi embér*”-rel, akit az előadó, tévesen, az egészvilági vitéz öccseként mutat be. Mint az idézett szövegből is kitűnik, a két küzdő félvilági vitéz egyikének sem volt a birtokában a *Világ eleven kardja*, így – egyenlő erejűek lévén – egyikük sem is győzhette le ellenfelét. Ahogyan az előadó fogalmaz: „*két ördögök tudománya egymással nem győzhet*”. A küzdelem eldöntéséhez vagy a *Világ eleven kardja* vagy a leány, *Világ szépségé* közbeavatkozása kell.

A győztes megkegyelmez legyőzött riválisának.

„No itt, i.é., mikor ingbe', gatyába' vót előttte, azt mondta a boszorkány, hogy:

– Hadd még az életem, a.m. (javít:), hadd më' neki az életyit, a.m., Szőlőszült Kálmány, mer' még, a.m., miránk mé' nekéd szükségéd van. Nekéd is. Olyan még nem is sēnkinek sē, mind nekéd. – Azt mondja: – Csak hadd më'

⁷ kulcsából (a szerk.)

nyugodtan az élelyit, a.m., ő mē' nekēd (helyesen: téged), a.m., nem bántott, nem sértett, a.m., amit hibát tettőnk, a.m., mind mē' lesz öldva, mindēnkit szabaddá tészőnk."

A túlsó félvilági vitéz boszorkány anyja ezt követően megváltja a főhőst segítő, korábban általa szolgálatra kényszerített, majd elvarázsolta vitézt: „*A vén-asszony összüttē két bokáját, két tenyerit, mikorcsak egy.. (javít:) számár helyett egy hatvannyócországos király ott áll a fa alatt.*” A kegyelem gyakorlására a tárgyalt anyagban további példák is vannak, sőt, megállapítható, hogy ez a jellemző. A győztes legtöbbször meghagyja az életét legyőzött ellenfelének. *Szégény Halász Fēri* éppúgy megkegyelmez *Feketē Szurkos Pajinak*, mint *Szölőszült Kálmány* a *Világ Dumóshátú* vitéznek. A kegyelem feltétele az elátkozott világ és hősök megváltása. A *Világ eleven kardja* II. változatában az innenső félvilági vitéz diadalmaskodik, riválisa „*világú szaladt*”. Itt is azzal találkozunk tehát, hogy a győztes futni hagyja vesztes ellenfelét. Nem csupán ő gyakorolja a kegyelmet. Miután *Szégény János* legyőzi a *Griff vitéz* képviselte túlsó félvilági vitézt, az a kegyelem fejében visszavarázsolja az elátkozott országot: „*egy hatvannyócországot emelkedett ki a föld gyomrából.*”

Mint Lőrincz L. László írja a belső-ázsiai hősi epikában: „gyakorta előfordul, hogy (a főhős – BKI) miután legyőzte ellenfelét, nem öli meg, hanem későbbi barátságuk reményében megkegyelmez neki” (Lőrincz 1981: 110; Balcsigijn 2012: 148).

Akárcsak az *Irenszej* című hősében, miután a főhős, Hanhan Szogtó legyőzi ellenfelét:

„Szó nem esett, hang nem hullott;
Szogtó Bátor futni hagyta.
Ganig ruháját feledve,
Kilenc kerekűre pattant,
Kilenc táltosára támadt
Kilencven öl ostorával.” (Irenszej: 130–1.)

Győzelmét követően ezt mondja *Szölőszült Kálmány*:

„*Idē hallgass, édēs-kedves barátom! Ezēn a földön egészvilági vitéz vagyok, mer' a Dumós ingbe'-gatyába⁸ maradt előttem!*”

Amikor a felesége megkérdi Irenszejt: „Darhan (= előkelő harcos címe) címét elnyerted-é?”, az agg vitéz így válaszol:

⁸ azaz öv nélkül (a szerző megjegyzése)

„Sárga sárkányt, győzhetetlent,
Sárba tapostam sarkammal!
Hetvenhét átkozott fejét,
Éles karddal szétszabdaltam!” (Irenszej: 29.)

A két félvilági hős párviadalának képi megjelenítései is ismertek. Találkozunk vele ázsiai hun övlemezeken, szogdiai falképeken, megtalálható a szintúgy szogdiai eredetű kulagisi tálon, a korai avar anyagban, kivált pedig a középkori Szent László-legenda falképein. Ezek tárgyalása azonban nem tárgya ennek a dolgozatnak.

Szakirodalom

- Alföldi András 1941. Antik ábrázolások az eurázsiai lovaspásztorok kulturalkatának ismeretéhez. *Folia archaeologica III–IV*. Magyar Történeti Múzeum (*Archaeologica Hungarica. A Magyar Nemzeti Múzeum Kiadványai*) Budapest. 166–75.
- Balázs Géza 1983. *Tulajdonnevek a magyar népmesékben II.* (Magyar Névtani Dolgozatok 30.) ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névkutató Munkaközössége. Budapest.
- Balázs Géza – Várkonyi Ildikó 1987. *Tulajdonnevek a magyar népmesékben III.* (Magyar Névtani Dolgozatok 72.) ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névkutató Munkaközössége. Budapest.
- Balázs Géza – Barati Antónia – Robert Wolosz 1989. *Tulajdonnevek a magyar népmesékben IV.* (Magyar Névtani Dolgozatok 80.) ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névkutató Munkaközössége. Budapest.
- Balcsigijn, Katú 2012. A mongol eposzokról. In: Kádár László (ford. és jegyz.): *Bum erdene. Mongol hősi eposz. (A világ eposzai 4.)* L’Harmattan Kiadó. Budapest. 145–55.
- Diószegi Vilmos 1958. *A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben.* Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Diószegi Vilmos 1973. *A pogány magyarok hitvilága.* Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Erdész Sándor 1968. *Ámi Lajos meséi I–III.* Akadémiai Kiadó. Budapest. (ÚMNGy XIII–XV.)
- Грязнов, Михаил Петрович – Grjaznov, Michail Petrovics 1961. Древнейшие памятники героического эпоса народов Южной Сибири. *Археологический сборник Эрмитажа.* 7–31.
- Hoppál Mihály 2002. Kozmikus jelképek a szibériai samanizmusban. In: Pócs Éva (szerk): *Mikrokozmosz – makrokozmosz. Tanulmányok a transzcendensről III.* Balassi Kiadó. Budapest. 28–9.
- Hoppál Mihály 2014. A magyar ősvalláskutatás (új) útjai. In: Sudár Balázs – Szentpéteri József – Petkes Zsolt – Lezsák Gabriella – Zsidai Zsuzsanna (szerk.):

- Magyar Őstörténet – Tudomány és hagyományörzés.* MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont. Budapest. 231–8.
- Kálmány Lajos 1917. Összeférfhetetlen táltosainkról. *Ethnographia* 1–3/260–6.
- B. Kovács István 2016. *Világ Vitéz. Magyar hősepika.* Gömör-Kishonti Múzeum Egyesület. Rimaszombat.
- Kriza János 1863. *Vadrózsák. Székely Népköltési Gyűjtemény.* Kolozsvár.
- László Gyula 1944. *A honfoglaló magyar nép élete.* Magyar Élet. Budapest.
- Lőrincz László 1975a. Die burjatischen Geser-varianten. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Tomus XXIX (1), 55–91.
- Lőrincz László 1975b. *Mongol mitológia.* (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 14.) Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Lőrincz László 1981. „...jurták között járok”. *A belső-ázsiai hőségnek.* Magvető Könyvkiadó. Budapest.
- Marosi Teréz 1981. *Tulajdonnevek a magyar népmesékben.* (Magyar Névtani Dolgozatok 13.) ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névkuató Munkaközössége. Budapest.
- Merényi László 1862. *Sajóvölgyi eredeti népmesék I–II.* Heckenast Gusztáv. Pest.
- Потанин, Григорий Николаевич – Potanyin, Grigorij Nyikolajevics 1883. Очерки Северо-Западной Монголии: Результаты путешествий, исполненных в 1876–1877, 1879–1880 гг. по поручению Императорского Русского географического общества в 4 выпусках. Санкт-Петербург.
- Solymossy Sándor 1931. Népmeséink sárkány-alakja. *Ethnographia* 3/113–32.
- Vargyas Lajos 1960b. Kutatások a népballada középkori történetében II. A honfoglalás kori hősi epika továbbélése balladánkban. *Ethnographia* 4/479–523.
- 1980: Honfoglalás előtti hagyományok Szent László legendájában. In: Mezey László (szerk.): *Athleta Patriae. Tanulmányok Szent László történetéhez.* Szent István Társulat. Budapest. 9–18.

Felhasznált források

- AB: *Алтай-Бучай. Ойрот албатынын' чөрчөк – куучындары.* Gyűjtötte: Улагашев, Николай Улагашевич / Ulagasev, Nyikolaj Ulagasevics Областний государственний издательствози, Новосибирск. 1941.
- HN: *Hadmenet, nászmenet. Irtisi osztják mesék és mondák.* Válogatta, fordította, az utószót és a jegyzeteket írta Vértes Edit. Európa Könyvkiadó. Budapest. 1975.
- IAN: Ipolyi Arnold népmese-gyűjteménye. (Szerkesztette Kálmány Lajos.) Athenaeum Kiadó. Budapest. 1914. (*Magyar Népköltési Gyűjtemény XIII.*)
- IRENSZEJ: *Irenszej. Burját hőségnek* (Fordította: Lőrincz L. László.) Európa Könyvkiadó. Budapest. 1976.
- NARTOK: *Nartok. Kaukázusi hősi mondák.* Fordították: Istvánovits Eszter és Kulcsár Valéria (oszét változat) – Istvánovits Márton (adige változat),

témamutató: Benedek Katalin, szerkesztő: Fazekas Zsuzsa. Európai Folklór Intézet – L'Harmattan Kiadó. Budapest. 2009. (*A világ eposzai* 3.)
TÖ: *Tundraföldi öreg. Szamójéd mesék.* Fordította: Puszta János, Simoncsics Péter. Válogatás, utószó: Hajdú Péter. Európa Könyvkiadó. Budapest. 1975.

B. Kovács István

régész, néprajzkutató, gömörológus
Gömör-Kishonti Múzeum (Rimaszombat)
Konstantin Filozófus Egyetem (Nyitra)
E-mail: gemamuz@gmail.com

Abstract

B. KOVÁCS, ISTVÁN

THE HEROIC STRUGGLE

EXCERPTS FROM THE HUNGARIAN HEROIC EPIC THOUGHT TO BE LOST – WITH EXPLANATIONS

Until recently, the pre-Conquest Hungarian heroic epic was thought to be lost. In the 1970s, the author recorded what he interprets as the most complete textual record of the Hungarian heroic epic. The story of the events can be summarised briefly as follows. The protagonist, reborn as an earthly human being of divine descent, is under the protection of the celestial gods who send him. A shaman who can speak at once, who needs neither food nor drink. Under miraculous circumstances, he is baptised (originally he is ordained), and in the process of hiding he attains his enormous physical size. He also receives his horse, sword and shirt of miraculous skill from the chief god. During his world travels, he reaches all three sacred layers of the world. With the help of his godparents, his rival's godparents and other helpers, he defeats his greatest adversary, the other half-worldly knight, and wins the title of 'knight of the whole world' and the hand of the Beauty of the World. The essay describes the only motif of the heroic epic, the heroic struggle, its textual memories, giving a taste of the eastern (mainly Mongolian and Turkish) and Hungarian tale analogy.

Keywords: heroic epic, Gömör, duel, dragon, Buryat, Irenszej, Caucasus, Hungarian tale analogy

CZOPF ÁRON

KÖZELÍTÉS A CSEND POLITIKAELMÉLETÉHEZ

*„Ami kifejezést nyer, elveszti intenzitását,
és így elviselhetővé jelentéktelenedik.”
(Emil Cioran)*

Kivonat

A *politikai csend* jelenségét szinte teljesen figyelmen kívül hagyja a politikatudomány. A bevett vélekedés szerint a csend a politikában egyszerűen hiányként és megfosztottságként jelentkezik, így nem tulajdonítható neki semmilyen pozitív szerep. A jelen dolgozat célja rákérdezni azokra a normatív előfeltevésekre, amelyekre ez a vélekedés épül, hogy ezáltal közelebb juthassunk a csend metapolitikai szerepének megértéséhez.

Kulcsszavak: politikai csend, fenomenológia, logocentrikus politikai gondolkodás, metapolitika

A csend gyakran kimarad a tudományos vizsgálódások köréből, hiszen a mérhetőségre és adatokra építő, pozitivista tudomány észjárását követve egyszerűen *hiánynak* tartják. Ennek megkérdőjelezésében ma elsősorban a fenomenológia (Picard 2005; Dauenhauer 1973) jár élen. Még mindig elmondható viszont, hogy nemcsak hiányként észleljük a csendet, hanem mint-ha azt is magától értetődőnek tartanánk, hogy a csend nem politikai kérdés. Úgy tűnik, beszédközpontú (logocentrikus) kultúránkban a médiaelmélet, a nyelvfilozófia, sőt még a diszkurzív politikatudomány is mostohán bánik ezzel a témával. A kutatási irány egyik jeles hazai képviselője egyenesen azt írja, hogy „politikai csend nem létezik, mert a politikában csak az létezik, amiről beszélünk” (Szabó 2014: 135). Ez a meggyőződés általánosnak mondható a politikaelméletben. Kérdés, van-e ezzel kapcsolatban teendők.

Egy ilyen felvezetés után a jelen tanulmány feladata szinte adja magát: általánosságban rá kell kérdeznünk, hogy valóban helyes-e a csendet hiányként felfogni, részletekbe menően pedig azt kell megvizsgálnunk, hogy voltak, illetve vannak-e olyan törekvések a nyugati gondolkodástörténetben, amelyek a modern politikaszemlélettel ellentétben éppen a csend problematikájába ágyazzák be a politikai gondolkodást. Ebből a kiinduló kérdésfelvetésből számos újabb kérdés adódik. Nem olyan paradox törekvés a csend politikaelméletéhez közelíteni, mint amilyen maga a csendről való beszéd

is? Nem ellentmondásos és önmagát megcáfoló előfeltevés a csendet a tudás tárgyának tekinteni? Kétségtelen, hogy a szellemi rend hézagait próbáljuk formaként vizsgálni. Mielőtt azonban a részletekbe bocsátkoznánk, csak egy szempontot kell rögzítenünk: ez a szöveg csendben íródott, és valószínűleg csendben is fogják elolvasni. Arról beszélünk tehát, ami *közös*.

Logocentrikus politikai gondolkodás

Arisztotelész két időtálló meghatározást is adott az emberi létformára. Ezek szerint az ember egyrészt természeténél fogva *zoon politikon*, más szóval politikai lény, ugyanakkor *zoon ekhon logon* is, vagyis olyan élőlény, amely rendelkezik az értelmes beszéd adományával. Az ember tehát nem egyszerűen *polisszal* és *logosszal* rendelkező állat (*zoon*), hanem egy olyan lény, amely társas mivolta révén emelkedik ki a néma életerők zoológiai önreferencialitásából (Arisztotelész: *Politika* 1253a). Ez persze azt is jelenti, hogy nyelviség és politika természetesen összetartoznak – nem képzelhető el olyan politikai élet (*bios politikos*), amelyet ne érintene a nyelv; és nincs olyan politikai cselekvés sem, amire ne lenne hatással az emberi beszéd képessége. Mert ki látott nyelv nélküli politikát? És ki hallott politika nélküli nyelvről? Ha a cselekvés éppen a nyelvi eszközökkel történő jelentésadás révén válik sajátosan *politikaivá*, nincs okunk meglepődni azon, hogy a filozófiatörténetben szorosan összekapcsolódott az ember kétféle meghatározása. *Zoon politikon* és *zoon ekhon logon* ugyanarra vonatkoznak (Heidegger 2002: 56). Egy olyan sajátos minőséget hordozó életformára, amelyet a *bios politikos*, a *kvalifikált* politikai élet görög fogalma fejez ki (Agamben 1998: 1–2, 7). Nem szükséges azonban részletesen elemeznünk Arisztotelész emberképét, hogy beláthassuk a nyelv és a politika elemi összefüggését. Egyszerűen arról van szó, hogy a nyelv a politikához hasonlóan rendezett közösséget feltételez, rendezett közösségeket pedig emberek alkotnak.

Döntően így vezethető le a beszédközpontú politikai gondolkodás hagyománya, amelyben a csend nem, vagy csak alig kap szerepet. Ha a kezdetben megfogalmazott kérdésre összpontosítunk, megvilágító felidézni azt, amit Hérakleitosz ír a *logoszról*: amikor ugyanis azt állítja, hogy „ahhoz kell igazodni, ami közös”, egyértelműen a *logoszra* utal (Heraklit B 2). Mi is azzal fejeztük be ennek a tanulmánynak a kiinduló kérdésfelvetését, hogy arról fogunk beszélni, ami *közös* – az olvasóban tehát joggal vetődhet fel a kérdés: ha az a normatív erő, amihez társas létünk folyamán szinte minden pillanatban folyamodunk nem más, mint a *logosz*, akkor egyáltalán mi lehet *közös* a csendben? Milyen társadalomintegráló erő lappanghat ebben a homályos

és meghatározatlan jelenségben, ami ténylegesen *közössé* tenné? A tanulmánynak erre is választ kell keresnie.

Amikor a csend nyomában járunk – amikor „*jelen*” *vagyunk* – még véletlenül sem azáltal jutunk közelebb a célunkhoz, ha megkérdőjelezzük a *logosz* központi szerepét a kultúránkban. A kritikai vizsgálódás csak akkor biztosítja jogát a csend megtörésére, ha gondolati eszközöket bocsát a rendelkezésünkre, kibővíti a nyelviségről való gondolkodásunk terét. Ezért hangsúlyozza Max Picard, hogy a csend vizsgálata semmit sem vesz el a nyelvtől, sokkal inkább hozzátesz valamit a nyelvről és kultúráról való gondolkodásunkhoz (Picard 2005: 10–3). Nem kell tehát attól tartanunk, hogy merényletet követünk el a *logosz* kultúrájával szemben. Ahogy ezt a posztmodern filozófia kapcsán is megfigyelhettük, a genealógia csak egy trónbitorlóval szemben jelent kritikát.

A csend filozófiája

A filozófia ethoszához kezdetektől hozzátartozik a csend, mégis, vagy épp pont ezért, a filozófus szeret hallgatni a csendről. Jellemzően csak akkor beszél róla, ha a csend köre szűkül, és ha a csend fenyegetésnek van kitéve. A filozófiatörténetben ugyanakkor gyakran találkozunk a csenddel: beszélnek egy-egy szerző csendjéről, mintha annak sajátos színezete lenne. A politikai filozófiában az elhallgattatás és a csend megtörése a filozófia és a hatalom alapvető kérdéseit vetik fel. Beszédközpontú, *logocentrikus* kultúránk egyik fontos szöveghelyén, Szókratész védőbeszédében arról olvashatunk, hogy mielőtt a filozófust halálra ítélnék, még helyzetét súlyosbítva azt bizonygatja bírái előtt, hogy nem hallgathat, mert mindenképpen engedelmeskednie kell az istenség szavának, beszélnie, szüntelenül társalognia kell az erényről és a legfőbb jóról, tehát a csendes száműzetés nem vetne véget működésének (*Szókratész védőbeszéde*, XXVIII). Mint tudjuk, Szókratészt halálra ítélték. Ez a halotti csend viszont nem jelenti azt, hogy műve ne merülhetne fel akár ma is egy beszélgetésben.

A szó és a csend egyaránt természetes módon szövődnek bele a filozófiatörténetbe. Egy anekdota szerint Antiszthenész a létező mozdulatlanságára vonatkozó állítást úgy cáfolta meg, hogy a nyelvileg megformált ellenérveket teljesen mellőzve szótlannul járkált fel-alá. Nem mondhatjuk, hogy ezzel félbeszakította volna a vitát, noha ebben az esetben a csend kétségkívül beékelődött a szavak közé, és szétfeszítette azok összefüggéseit. A filozófus példája szemléletesen mutatja, hogy a hallgatás – mint a csend háziasított és jelentésteli formája – milyen jelentős szerepet játszhat a filozófiai diskurzusban.

A modern filozófiában a csend már gyakran a gondolkodás hiányzó előfeltételeként jelenik meg. Legelhivatottabb szószólója Theodor Lessing külön könyvben üzent hadat a zajnak (Lessing 1908), sőt folyóiratot is kiadott azzal a céllal, hogy kivívja a csendhez fűződő jogot. Ez volt a folyóirat mottója is: „Das Recht auf Stille” (*Der Anti-Rüpel* 1908). Az alcím pedig: *A német gazdasági, kereskedelmi életben és közlekedésben tapasztalható zaj, durvaság és kulturálatlanság elleni küzdelem havilapja*. Felvetődik a kérdés, ha Lessing már a 20. század első évtizedében vitairatokat közölt a csendhez fűződő jogról, s azután mások – például Ortega y Gasset is (Csejtei–Juhász 2012: 270) felvetették ugyanezt a problémát –, miért zárja ki a diszkurzív politikatudomány a csendet a vizsgálódásai köréből még ma is? Nem végzetes fenomenológiai vakságról van szó ebben az esetben?

Ami a törvényhozást illeti, a csendhez való jogot, amelyet Lessing vitairatok sorában követelt, ma alapjogi szinten foglalja magába a legtöbb állam jogrendje, amikor a pihenőidőhöz és az otthon nyugalomához fűződő alkotmányos jogokat rögzíti. A vigalmi negyedek lakosai tipikusan erre szoktak hivatkozni, amikor az éjszakai zaj beszüntetését követelik. A helyzet azonban nem sokat javult Lessing kora óta, sőt bizonyos tekintetben csak súlyosabbá vált, mert a csendhez való jogot az állam már nem képes kikényszeríteni. Ennek tükrében úgy tűnik, hogy a zaj erősebbé vált az államhatalomnál. Az egész kérdéskört éles megvilágításba helyezi a tény, hogy a csendhez való jogot követelő német filozófust végül egy meglehetősen zajos népség, a nemzetiszocialisták gyilkolták meg békés marienbadi lakóhelyén. Lelőték. „Az embereknek semmi sem esik olyan nehezére, mint néma csendben meghalni. És mégis, ez egész »kulturájuk« lényegi tartalma” – írta huszonöt évvel a merénylet előtt (Lessing 1908: 16).

A második világháborút követően Max Picard lett a csend legfőbb szószólója a filozófiában. Neve elsősorban *A csend birodalma* című filozófiai esszé miatt vált ismertté, amelyben a hallgatás és a csend kiaknázhatatlan s ezért a modernitás számára teljességgel haszontalan jelenségeiről írt. Picard a nyelviséget, a megismerést, az önazonosságot és a művészetet egyaránt a csend felől nézve elemezte. „A szavak világa a hallgatás világa fölé épül” – írja (Picard 2005: 11), s bár a politikai csend árnyalatait nem különíti el, magát a politikát egy helyütt szembeállítja a lármával: „a hangosság mindent betölt, úgy látszik, övé az egész földkerekség. Nem a szellem, nem a vallás, nem a politika fogja össze, hanem a láрма az, aminek a jegyében egységes ez a világ” (Picard 2005: 181–2).

Politikai csend

A filozófiában talán még van helye a csendről szóló elmélkedéseknek, na de a politikai gondolkodásban? Sokan erősen kételkednének abban, hogy a csendnek politikai jelentősége is lehet. Most mégis erre hozunk fel példákat. Nem csak a hősi halottakért tartott egyperces néma csend mutat rá a csend és a politikai rend összefüggésére, és nem csak a csendőrség szavunk társítja a rend képzetét a csendhez. Az értelmes beszéd csak akkor lehetséges, ha a csend lehetővé teszi. Lényegében nincs olyan politikai megnyilatkozás vagy cselekvésforma, amely teljes mértékben nélkülözhetné a csendet. A politikai helyzet tudatosításának csendje, a politikai akaratképzés csendje, a készülődés vagy a készenlétben várakozás csendje, a döntés csendje és a végrehajtás csendje éppúgy része a politikai folyamatoknak, mint a cselekvésvezérlésre szolgáló szavak és jelmondatok.

Mindannyian ismerjük a jelenséget, amikor egy népes társaságban beszélgetve váratlanul mindenki elhallgat egy pillanatra, és kínos véletlenszerűséggel épp a mi szavaink erősödnek fel, és töltik ki a megszakadt társalgás keltette űrt. Ez a jelenség a politikában is megfigyelhető. S minthogy a csend általában termékeny bizonytalanságot hordoz, az ilyen pillanatok nemcsak kellemetlenek tudnak lenni, de a nagy lehetőségek idejének, valóságos döntő pozíciónak is tekinthetőek. Plutarkhosznál azt olvassuk, hogy amikor Minucius kinevezte Caius Flaminiust a lovasság főparancsnokává, épp egy cickány cincogása hallatszott, így az effajta jeleket komolyan vevő rómaiak mindkét vezetőt elmozdították, és másokat választottak helyettük (Plutarkhosz: Marcellus 5). Bár keveset tudunk az eset történeti háttéréről, és a szereplők tényleges jogi helyzete ma is szakmai viták tárgyát képezi, de a leírás mindenesetre illusztratív.

Van azonban úgy is, hogy a pillanatnyi bénult csendet nem a véletlen tölti be, hanem a politikai intenció. Caesar nevezetes botlása is ilyen, amellyel Suetonius róla szóló életrajzában a hadvezér öntörvényűségét kívánta bemutatni. A leírásból arra következtethetünk, hogy Caesar a katonái népes sokasága előtt megbotlott, és a földre esve megfogta a talajt, majd az esés jelentését azonnal megváltoztatva így kiáltott: „Foglak, Africa!” (Suetonius: Az isteni Iulius 59). A pontosság kedvéért meg kell említenünk, hogy Suetonius nem beszél a Caesar esését övező bénult csendről, történeti értelemben tehát nem biztos, hogy csend volt ebben a pillanatban, ahogy természetesen maga az esés sem biztos, hogy megtörtént. Politikai értelemben viszont kétségtelen: Caesar itt leírt esése a politikai csend egyik jellegzetes formája, amit magának a politikai cselekvőnek kell kitöltenie, uralnia és értelmeznie. A csendhez fűződő viszony nehézségét és tétjét az mutatja, hogy aki nem szólal meg

a döntő pillanatban, annak sorsát akár egy cickány is eldöntheti. Az ember mint *zoon politikon* és *zoon ekhon logon* a csendet éppúgy kormányozhatja, mint a szavakat. De egyiknek sem feltétlen birtokosa.

Livius szerint Decius, aki a harc során egyaránt sikerrel alkalmazta a csend oltalmát és a zaj lélektani hatását, a sikeres katonai akció előtt és után is csendre intette katonáit. A művelet előtti csend a csapásmérés hatékonyságát és a katonák épségét szolgálta, az utólagos csend viszont, amelyről a történetírók ritkábban emlékeznek meg, az akció politikai és történeti megítélését volt hivatott meghatározni. A vezér így szólt embereihez: „Dicsőség nektek, hős római katonák! Utatokat oda és vissza magasztalni fogja minden évszázad. De ahhoz, hogy hősiességetek szembetűnő legyen, nappal és napfény kell, s ti nem azt érdemlitek, hogy mikor ilyen dicsőséggel tértek vissza, az éjszaka csendje boruljon rátok. Várjuk meg itt szép csendben a napfelkeltét” (Titus Livius: Róma története V. 36). A megfelelően időzített politikai megnyilvánuláshoz hozzátartozik a megelőző éjszaka csendje. Decius utólagos és egyben előzetes csendje, visszatartott politikai lélegzete végül páratlan dicsőséget szerzett csapatainak. Nevét ma is a római hősiesség példaként emlegetik, ennek a diskurzusnak pedig a csend éppúgy kötőereje, mint a szavak. Decius *metapolitikai* döntést hozott.

A következő példa esetében csak a kontextus lesz más, a lényeg ugyanaz marad: késő középkori és kora újkori forrásokból tudjuk, hogy a frissen felkent francia király mindig jól kidolgozott szertartásrend szerint vonult be Párizsba. A menet jelképesen kifejezte az uralkodó és a város viszonyát, rávilágított a királyi hatalom isteni eredetére, de annak politikai korlátait is jelezte. Ezt a hagyományt *entrée royale*-nak nevezték, emlékét pedig a képzőművészet és a történetírás egyaránt őrzi. A leírások között megtaláljuk azokat a feljegyzéseket, amelyek a harsonákról, az ünnepi játékok hangjáról és arról az éktelen csörömpölésről szólnak, amelyet a párizsiak keltettek, hogy kifejezzék a király érkezése fölött érzett örömeiket. Am ugyanezek a leírások arról is beszámolnak, hogy az uralkodó a városba való belépés előtt felkereste ősei nyughelyét, és hosszan imádkozott a kripta csendjében, mielőtt bármilyen személyes kapcsolatot alakított volna ki a várossal (Párizsi polgár 1990). A politikai térbe való belépés nem hirtelen történik. Ez egy folyamat, amelyben a csend felől tartunk a szó és nemritkán a zaj felé.

Szórványos és látszólag önkényesen kiválasztott példáink – Plutarkhosz, Suetonius, Livius és a Párizsi polgár feljegyzései – bizonyos szemantikai és történeti homályossággal ugyan, de a csend rejtett és sokszor fel sem ismert szerepére hívják fel a figyelmünket. Fejtegetéseinknek ezen a pontján pontosan azt szeretnénk hangsúlyozni, hogy e szemantikai és történeti homály

a politika lényegéhez tartozik. Ahhoz, amit Schmitt hatalmi arcanumnak nevez, Heidegger pedig a tevékenységek mögött „takargatnivalónak” és szavak mélyén „elhallgatnivalónak” tart (Schmitt 2008: 48; Heidegger 2014: 114). Nem állítunk tehát mást, mint hogy a *hermeneutikai szűrület* éppúgy része a politikának, ahogy a történeti megismeréshez is hozzátartozik (Hegel 1972: 23).

A titok és a döntés csendje

A csend a hatalom előteréhez tartozik. Szellemi és politikai értelemben is így van ez. Nietzsche *A legcsöndesebb óra* címet adta annak az álomnak és készülődésnek, amely a *nagy parancsolás* előtt jár: „Nincs orozslánhangom, hogy parancsoljak” – ellenkezik Zarathustra a maga prófétai sorsával, mire alig hallható suttogás üti meg a fülét: „A leghalkabb szavak keltik a vihart, a galambblábon érkező gondolatok irányítják a világot” (Nietzsche 2000: 181). Ezt a Zarathustrában leírt mondatot a szerző minden prófétai pátoszt mellőző, gyöngéd „alküonikus” hangon szólaltatja meg ismét *Ecce homo* című műve előszavában (Nietzsche 1994: 10). Erről a hangról tudvalevő, hogy az erotikus csennel határos.

A halk szavak és a galambblábon érkező gondolatok éppúgy a politika jellemzői, mint ahogyan a csend is az (Szabó 2003: 158). Zarathustra ebben az inspirációban azt érti meg, hogy a hatalom a csennelből, ebből a kvázi metapolitikai mezőből lép elő. A hatalom előtere a csennel készülődésre, a felvonulásra és a jelenlét performatív előállítására ad lehetőséget. Amennyiben metapolitikai mezőként tekintünk a csennelre, előtérnek kell neveznünk és nem előszobának, mert míg a hatalom előszobájában szolgálatkész komornyik várakozik, addig a hatalom előtérben a következő uralkodó. Főleg hangsúlyozni, mennyire különbözik egymástól a komornyikok és trónörökösök hallgatása.

A metapolitikából a politikába akkor lép át a csend, ha valamilyen titokról vagy döntésről van szó, amelyhez elengedhetetlen a csend. Ennek van szélsőséges példája is. Így amikor a hatalom végső egzisztenciális komolyságát teszik próbára, és a szuverén erőszak magára az életre támad rá, a döntés után vont csendfátyol hosszabb, mint amit elsőre el tudnánk képzelni. Erről is szól az az általános belátás, hogy a történelmet a győztesek írják. Bár a vesztesek csennelje lehet fenyegető, sőt lehet bosszúszomjas is, semmi sem hasonlítható a megsemmisített ellenség csenneljéhez. A megsemmisítés tanúja maga is elnémul, hiszen amit látott, lényegében „tanúsíthatatlan” (Levi 1990: 103; Agamben 2019: 33). Auschwitz példáján látjuk, hogy ha a borzalom az abszolútum rangjára emelkedik, s ezért megnevezhetetlenné vált, már régen túlléptünk

a politika megszokott léptékén. A borzalomnak erről a titáni csöndjéről már az ókori források is szólnak. De a politikában nemcsak a borzalom jár együtt a csenddel, hanem minden jelentős döntés is hosszú és sötét csendfátyolt húz maga után, még a legzajosabb piactéren is. Csak a fátylak hosszúsága az, ami eltérő. A döntést követő csend nem a politikai nyilvánosság tanácstalanságát és a konszenzusgépezetek üzemzavarát jelenti, hanem azt a rejtettséget, amit maga a döntés teremt meg. Időre van szükség, amíg az alulinformált, sőt ráadásul még a titkosság területére is lépő döntés következményei napvilágra kerülnek és megnevezhetővé válnak (Karácsony 2019: 163). A felelősség késve érkezik. Mire rá lehetne mutatni, máris új döntések és új helyzetek állnak elő. Ha azonban egy elhatározás nincs mély kapcsolatban a csenddel és azzal a termékeny bizonytalansággal, ami a politikai csend sajátja, akkor nyomában csupán álesemények, szimulációk és kampányfogások kavalkádja jelenik meg – végső soron hiányozni fog belőle az átütőerő.

Megtévesztő, hogy a diktatúra, amelyben a döntés megelőzi a normát, éppen a hangszóró modern szimbólumával kapcsolódik össze. A hatalom mindenütt jelen való megfoghatatlan valóságát csakugyan ez fejezi ki a legjobban, de ez nem a titok vagy a csend hiányára utal. Látszólag paradox módon a hallgatás és a politikai csend csupán intenzívebbé válik a hangszórók rivalgása alatt. A legalitás csendje, a bürokrácia, a funkcionális cselekvés és a technokrácia csendje egy olajozott gép hangtalan működéséhez hasonlít, és csak akkor jelenik meg benne a zaj, ha a működését egy ellentétes erő akadályozza. Diktatúrában és demokráciában egyaránt igaz, hogy a hatalmat olajozott gépezetté alakító és a társadalmat ezáltal depolitizáló törekvések egyfajta semlegesítő és lefegyverző csendet vonnak maguk után. Ezt a csendet szigorú értelemben már nem tekinthetjük politikai csendnek, ahogy a totális megsemmisítő háborút és a népirtást követő csendet sem, mert a hatalmi cselekvő és az ellenfele közötti viszony ezekben az esetekben már elveszíti politikai jellegét.

Ezzel szemben a cenzúra, a politikai korrektség és a megnevezés tilalmának a csendjét politikai csendként vehetjük számításba. Klasszikus példája az ilyen politikai csendnek a nemesi előjogok eltörlése azokban országokban, ahol a demokratizálódás békés úton zajlott. Az arisztokráciának nem kellett a fizikai megsemmisítéstől tartania, politikai és társadalmi identitásának egzisztenciális talapzata sértetlen maradt, és csak a megnevezés tilalma vált általánossá vele kapcsolatban. Az arisztokratikus előjogok eltörlése az ilyen országokban együtt járt a nemeseknek járó előnevek és rangok használatának eltörlésével (Lübbe 1979: 74). A csend már a forradalmak kora előtt is a „distancia pátoszát” (Friedrich Nietzsche) hordozta – a rang elhallgatásával

csak a titokzatosság új légkörét teremtette meg az elit tagjai körül. Ma már a régi és az új uralkodó osztályt is nehéz megnevezni.

Ez a technokratikus államvezetésnek kedvez, amely sajátos módon vonzódik a titok és a döntés politikai csendjeihez, miközben a populizmus lármás politikáját ostorozza. Ha visszatekintünk a technokrácia 20. századi történelmére, megállapíthatjuk, hogy Salazar Portugáliája a maga korában Európa „legcsendesebb” országai közé tartozott, ahol szakértői kormányzással kísérleteztek. A közgazdászból lett elnök, aki személy szerint még a propagandától is idegenkedett, nagymértékben támaszkodott a csendre. Új gazdasági elvei között a gazdaságirányítás politikai csendje is helyet kapott: „A közgazdasági életet magasról irányító emberek látszólag munkátlan, de a valóságban gondnal, csennel és elmélkedéssel teli órákban szabályozzák mások munkáját, rendszerezik és összhangba hozzák más emberek szétszórt erőfeszítéseit, hogy növeljék az egész hozamát, és hogy ezzel a közösség magasabb érdekeit szolgálják” (Salazar 1941: 173). Salazar kora nagy hatalmú technokrata elnökeként nem győzte hangoztatni, mennyire téves szemlélet azt hinni, „hogy hallgatagnak lenni munkátlanságot jelent” (Salazar 1941: 56). Ezzel akaratlanul is a politikai csend egy sajátos, ma is aktuális formájára hívta fel a figyelmet.

A technokrácia és a diktatúra csendjét a politikai viták elfojtására irányuló hajlam köti össze. „A diktatúra a vita ellentéte” (Schmitt 1992: 33). Sokféle hallgatás és sokféle csend kapcsolódik hozzá, ugyanakkor a csend hiánycikként is megjelenik benne. Hitler a néprádió segítségével érte el, hogy sehonnan se lehessen számítani a hangját. Ekkor a nyilvános terekben, ahogy egy korabeli plakát hirdette, csakugyan „egész Németország a vezért hallgatja”. Másrészt viszont, mivel a totális diktatúrában „minden megparancsolt, ami nincs tiltva” (Schmitt 2010: 12), a beszéd bizonyos formái is elő vannak írva, vagy épp parancsba vannak adva, ezért minden megnyilatkozás háttérében felsejlik a gondolatok és a magánélet csendje, amely már a porosz királyságban is hűvös nyugalmat adott a német egzisztenciának. A 18. századi porosz alattvaló hallgatása nélkül nem jöhetett volna létre az egységes Németország. Erről írt Ernst Jünger, amikor a porosz ethoszt magasztalva a hallgatással hozta összefüggésbe az engedelmesség porosz felfogását: „Az engedelmesség a hallgatás művészete, és a rend készség a szóra, mely csúcstól gyökerzetig ható villámként sújt le” (Jünger 1982: 15). Ez a hallgatás szinte már kívül is esik a politikai csend körén, hiszen az engedelmes testek némaságát idézi. Mégis olyannyira jellemző ez a durva hallgatás, hogy bizonyos fogalmi engedékenységgel akár a német politikai kultúra részének is tekinthetjük.

Mentalitástörténeti forrásként a gondolatszabadságról szóló, híres „Die Gedanken sind frei” című dalt érdemes megemlíteni, amely a 18. század vége után egyre inkább a csend önironikus énekeként szerepelt a német köztudatban. A dal szövege már egy 18–19. század fordulóján kiadott népdalgyűjtésben is *A toronybeli foglyok éneke* („Lied des Verfolgten im Turm”) címen szerepelt (Arnim–Brentano 1806: 675), ami jól érzékelteti a gondolatok szabadsága és a politikai szabadság között húzódó falak csendjét. Az effajta csend és hallgatás jelentőségét a 20. századi vagy épp a mai Németország kapcsán fölösleges külön hangsúlyozni. A politikai csend különböző formái minden országban és minden korban jelen vannak. Csak abban mutatkoznak eltérések, hogy a hallgatás és a csend alakzatai milyen kulisszázakat alkotnak a politikai színpadon.

Metapolitika és csend

A felvilágosodás racionalizmusa hozzávetőleg akkor vált megkérdőjelezhetetlenül dominánssá a filozófiai gondolkodásban, amikor a képviselő klasszikus liberális elve népszerűvé kezdett válni. Mindkét tényező – a filozófiai és politikai gondolkodás is – a mérhetőség, a reprezentáció, a megjelenítő képviselő irányába mozdult el. Ennek megfelelően már egyre több országban választott politikusok képviselték a „csendes többséget”, a néma tényeket pedig tudósok, akik szintén a politikai rend keretében látták el feladataikat. A képviselő a tudomány és a politika terén is azt jelentette, hogy hangot adunk valaminek (a népek, a természetnek), ami máskülönben némán hallgatna (Latour 1999: 58). A gondolkodás e mélyreható változásai mellett új típusú nyilvánosság is megjelent, amely a 19. század végére valóságos „diszkurzív robbanást” (Michel Foucault) hozott. A tudomány és a politika területén megfogalmazott transzparenciaigény lassan mindent lefordít az adatok nyelvére, minden társadalmi csoportnak hangot ad – a filozófiai és politikai modernség nemcsak a szubjektumok, de az objektumok által alkotott rendre is kiterjeszti a képviselő elvét (Czopf 2023).

Bár a képviselő elve ma jobban meghatározza az ún. „populista” pártok politikáját, mint a technokratikus szemléletű társadalomirányítást, a megjelenítő képviselő gesztusai között is megtaláljuk a csendet. Ez továbbra is része a karizmatikus vezető kisugárzásának, hisz ha nem így lenne, a tetszésnyilvánítók és az ellenzők szüntelen zajongása lehetetlenné tenné, hogy valaha is szóhoz jusson. A tehetséges szónok tehát saját jelenléte intenzitását növeli a megszólalás előtti pillanat csendjében: összegyűjti a sokaság figyelmét, és birtokba veszi a teret. Csak ezután szólal meg. Amikor pedig megszólal, a szavai nem csupán megtörik a csendet, de be is hatolnak a csendbe.

Az eddig elmondottak tükrében ismét felvetődik a kérdés, mennyire tartható a politikai gondolkodás csendet kizáró modellje, és meddig tarthatjuk fenn a politikai diskurzuselemzés csendet és hallgatást kizáró értelmezési keretét olyan évek után, amikor világszerte „a csend erőszak” – „silence is violence” – feliratú táblákkal tüntettek a kapcsolati erőszak és bántalmazás ellen? A MeToo-mozgalom mellett a politikai nyilvánosságot övező vitáknak is egyre inkább része az elhallgatás csendje. Régen a cenzúra formálta ezt a csendet, ma már médiapiaci szereplők, de akár algoritmusok is „dönthetnek” arról, meddig terjedhet egyes politikai megnyilvánulások hatása, és hol kezdődik a politikai csend számára kijelölt terület.

Ki kell tehát bővítenünk a politikáról való gondolkodásunkat. Még ha el is fogadjuk a bevett tézist, mely szerint a nyelviség és a politika határai egybeesnek, nem feledkezhetünk meg arról, hogy a nyelviségnek és a politikának is van egy előtere. Láthattuk: a csend honol, uralkodik, leereszkedik, meghasad, a csend erőszak, titok, készülődés, beborítja fátylával a döntés következményeit, és elfedi a tervek végrehajtását, őrzi a konszenzust, a csendet szabályozzák, jogként követelik, támadják és őrzik. Összességében tehát képtelennek tartjuk azt az állítást, miszerint politikai csend nem létezik, és ilyesmivel a politikai gondolkodónak nem kell foglalkoznia. Éppen ez az, amit újra fel kell fedeznünk, ugyanis a csend kiváltképpen metapolitikai jelenség.

Szakirodalom

- Agamben, Giorgio 1998. *Homo sacer: sovereign power and bare life*. Translated by Daniel Heller-Roazen. Stanford University Press. Stanford.
- Agamben, Giorgio 2019. *Ami Auschwitzból marad*. Ford. Darida Veronika. Kijarat. Budapest.
- Arnim, Achim von – Brentano, Clemens 1806. *Des Knaben Wunderhorn. Alte deutsche Lieder*. Max Hesse. Leipzig.
- Czopf Áron 2022. A metapolitika meghatározása. *Kommentár* 2/147–53.
- Czopf Áron 2023. A 21. század világnézete. *Kommentár* 1/3–9.
- Csejtei Dezső – Juhász Anikó 2012. *Filozófiai elmékedések a tájról*. Attraktor. Máriabesnyő.
- Dauenhauer, Bernard P. 1973. On Silence. *Research in Phenomenology* 3/9–27. <https://doi.org/10.1163/156916473X00026>
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 1972. *A jogfilozófia alapvonalai vagy a természetjog és államtudomány vázolata*. Ford. Szemere Samu. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Heidegger, Martin 2002. Grundbegriffe der aristotelischen Philosophie. (Vorlesungen 1919–1944) In: *Heidegger Gesamtausgabe*. Band 18. Vittorio Klostermann. Frankfurt a. M.

- Heidegger, Martin 2014. Überlegungen II–VI. (Schwarze Hefte 1931–1938) In: *Heidegger Gesamtausgabe*. Band 94. Vittorio Klostermann. Frankfurt a. M.
- Jünger, Ernst 1982. *Der Arbeiter. Herrschaft und Gestalt*. Klett-Cotta. Stuttgart.
- Karácsony András 2019. *Döntés és hagyomány*. Századvég Kiadó. Budapest.
- Latour, Bruno 1999. *Sohasem voltunk modernek. Szimmetrikus antropológiai tanulmány*. Ford. Gecser Ottó. Osiris Kiadó. Budapest.
- Lessing, Theodor 1908. *Der Lärm. Eine Kampfschrift gegen die Geräusche unseres Lebens*. Verlag von J. F. Bergmann. Wiesbaden.
- Levi, Primo 1990. *Akik odavesztek, és akik megmenekültek*. Ford. Betlen János. Európa Kiadó. Budapest.
- Lübbe, Hermann 1979. Sein und Heißen. Bedeutungsgeschichte als politisches Sprachhandlungsfeld. In: Wolfgang Bergsdorf (Hrsg.): *Wörter als Waffen. Sprache als Mittel der Politik*. Verlag Bonn Aktuell. Stuttgart. 71–84.
- Nietzsche, Friedrich 1994. *Ecce homo. Hogyan lesz az ember azzá, ami*. Ford. Horváth Géza. Göncöl Kiadó. Budapest.
- Nietzsche, Friedrich 2000. *Így szólott Zarathusztra*. Ford. Kurdi Imre. Osiris Kiadó. Budapest.
- Picard, Max 2005. *A csend birodalma*. Ford. Szabóné Révész Mária. Kairosz Kiadó. Budapest.
- Salazar, Oliveira 1941. *Békés forradalom*. Ford. Lovass Gyula. Athenaeum Kiadó. Budapest.
- Schmitt, Carl 1992. *Politikai teológia*. Ford. Paczolay Péter. ELTE ÁJK. Budapest.
- Schmitt, Carl 2008. *Römischer Katholizismus und politische Form*. Klett-Cotta. Stuttgart.
- Schmitt, Carl 2010. *Ex captivitate salus. Egy német fogoly vallomásai 1945/47-ből*. Ford. Techet Péter. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő–Gödöllő.
- Szabó Márton 2003. *A diszkurzív politikatudomány alapjai. Elméletek és elemzések*. L'Harmattan Kiadó. Budapest.
- Szabó Márton 2014. *Kötőjelek. Írások tudományról, politikáról, közéletéről*. L'Harmattan Kiadó. Budapest.

Felhasznált források

- Arisztotelész 1984. *Politika*. Ford. Szabó Miklós. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Der Anti-Rüpel* 1908. *Der Anti-Rüpel. Monatsblätter zum Kampf gegen Lärm, Roheit und Unkultur im deutschen Wirtschafts-, Handels- und Verkehrsleben*. Hrsg. Theodor Lessing. Verlag der Aerzlichen Rundschau. München.
- Heraklit 2007. *Fragmente*. Hrsg. Bruno Snell. Artemis & Winkler. Düsseldorf.
- Párizsi polgár 1990. *Journal d'un bourgeois de Paris de 1405 à 1449. Lettres gothiques*. Paris.
- Platón 2005. Szókratész védőbeszéde. (XXVIII.) Ford. Mogyoródi Emese. In: Platón: *Euthüphrón – Szókratész védőbeszéde – Kritón*. Atlantisz Kiadó. Budapest. 55–112.

- Plutarkhosz 2001. Marcellus. In: Plutarkhosz: *Párhuzamos életrajzok*. Második kötet. Osiris Kiadó. Budapest. 43–74.
- Suetonius 1975. Az isteni Iulius. In: Gaius Suetonius Tranquillus: *A ceasarok élete*. Ford. Kis Ferencné. Magyar Helikon. Budapest. 7–53.
- Titus Livius 2018. *Róma története a Város alapításától*. Ford. Muraközy Gyula – Kopeczky Rita. I. kötet (I–XX. könyv). Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó. Budapest.

Czopf Áron

történész-politológus,

az ELTE ÁJK doktorandusza,

a Kommentár állandó munkatársa

<https://orcid.org/0009-0002-6487-7840>

Abstract

CZOPF, ÁRON

AN APPROACH TO THE POLITICAL THEORY OF SILENCE

The phenomenon of *political silence* is overlooked in political science. It is a general belief that silence in politics is simply a state of absence. This paper aims to challenge the normative pre-suppositions on which this dominant discourse is based in order to bring us closer to a better understanding of the metapolitical function of silence.

Keywords: political silence, phenomenology, logocentric political thinking, technocracy, metapolitics

SKROBÁK ESZTER

**A SZÁZARCÚ HAZUGSÁG
A HAZUGSÁG MAGYAR NYELVI KÉPE A TESTESÜLTÉG SZEMPONTJÁBÓL**

Kivonat

A tanulmány a hazugság fogalmának magyar nyelvi képét vizsgálja a testesültség kognitív nyelvészeti modelljének keretében, azon belül is a hazugság fiziológiás kísérőjelenségeinek nyelvi leképeződését. A testesültség elméletének megközelítése szerint testi tapasztalataink meghatározzák megismerésünket és konceptualizációs folyamatainkat, egyúttal szenzomotoros kapacitásunk biológiailag, pszichológiailag és kulturálisan beágyazott. A kognitív metaforaelmélet pedig azt fogalmazza meg, hogy az elvont fogalmakat gyakran metaforák révén igyekszünk megérteni és megérteni. Testi megnyilvánulásaink (testesültségi elmélet) tehát horgonypontként szolgálnak a világ megértéséhez és megértetéséhez (kognitív metaforaelmélet). Jelen vizsgálat arra összpontosít, hogy a *hazugság* magyar nyelvi képe mennyire tükrözi a beszélőben keletkező testi változásokat (vérnyomás-növekedés, pulzusemelkedés, légzésváltozás, izzadás vagy az izomtenzió), melyeket emeli ki, továbbá mennyire tartja ezeket hangsúlyosnak, kiegészítve a szó jelentéstörténetének alakulásával. A Magyar Nemzeti Szövegtárból származó *hazugság* szót tartalmazó szócikkek elemzése arra utal, hogy a testesültség megjelenése a következőképpen csoportosítható: 1) stresszreakciók, 2) az arc szerepe (pl. szem, tekintet, pofa, fej, etetés, ordítás), 3) megbetegítő jellege (pszichésen és fizikailag) és 4) egész testre kiterjedő (az erkölcsösség és a stressz együttes kifejeződése). Mindemellett látható, hogy a nyelv elsősorban a hazugság következményeire, veszélyességére, rejtettségre és erkölcsi súlyára összpontosít, mert ezek a nyelvhasználók számára a fogalom lényegesebb meghatározói.

Kulcsszavak: hazugság, megtévesztés, konceptualizáció, etimológia, testesültség, metafora

Bevezetés

A megtévesztés pontosabb megismerésére irányuló kutatások érdeklődésének középpontjában az árulkodó jelek legszélesebb körű feltérképezése áll, a fiziológiásstressz-mutatóktól, a stressz testnyelvi kifejeződésén át az agyműködés megváltozásának kutatásáig. A hazugság mielőbbi leleplezésére irányuló vizsgálatok a cselekvőt veszik górcső alá, és a tőle nyerhető, könnyen megfigyelhető, regisztrálható adatokat elemzik. Hogyan változik a szív-

verése, légzésének ritmusa, testtartása, tekintetének iránya vagy agykérgi aktivitása miközben hazudik (Rudacille 1994; Vrij 2000; Zuckerman–De Paulo–Rosenthal 1981; Abe 2011). A kutatások kevésbé célozzák azt, hogy a nyelvhasználó a hazugságot mint elvont fogalmat és annak természetét hogyan próbálja kézzelfoghatóvá tenni önmaga számára. Másképpen fogalmazva, mit tükröz a nyelv, esetünkben a magyar nyelv a nyelvhasználók gondolkodásáról a hazugsággal kapcsolatosan. Mivel a megtévesztés fiziológiás jegyei a megtévesztőben viszonylag pontosan körülhatárolhatóak és markánsak, adódik a feltételezés, hogy az ehhez kapcsolódó nyelvi kifejezéseink is gyakran utalnak majd ezekre a testi megnyilvánulásokra. A tanulmány tehát a hazugság fogalma konceptualizációs törekvéseinek testesültségi aspektusát vizsgálja, azon belül is a testi megnyilvánulások nyelvi leképeződését.

A megtévesztés gyűjtőfogalomnak tekinthető, amelynek elemei különböző szempontok alapján kategorizálhatók (Utz 2005; Whaley 1982/1991; Hyman 1989). Mivel a megtévesztés vizsgálata kezdetben a hazugság leleplezésére irányult (Troville 1939; Larson 1932), a szerzők nagy része szinonimaként kezeli a megtévesztés és a hazugság kifejezéseket (Ekman 1985; Bok 1989; Buller–Burgoon 1996; De Paulo 1996; Erat–Gneezy 2011; Vrij 2000). A viselkedéskutatások speciálódása révén egyre több tudás áll rendelkezésünkre a megtévesztés jellegzetességeivel kapcsolatban, így a hazugság a megtévesztés alegységévé vált, többek között az elhallgatás (titkolózás), hamisítás, leplezés (a téma álcázása), mellébeszélés mellett (Utz 2005), mindez pedig beleilleszkedik az emberi (nyelvi) kapcsolattartás rendszerébe (Balázs 1987, 1993). Fontos elhatárolni a megtévesztést a félreértéstől (Veszszős 2022). Hyman (1989) csoportosítása alapján megtévesztésnek számítanak azok, a nem minden esetben morálisan elítélendő helyzetekhez köthető viselkedések, mint a viccelődés (a nyelvi humorhoz lásd: Balázs 2008, 2018, 2021), a meg- vagy színjátszás, a varázslás, a kegyes hazugságok, de a hamisítás, a bizalomjátékok, a fogyasztói és egészségügyi csalás, a katonai és stratégiai megtévesztés, a sportban és egyéb játékokban alkalmazott cselek és trükkök, a szerencsejáték-csalások és valakivel tréfa üzése is. Mindemellett a megtévesztés címszó alá tartozik a „fake news” is, az olyan, interneten közzétett hírtartalom, amely esztétikailag hasonlít a tényleges és legitim vezető hírtartalomra, de kitalált vagy rendkívül pontatlan (Pennycook–Rand 2021). Jelen tanulmány figyelmen kívül hagyja a megtévesztés egyéb formáit és szinonimáit, csak a hazugság szóalak nyelvi képére összpontosít. Az elemzés keretében a kognitív nyelvtudomány és azon belül is Johnson (1980, 2017) *embodiment*, avagy testesültség modellje szolgál. Az értekezés elsőként áttekinti az elvont fogalmak konceptualizációjának folyamatát, kifejtve a testesültségelmélet ebben játszott szerepét. A következő fejezet a hazugság szó etimológiájával

foglalkozik, majd ezt követi a hazugság fogalmának kommunikációelméleti megközelítése. A negyedik rész a hazugság fogalmát a kognitív metafora-elmélet és testesültség nyelvészeti modell szempontjából elemzi. Az ötödik fejezet tárgyalja a kutatás módszertanát, és tartalmazza a szócikkek példa-elemzését, amíg az utolsó, a hatodik fejezet összefoglalja az elméleti háttér és a vizsgálati eredmények kapcsolatát.

1. Az elvont fogalmak konceptualizációja

A világról való tudásunk szerveződésének mélyreható kutatása a nyelvi kategorizációra is kiterjed, és hangsúlyos érdeklődési területe a kognitív nyelvtudománynak (Fillmore 1982; Fauconnier 1994; Lakoff–Johnson 1980). Az emberi megismerés és nyelvhasználat (beszéd és írás) folyamatai, jelenségei a kategorizáció útján kapcsolódnak össze. Másképpen fogalmazva rendszerezzük a világból származó információkat, és reprezentálhatóvá tesszük, ezáltal a jelentés akkor is felidézhető a jel hatására, ha a jelentést képző tárgy az érzékelés számára nem elérhető. A nyelv és a nyelvhasználat egyben produktuma és megjelenítője (közvetítője) is a világról való tudásunknak, kategorizációs és fogalomalkotási folyamatainknak mind a közösség, mind a közösséget alkotó egyén szintjén (Hymes 1964, 1972; Duranti 1997; Hidas 2004; Banczerowski 2008; Balázs–Takács 2009). A nyelvhasználat során ezen folyamatok állandó kölcsönhatása jellemző. Egyrészt, ami a nyelvben rögzül, az a társadalmi tudatban is rögzül (Banczerowski 2008: 11), illetve ahogy egy közösség konceptualizálja a világ eseményeit, tárgyait, az a nyelvhasználatban is leképeződik (például a koronavírus-járvány leírása A JÁRVÁNY HÁBORÚ ÉS A JÁRVÁNY TŰZ¹ konceptuális metaforák használatán keresztül [Semino 2020]). Az egyén szintjén pedig a nyelv egyrészt hatással van a gondolkodási szokásokra anélkül, hogy a személy kognitív működését beszűkítené (Ervin-Tripp 1964), de egyúttal formálja a környezet leírása szempontjából releváns gondolatok is (Eysenck–Keane 2003). Mindemellett az ember testi tapasztalatai is meghatározóak, ugyanis ugyanazon idegrendszeri folyamatok révén jönnek létre a fogalmi rendszereink, mint amelyek szervezetünk funkcióit, tapasztalatait is irányítják. Johnson (1987) testesültségi (embodiment) modellje azt hangsúlyozza, hogy a testben való létezésünk meghatározza megismerésünket és gondolkodásunkat.² Ehhez tartozik a tes-

¹ A kognitív metaforaelmélet hagyománya alapján a fogalmi metaforák és metonímiák kiskapitális betűvel írandók.

² Az elmélet filozófiai és fejlődéslelektani múlttal is rendelkezik (ld. Forgács 2022). Összefüggést mutat például Piaget (1966: 72–73) fejlődéslelektani elgondolásával is, miszerint

tünkkel kapcsolatos tudás (testtudat), illetve a környezettel folytatott interakcióink, tehát az, hogy manipulálni tudjuk a környezetünket a jobb, pontosabb reprezentáció elérése érdekében. Fogalmazhatunk úgy is, hogy reprezentációink nagy része testi érzéseinkbe van lehorgonyozva, és viszonyítási pontként szolgál a valóság leírásához (például pozitívnak értékeljük a felfelé, előre és az aktív mozgást, míg negatív tapasztalatok leírására használjuk a lefelé, hátra irányuló mozgást és a passzivitást). A körülöttünk vagy bennünk lévő világ pontosabb megértése és leírása céljából az emberi közlések gyakran tartalmaznak metaforákat. Lakoff és Johnson (1980) felismerték, hogy a metaforák nagyobb fogalmi egységekbe szerveződnek, amelyek segítik a befogadót (címzettet) a közlés pontosabb megértésében. Amikor elvont, fizikailag nem megtapasztalható fogalmakat (target domain, céltartomány) ír le a kommunikáció (mint például az érzelmek, idő, halál vagy a hazugság), a nyelvhasználó hajlamos a fizikai valóságban megtapasztalható dologgal ábrázolni (source domain, forrástartomány). Például a „szócsata” vagy a „meggyőzni valakit” kifejezéseink A VITA HARC konceptuális metafora létét jelzik a magyar nyelvhasználók gondolkodásában (Kövecses 2002).

A hazugság fogalmának témaköre egyszerre filozófiai, valláserkölcsei és etikai kérdés, ezért vizsgálata bonyolult és több szempontból is megközelíthető (Falkenberg 1982). Mindemellett elvont fogalom, csakúgy mint például a haza, szerencse vagy a boldogság fogalmaink, ezért természetének megértéséhez a nyelvhasználó – metaforák használata révén – hajlamos lehorgonyozni a fizikai világba. Nyelvi kifejezéseink tükrözik a fogalmakhoz kapcsolódó konceptualizációkat (Lakoff–Johnson 1980), elvont fogalmak esetében pedig leírják a fogalom természetét, azt, amit egy adott nyelvhasználói a fogalommal kapcsolatban releváns vonásnak gondolnak. Tehát, ahogy más elvont fogalmak esetében is, a hazugságról való gondolkodásunk, koncepcióink tükröződek nyelvi kifejezéseinkben.

2. A hazugság szó etimológiája a magyar nyelvben

A *hazugság* szó az etimológiáját tekintve ismeretlen eredetű nemcsak a magyar nyelvben, de a magyar nyelv alakulására erősen ható német és szláv nyelvekben is. Az imént felsorolt nyelvek, illetve a szintén meghatározó török nyelv tanulmányozása alapján változatos jelentéskép rajzolódik ki. A török etimológiai szótár a *hazugság* szót a *yalğa-* vagy *yala-* ótörök szótóvekből eredezteti, amely ’nyalás’-t (*yalamak*), majd – mint a ’kiöltött nyelv’ – rágalalmazást,

a gyermeki nyelv a szenzomotoros fejlődési szakaszból (ez az érzékszervi-mozgásos szint, a legelső fejlődési szakasz) származó a kognitív képességekre és tudásra épül.

felrovást és vádlást is jelentett (*yalan*). Ugyanebből a szótöböl keletkezett a nyelv (mint jelrendszer) szó is (**yalig*) (Nys. Sözl.). A germán és szláv nyelvekben kialakult alakváltozatok az etimológiai szótárak (Vasmer Et., Glagol Et., Český Et., Et.Dic. of Proto-Germanic) szerint közös eredetre vezethetők vissza. Annak ellenére, hogy a protoszláv nyelvtörténeti szótár nem tartalmazza a *hazugság* szót, és az orosz Glagol etimológiai szótár ki is hangsúlyozza a szó hiányát a szótörténeti szótárakból, kiegészítésként azért leírja, hogy hangalakja a *feküdni* szóval azonos (ugyanúgy, ahogyan az angol nyelvben is, *lie*), de a szógyököt tekintve közel áll a *hízelegni* kifejezéshez is. Arra azonban nincs adat, hogy a *feküdni* és *hazudni* igék jelentésükben közel állnának. A szó eredete tehát homályos és kétséges. Mind a cseh (Český Et.), mind az orosz etimológiai szótár felveti (Glagol Et.), hogy a cseh *lhát* és az orosz *lozh* is a gót **linguan*, német *lügen* hangalakból származhat, ahol az eredeti hangalak a proto-indoeurópai **leugh* vagy **lewgh* lehetett, ami hazugságot, esküt és gyászt vagy panaszt is jelentett (Et.Dic. of Proto-Germanic), majd később differenciálódott a szláv és germán hangalakokra. Nyomárkay (2006) a germán nyelvek tanulmányozása alapján azt veti fel, hogy a szó eredeti német jelentése elhallgatás, eltakarás lehetett, ugyanis a kiveszett germán **laugna* gyökérszó jelentése 'Verborgenheit, Verheimlichung, Lüge', azaz elrejtettség, homály, valaminek az elhallgatása, hazugság (1. ábra).

A Magyar nyelv történeti-etimológiai szótára (TESz. 1967) és az Új magyar etimológiai szótár (UESz.) alapján első előfordulása a 11–13. századra tehető, ahol személynévként szerepel, elsőként *Hozugdy*, majd *Chozug* formában, illetve később a *Hazug* és *Hozoga* változatok is megjelentek. Feltehetően ragadványnévként való előfordulása azt jelzi, hogy a szó kezdeti jelentésében nem elítélendő és megbélyegző tulajdonságra utalt. Az imént felsorolt vezetéknevek közül a Régi magyar családnevek névvégmutató szótára a *Hazug* családnevet a 16–17. századból még regisztrálja, azonban a ma is használatos 17 578 vezetéknev között a Magyar Családtörténet-kutató Egyesület adatbázisában már egyetlen formája sem szerepel. Jelentését tekintve a TESz. a szó mai jelentését közli, azaz 'valótlant állító; lügnérish; Lügnér'.

A Magyar nyelvtörténeti szótár 1890-es kiadása olyan német nyelvű kifejezéseket ír le együtt, mint a **lug*, *lüge*, *geschwatz*, ahol a legutóbbi magyarul fecsegést, buta beszédet jelent.

A *hazugság* mint főnév első megjelenése formailag *hazudság* lehetett, és 1838-tól adatolható (Nyomárkay 2006), amelyet megelőzte a szó igei használata *hazud* alakban a 15. századtól. Jelentése 'valótlant állít; színlel, tettet | lügen; heucheln' (TESz.), ahol utóbbi azt jelenti, 'kitalálni valamit'. A Magyar értelmező kéziszótár 'szándékosan valótlán, hazug, hamis állítás, közlés'-ként

1. ábra. A *hazugság* szó Európa különböző nyelvein

(Forrás: The Guardian, Interactive European Language Map, <https://www.theguardian.com/>)

határozza meg. Szinonimái: valótlanosság, hamisság, kitalálás, füllentés, őszintétlenség, mellébeszélés, félrevezetés, ámitás, álnokság, kétszínűség, becsapás, rászedés kitaláció, csúsztatás, torzítás, falsum (id.), hazugság (rég.), koholmány, kacsa (biz.), blöff, mese (biz.), kamu (szleng), hanta (szleng), hadova (szleng), hamuka (szleng), tészta (szleng), kefe (szleng), humbug (biz.), füst (szleng) (Szinonimák és rokonértelmű szavak adatbázisa 2010: 407). A szinonimák közé tartoznak újabban az ígérető, demagóg és populista (pol.) szavak is (Balázs 2023). Antonimái: igazság, valóság, realitás (SzRSz. 2010: 407).

A hazugsággal rokon értelmű a *hamis* kifejezés, amely etimológiáját tekintve a hazugság szóval megközelítőleg egy időben keletkezett. Első meg-

jelenése az UESz. alapján a 12. századra tehető, és jelentése ’álnok; gonosz | arglistig, böse’. A maival megegyező jelentése ’az igazságnak nem megfelelő | unwahr’ a 14. században alakult ki. Egyéb jelentései: ’nem eredeti, nem valódi | unecht; falsch’ (16. sz.); ’huncutkodó | schelmisch’ (18. sz.); ’a megszabott zenei dallamtól v. hangnemtől eltérő | falsch (in der Musik, im Singen)’ (19. sz.); ’váratlanul támadó, harapó, rúgó (állat) | böß, bissig, ausschlagend (Tier)’ (19. sz.).

A magyar *hazug* német nyelvi megfelelői arra utalnak tehát, hogy eredeti jelentése egyrészt a sok üres beszéd (fecsegés) lehetett, másrészt – akár ehhez kapcsolódóan is – olyan egyént is jelölhetett, akire jellemző a „meseszövéss” (mint például Hány János szórakoztató figurája, és ebben az értelemben akár pozitív tulajdonságot is kifejezhetett) vagy harmadrészt, akinek jellemző viselkedése a színlelés, a tettetés.

Nyelvek	Feltételezett eredet	Feltételezett korai jelentés	Feltételezett későbbi jelentés	Mai jelentés
Oszmán-török nyelv	<i>yalğa-yala- (ótörök)</i>	nyalás, kiöltött nyelv	rágalmazás, vádlás	hamis állítás, közlés
Szláv nyelvek	<i>linguan (gót)</i>	eskü, panasz	–	hamis állítás, közlés
Germán nyelvek	<i>laugna</i>	elrejtettség, homály	–	hamis állítás, közlés
Magyar nyelv	<i>Hozugdy, majd hazud</i>	színlelés, tettetés, „meseszövéss”	fecsegés, buta beszéd	hamis állítás, közlés

2. ábra. A *hazugság* szó eredete és jelentésének alakulása

Annyi bizonyos, hogy az idők során a nyelvi kép szemantikailag negatív irányba tolodott el, elsődlegesen morális tekintetben elfogadhatatlan és elítélendő cselekedetet jelölve (kivéve ez alól a kegyes hazugság mint komplex fogalom, aminek megítélése megengedőbb). Elképzelhető, hogy ebben a *hamis* szóval való hangalaki összecsengés is szerepet játszott, amit a jelentések megjelenésének időbeli sorrendje is alátámaszt (a *hamis* mint ’az igazságnak nem megfelelő’ a 14. században, a *hazud* mint ’valótlan állítás, színlelés’ a 15. században jelent meg). Mindemellert azt is láthatjuk, hogy a jelentése a vizsgált nyelvekben is átalakult, és azonosan ’hamis állítás, közlés’-t fejez ki.

3. A hazugság fogalmának kommunikációelméleti megközelítése

Kommunikációelméleti szempontból minden kommunikációs aktus (verbális vagy nonverbális) célja, hogy befolyásoljunk másokat (Buda 1986; Rosengren 2004). Amikor valaki rosszkedvű, és megvigasztaljuk, a célunk az, hogy a hangulatát pozitívabb irányba befolyásoljuk. Amikor pedig előadást tartunk az, hogy a hallgatóság ismereteit bővítsük, ezáltal gondolkodásukat, esetleg jövőbeli döntéseiket is befolyásoljuk. A manipuláció a befolyásolás legnegatívabb értelmezésű megnyilvánulása, ahol a manipuláló személy úgy fogalmaz meg valamit a befogadónak, mintha az a címzett számára lenne előnyös, holott csak a beszélő számára az, és a címzettet csak eszközként használja a saját céljai eléréséhez. A kommunikációelmélet további fontos tézise, hogy a kommunikáció értelme a kapott válasz. Ha ezt a megállapítást a hazugság szempontjából vizsgáljuk, a valótlanúságot állító kommunikáció lényege egy alternatív realitás előadása, ehhez kapcsolódóan a címzett gondolkodásának irányítása, amelynek hatására a címzett a beszélő számára kedvező cselekvést hajt végre. Célja a valótlanúság rejtve maradása, ugyanis a beszélő által óhajtott viselkedéses válasz csak így érhető el. Ha lelepleződik a hazugság, a megtévesztési célú kommunikáció értelmét veszítette.

4. A hazugság fogalma a konceptuális metaforaelmélet és a testesültségi nyelvészeti modellek szempontjából

Mint ahogy már korábban is említettük, a *hazugságot* a könnyebb megértés céljából gyakran fejezzük ki metaforával. A korábbi, fizikai világból való tapasztalatainkon, ismereteinken alapuló együtt járásokat leképezzük a hazugságról való tudásunkra is (Lakoff–Johnson 1980). A hazugság magyar nyelvi ábrázolását Nyomárkay István (2006) 6 főbb kategóriába rendszerezte: 1) víz jellegű (*hazudik, mint a vízfolyás*), 2) súlyos tárgy (*a hazugság súlya*, amely az erkölcsi ítélettel is összekapcsolódik), 3) rejtett, elleplezett tárgy (*szépen csomagolt hazugság*), 4) gép, gépezet, rendszer (*úgy hazudik mint a megbomlott óra, a hazugságok hálójá*), 5) birodalmi jellegű (*a hazugság birodalma*) és végül 6) tulajdonságokkal bír (*orbitális, szemtelen, százcú, magyarellenes, újfasiszta*).

A rejtettség, elleplezettség szorosan kapcsolódik a MORALITÁSHOZ mint céltartományhoz. A moralitás alatt értékek és elvek összességét értjük, ami olyan forrástartományokon keresztül kerül nyelvileg megragadásra, mint az egyenesség, a világosság és sötétség vagy a fent és lent (Lakoff 1980; Kövecses 2002). Mindemellett az átláthatóság (transzparencia) mint forrástartomány

összefüggésbe hozható az elszámoltathatósággal (felelősségvállalással), a nyitottsággal (szemben a titkolózással és a magánéleti információkkal), továbbá a hatékonysággal és eredményességgel is (Ball 2009). A MORALITÁS ÁTLÁTHATÓ (MORALITY IS TRANSPARENT) fogalmi metafora tehát a megbízhatóságot, becsületességet ábrázolja, azt, amit morálisan elfogadhatónak tartunk.

A kognitív nyelvészeti és idegtudományi kutatások hangsúlyozzák a test és az agy központi szerepét a jelentés, a fogalmak és a gondolkodás alakításában. A testesültség elméletének megközelítése szerint a jelentés egyrészt elsősorban nem nyelvi, hanem a korábbi szenzoros (érzékelési), motoros (mozgási) és affektív (a megtapasztalások által kiváltott érzelmi, hangulati állapotok) folyamatok, valamint tapasztalatok által befolyásolt. Másrészt az egyéni szenzomotoros kapacitás biológiailag, pszichológiailag és kulturálisan beágyazott (Varela–Thompson–Rosch 1991). Ebből következik, hogy a testesültség elsődleges hangsúllyal bír jelentésalkotási folyamatainkban, mert a tárgyakat és az eseményeket gyakran ezen keresztül értelmezzük, amely az absztrakt fogalomalkotásban is szerepet játszik³ (Johnson 1980, 2017; Baranyiné Kóczy 2018; Kövecses 2021). Ide tartoznak a testrésztprojekciók, az észlelésen alapuló fogalomalkotás, a képi sémák, az érzelmek, a testalapú nyelvtani konstrukciók és a konceptuális metaforák. Johnson leírja (2017: 34) a megismerés négy E-jét, ami összefoglalja az emberi konceptualizációs folyamat fő jellegzetességeit: 1) testből eredő (Embodied), 2) beágyazott (Embedded), (3) cselekvéses (Enactive) és (4) kiterjesztett (Extended). Kéőbb a felsorolást további három elemmel bővítette: (5) érzelmi (Emotional), (6) evolúciós (Evolutional) és (7) exaptatív (Exaptative)⁴.

Kövecses (2021) felveti az univerzalitás és nyelvspecifikusság kérdését a világról való tudásunk, a testesültség és a metaforák összefüggéseit illetően. Az alapérzelmeinkhez társuló fizioológias jelenségek egyetemesnek mondhatók, mégis megfigyelhetőek kontextusfüggő, nyelvspecifikus sajátosságok. A fogalmak összehangolására bevezeti a *változó tapasztalati fókusz* fogalmát, amely azt hangsúlyozza, hogy a testi reakciók univerzálisak ugyan, azonban számos összetevőjük van, és a különböző kultúrák, a kultúrán belül a különböző egyének, illetve különböző korok nem egyformán veszik figyelembe

³ Például a tartály (csakúgy mint a mozgás, rész-egész viszony, kapcsolat stb.) fogalom is szenzomotoros tapasztalatból származó képi séma, amely a nyelvhasználatban megjelenhet úgy is mint 'a ház egy tartály' (részei vannak), és úgy is mint 'a testünk egy tartály' (amely szerveket és testnedveket tartalmaz). A tartály képi séma absztrakcióit szemléltetik például a „dühbe gurult”, vagy a „bajban van” kifejezéseink, amelyek elvezetnek AZ ÁLLAPOT MINT TARTÁLY fogalmi metaforához (Kövecses 2021).

⁴ Az *exaptáció* evolúciós fogalom, amely szerint számos kognitív képességünk más irányú evolúciós nyomás „mellékterméke”.

ezeket a reakciókat, és bármelyiket kiemelhetik a nyelvhasználat során. Példaként a düh fogalmával kapcsolatban mutatja be az angol, magyar és kínai konceptualizációs különbségeket. Leírja, hogy az angol és magyar nyelvben a düh érzése kapcsán a fiziológiás jelenségek közül a „testhőmérséklet” és a „vérnyomás-emelkedés” a hangsúlyos, míg a kínai nyelvben a „nyomás” komponens jelenik meg a legerőteljesebben.

A testesültséggel – mint átfogó modellel – szemben azonban Forgács (2022) úgy érvel, hogy az elmélet nélkülözi a megfelelő empirikus bizonyítékokat. A korábbi kutatások eredményeit, amelyek arra utalnak, hogy a szenzomotoros képességhez köthető agyterületek a nyelvfeldolgozás korai szakaszában mutatnak aktivációt (tehát a testesültség elméletét támasztják alá), azzal magyarázza, hogy ezek csupán információfeldolgozási szerep nélküli, interfészeken tovaterjedő aktivációk. Tehát Forgács a korai időbeli megjelenés hátterében lévő ok-okozati relációt nem látja bizonyítottnak. Saját – ennek mélyebb megértését célzó EEG⁵ segítségével végzett – vizsgálatában azt vetette fel, hogy az elmélet alátámasztására a metaforikus kifejezéseknek regisztrálható konkrét hatást kell kiváltaniuk a vizsgálati személyek agyműködésében. Ennek alátámasztására újszerű metaforikus kifejezéseket (pl. „fényes bók”) exponált a kísérleti személyeknek, illetve a szavakat konkrét értelmükben (pl. „fényes sikátor”) is megjelenítette. Azt tapasztalta, hogy a metaforikus kifejezések nem váltottak ki konkrét hatást, valamint hogy a szenzomotoros aspektus a jelentésfeldolgozás 300. millisecunduma körül eltűnik, amelyből arra következtet, hogy a szenzomotoros jegyek átvitele az absztrakt céltartományokba kognitívan nem valósítható meg.

5. A hazugság magyar nyelvi képének vizsgálata a testesültség szempontjából

A tanulmány vizsgálódásának fókuszában a hazugság fogalmának testesültségi jellege áll, ezen belül is a hazugság cselekvése során a beszélőben megjelenő testi változások nyelvben való regisztrálása a hazugságról való gondolkodásban. Ennek oka, hogy a hazugságot a beszélőben erős fiziológiai változások kísérik. Érzelmi többletet várunk a hazudótól, fokozott izgalmi állapot megjelenését és azok stresszválaszokban való megnyilvánulását (Zuckermann 1981). Ezen fiziológiai változások bizonyos hányadát már az ókorban is felismerték (szájszárazság, pulzusnövekedés), majd további je-

⁵ EEG: Elektroencefalogram, aminek segítségével „az integratív idegi tevékenység milliszekundumos tartományra vonatkoztatott időbeliségéről kaphatunk információt” (Kéri-Gulyás 2003: 81–2).

gyekkel kiegészülve a 19. század közepe óta már műszerekkel is regisztrálhatóak. A beszélőben tapasztalható fiziológiai változások igen sokrétűek, és feltérképezésük a mai napig zajlik. A kezdeti eredmények alapján a legkönnyebben megfigyelhető változások a következők: pulzusnövekedés, vérnyomás-emelkedés, a légvétel felszínebbé válása és az izzadás (Larson 1932). Később már agyiaktivitás-vizsgálatokat (EEG és MRI) is végeztek a kutatók, ahol azt találták, hogy a hazugság kimondásakor több agyterület aktivitása mutatható ki, mint az igazság állításakor (Christ 2009; Carrión 2010; Abe 2011; Kulasinghe 2019). Ezek a folyamatok azonban az emberi észlelés számára észrevétlenek maradnak, ezért a nyelvi kifejezések terén csak a beszélőben megjelenő, jobban hozzáférhető változásokat keressük, mint amilyen a vérnyomás-növekedés, a pulzusemelkedés, a légzésváltozás, az izzadás vagy az izomtenzió.

A vizsgálat hipotézise, hogy a megtévesztést kísérő stressz és ennek testi kísérőjelenségei hangsúlyosan fejeződnek ki nyelvhasználatunkban, tehát a hazugság nyelvi képe a magyar nyelvben kiemelkedően kötődik annak testi vonatkozásaihoz. A tanulmány a Magyar Nemzeti Szövegtárból származó *hazugság* szót tartalmazó szócikkek alapján készült. A lekérdezett korpusz mérete 187 644 886 szó, ebből a *hazugság*ot tartalmazó szócikkek száma 5438. A megvizsgált szócikkek száma 500, amelyek alapján az értekezés példákon keresztül mutatja be a következtetéseket.

Példák a testesültséget megjelenítő szócikkekre:

I. A hazugság stresszt okoz a beszélőben

- (1) *...lenni, mintha lenn, a vegetatív idegrendszerében valaki hazugságon fogta volna a szájára kent fölényt. – Igen.*

(Régió: magyarországi, Stílusréteg: szépirodalom, Forrás: Digitális Irodalmi Akadémia, Cím: Irgalom, Szerző: Németh László, Dátum: 1965)

- (2) *Mostanában mi okoz számodra izgalmat? – hazugság izgat. Az igazság legtöbbször kiábrándító. A hazugság...*

(Régió: magyarországi, Stílusréteg: szépirodalom, Forrás: Digitális Irodalmi Akadémia, Cím: Írók műhelyében, Szerző: Bertha Bulcsu, Dátum: 1973)

Ezen szócikkek utalnak arra, hogy a hazugságnak a beszélőben testi tettenérhetősége van, amely a vegetatív idegrendszerhez köthető – a nem szabályozható működések révén –, továbbá hogy érzelmi reakció (izgalom) kapcsolódik hozzá.

II. A beszélőn megfigyelhető stresszmutatók

- (3) ...hozták? – *Dehogynem – **pirult bele** Eszter a hazugságba és örömbé. Hadd legyen meg az az elégtétele.*

(Régió: magyarországi, Stílusréteg: szépirodalom, Forrás: Digitális Irodalmi Akadémia, Cím: Égető Eszter, Szerző: Németh László, Dátum: 1982)

- (4) ...tartottam a fejemet, s indulatosat **pirultam** ettől a hazugságtól... – Ó, a krumplis palacsinta, az...

(Régió: magyarországi, Stílusréteg: szépirodalom, Forrás: Digitális Irodalmi Akadémia, Cím: Bűn – Iszony, Szerző: Németh László, Dátum: 1971)

A kipirulás egyértelműen jelzi a vérnyomás emelkedését, az erek kitágulását és a fokozott izgalmi állapotot.

- (5) *A beteges hazudozónak **remeg a szája, izzad a tenyere, nem néz az ember szemébe.***

(Régió: magyarországi, Stílusréteg: sajtó, Forrás: Magyar Nemzet, Dátum: 2006)

A beszélőben keletkező stresszreakciók intenzívek, ezért a hallgató által jól megfigyelhetőek.

III. Az *arc* jelentősége a hazugságot tartalmazó szócikkekben

Az *arc* a hazugság szempontjából kétféle jelentéssel is bírhat. Egyfelől az *arc* a személyiség, a lélek és az identitás szimbóluma, a belső élet kivetülése, az ember teljes lényét reprezentálja. Másfelől a hazugság jegyeit elsősorban az arcon keressük.

- (6) *A hazugság atomfelhője alatt – elveszett régi **arcom pernyéje** száll. – Nem sült ki mégsem a szemem, látom a sötétséget.*

(Régió: magyarországi, Stílusréteg: szépirodalom, Cím: Verseskönyvről verseskönyvre, Szerző: Lengyel Balázs, Dátum: 1982)

Ebben a kontextusban az *arc* metonimikusan mint identitás jelenik meg, a hazugság a beszélő egész lényét elpusztította.

- (7) *...egy erkölcstelen háborúban való részvételért... Az ilyen **arcátlan** hazugságokat, szándékos és durva vádakat, kérdéseket nehezebb volt...*
 (Régió: magyarországi, Stílusréteg: szépirodalom, Forrás: Digitális Irodalmi Akadémia, Cím: A negyedik út, Szerző: Mészöly Miklós, Dátum: 1990)
- (8) *...az, hogy **Iunior arcátlanul** hazudik, igazmondás, hazugság egyformán beléfér a jellemébe, de mi lesz...*
 (Régió: magyarországi, Stílusréteg: szépirodalom, Forrás: Digitális Irodalmi Akadémia, Cím: Régimódi történet, Szerző: Szabó Magda, Dátum: 1977)
- (9) *...egy erkölcstelen háborúban való részvételért... Az ilyen **arcátlan** hazugságokat, szándékos és durva vádakat, kérdéseket nehezebb volt...*
 (Régió: magyarországi, Stílusréteg: szépirodalom, Forrás: Digitális Irodalmi Akadémia, Cím: A negyedik út, Szerző: Mészöly Miklós, Dátum: 1990)
- (10) *Amit rólam írtál, az szokásodhoz híven **pofátlan** hazugság.*
 (Régió: magyarországi, Stílusréteg: személyes, Forrás: Index Fórum, Szerző: szende, Venyerin 11 / 30 / 98 16, Dátum: 1998/11/30)

Az „arcátlan” vagy „pofátlan” kifejezésben megjelenhet a beszélő erkölcsi szempontból való elvetése, elítélése, megvetése a közösség által, azonban az is, hogy az arcán nem fejeződtek ki a megtévesztés jegyei, ezért sikerült rászédnie másokat.

- (11) *...a szervilizmussal, ne szépítsük, az **ordító** hazugságokkal. Amolyan „**köpj szembe, bátyuska**” hangulat...*
 (Régió: magyarországi, Stílusréteg: szépirodalom, Forrás: Digitális Irodalmi Akadémia, Cím: Vácott voltam Afrikában, Szerző: Fekete Sándor, Dátum: 1996)

Azzal szemben, ahogy korábban az „arcátlan hazugság”-ot értelmeztük, az „ordító hazugság” a beszélő számára is egyértelműen valótlán állítás, amely rendkívüli módon és határozottan kitűnik. A szembeköpés esetén is hasonló jelentést hordoz. A beszélő úgy akarja elhomályosítani a befogadó „tisztánlátását”, valóságérzékelését, hogy közben nyilvánvalóvá is teszi (akarva vagy akaratlanul) a hazugság tényét. Mindemellett a köpés gesztusa megvetést, megalázási szándékot is implikál.

- (12) ...vagyok kíváncsi rá! Ha a gyerekek **fejét teletömik** hazugsággal, hogy így rossz meg úgy rossz – persze...
(Régió: magyarországi, Stílusréteg: személyes, Forrás: Index Fórum, Szerző: gazsesz, Dátum: 1998/10/08)
- (13) ...is szeretted! Szeresd, és ne **etess** engem hazugsággal! Kabátját, kalapját keresi. **RÉKA** Ne vádold!
(Régió: magyarországi, Stílusréteg: szépirodalom, Forrás: Digitális Irodalmi Akadémia, Cím: Színművek III., Szerző: Sütő András, Dátum: 1995)

Az etetés a hazugság természetének arra az aspektusára utalhat, hogy az etetés az irányítás egyik formája, és a beszélő folyamatosan, konzekvensen adja elő a valótlan állításokat ugyanazon befogadó számára. Bok (1983) megfogalmazása szerint a hazugság a hatalomgyakorlás olyan formája, ahol a személy kontrollt gyakorol az információ fölött, amelynek csak ő van birtokában. Ennek a hatalomgyakorlásnak a kifejezése jelenhet meg az „etetés” vagy „tömés” képeben. Ezen kifejezések arra is utalnak, hogy a nem valós tények nem fogadhatók be, nem dolgozhatók fel a befogadó által, „nem akarja megenni”, „nem eszi meg”, nem veszi be”, tehát nem hiszi el.

- (14) ...idejét és nevét, és ezzel párhuzamosan a **szemforgató** hazugságoknak és csalásoknak ama legszentebb rendszerét, földalatti járatokat...
(Régió: magyarországi, Stílusréteg: szépirodalom, Forrás: Digitális Irodalmi Akadémia, Cím: Emlékiratok könyve, Szerző: Nadas Péter, Dátum: 1998)

A „szemforgatás” a befogadó szemszögéből írja le a hazugságot, ami a leplezett indulat eredménye, amit az általa leleplezett hazugság ténye kivált a benne.

IV. A hazugság megbetegít

- (15) **Hisztéria: A hisztéria mint lélektani jegy, ennek a hazugságnak a folyomány, mert a nő saját szubsztanciális...**
(Régió: szlovákiai, Stílusréteg: tudományos, Cím: b) Otto Weininger – a pillanat és a nő)
- (16) ...a **demokrácia alapelvei** poshadtak meg. És mintha a hazugság **fertőző betegség** volna, amelyből nem tud kigyógyulni a...

(Régió: magyarországi, Stílusréteg: sajtó, Forrás: Magyar Hírlap, Cím: Egyezményes hazugságok, Szerző: Kartal Zsuzsa)

(17) *A hazugság **atomfelhője** alatt – elveszett régi arcom pernyéje száll. – Nem **sült ki** mégsem **a szemem**, látom a sötétséget.*

(Régió: magyarországi, Stílusréteg: szépirodalom, Cím: Verseskönyvről verseskönyvre, Szerző: Lengyel Balázs, Dátum: 1982)

Az atomfelhő utal a megbetegítő, láthatatlan, irányíthatatlan, pusztító és elégető fenyegetettségre. Pusztító hatásának tanúja az egyén, látja (metonimikus kifejezés a kognitív megértésre) a következményeit, ahol a *sötétség* bevonja az ehhez társuló negatív érzelmi aspektust (ahogy a SZOMORÚSÁG SÖTÉTSÉG konceptuális metafora is leírja – Kövecses 1990) a jelentésalkotásba. Megjelenik továbbá a HAZUGSÁG MINT ATOMCSAPÁS, a költő által alkotott konceptuális metafora is.

A szócikkek példák arra, hogy a megbetegedés ténye nemcsak a beszélőre, hanem a befogadóra is vonatkozik, a hazugság mindkettőjüket megbetegítheti. A beszélőt a lebukástól való félelem okozta stressz, a beszélőt a hazugság következtében elszenvedett lelki megrázkódtatás.

V. A hazugság testesültségét implicit módon tartalmazó szócikkek

(18) *...faggatózást, mire én, mert **rösteltem** volna újabb hazugságot kitálatálni, s talán mert elég leleményes sem voltam.*

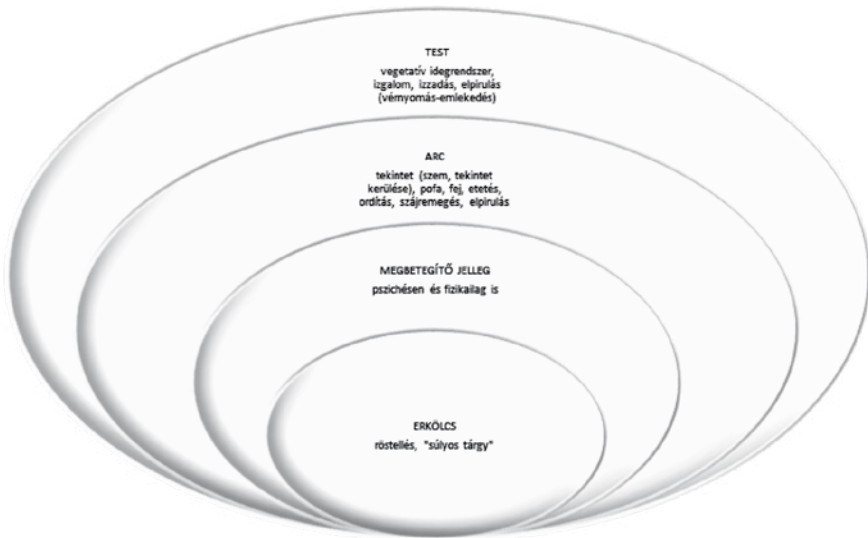
(Régió: magyarországi, Stílusréteg: szépirodalom, Forrás: Digitális Irodalmi Akadémia, Cím: A kígyó árnyéka, Szerző: Rakovszky Zsuzsa, Dátum: 2002)

A hazugság a beszélő tetszése, kedve ellen van, tehát kellemetlen számára, ami utal arra, hogy valamilyen stresszreakció is kíséri a hazugságot.

(19) *...tántoríthatatlansága miatt, több **súlyos** hazugságba keveredett – melyeket azóta sem tudott...*

(Régió: magyarországi, Stílusréteg: személyes-fórum, Forrás: Politika: A Parlamentbe viszik a koronát)

A súly cipelése a test számára izomtónus-fokozódást, légzésgyorsulást, kifáradást és izzadást okoz. A hazugság tényének potenciális kiderülése állandó feszültséggel jár.

3. ábra. A hazugság nyelvi testesültségének hierarchikus csoportosítása

Összefoglalás

A tanulmány a hazugság fogalmára vetítve vizsgálja a testi tapasztalatok konceptuális és nyelvi összefüggéseit. A testesültségi elmélet azt hangsúlyozza, hogy reprezentációink nagy részben testi érzéseinkbe vannak lehorgonyozva, és az ehhez kapcsolódó szenzoros, motoros és affektív tapasztalatok viszonyítási pontként szolgálnak a valóság leírásához, majd absztrakciójához. A hazugságot mint cselekvést pontosan regisztrálható testi változások kísérik, míg mint elvont fogalmat a könnyebb, pontosabb megértés céljából megkíséreljük nyelvileg „kézzel foghatóvá” tenni, törekedve arra, hogy a fogalom lényegét, esszenciáját ragadjuk meg. Mivel a nyelv és a nyelvhasználat egyben produktuma és tükrözője is a világról való tudásunknak, fogalomalkotási folyamatainknak, kifejezéseink betekintést nyújthatnak abba, ahogyan a hazugságról gondolkodunk (azaz milyen tulajdonságait, aspektusait tartjuk fontosnak és emeljük ki). A szó etimológiai hátterének vizsgálata arra utal, hogy a megjelenése óta (a 11. században személynévként, majd igei alakban a 15. századtól) jelentős jelentésváltozáson ment keresztül, a színleléstől és a „meseszövéstől” kiindulva a fecsegésen át a mai jelentésig. A megvizsgált szócikkek alapján a testesültség megjelenése a következőképpen csoportosítható: 1) a stresszreakciók testi megnyilvánulásainak leírása

(pl.: elpirulás, izzadás, izgalom), 2) az *arc* szerepe (pl. szem, tekintet, pofa, fej, etetés, ordítás), 3) a hazugság megbetegítő jellege (pszichésen és fizikailag) és 4) egész testre kiterjedő volta, amely az erkölcsösség és a stressz együttes kifejeződése. Mindemellett, ahogy az érzelmek kapcsán Kövecses (1990) is rávilágított, a *hazugság* testesültségi megjelenítése is gyakran tartalmaz a fiziológiai és viselkedésbeli reakciókhoz kapcsolódó metonímiákat, amely ún. fogalmi metonímiák alapját képezik a fogalmi metaforáknak.⁶ Mindemellett a hazugság cselekvése izgalmi állapotot, feszültséget hoz létre a beszélőben, ezért a kísérőjelenségek hasonlatosak a *félelem* esetében megjelenő reakciókhoz (például, ha csak a lebukástól való félelemre gondolunk). A félelem (Kövecses 1990) és a hazugság esetében is megjelenő (tehát közös fiziológiás alapokra épülő) fogalmi metonímiák és metaforák a következők⁷⁸: AGITÁLT MOZGÁS A FÉLELEM HELYETT (*remeg a szája*), IZZADÁS A FÉLELEM HELYETT (*izzad a tenyere*), TEKINTET A FÉLELEM HELYETT (*nem néz az ember szemébe*), IDEGESSÉG (A GYOMORBAN) A FÉLELEM HELYETT (*izgalmat okoz*). Hasonló megfelelés található konceptuális metaforák esetén: A FÉLELEM (FOLYADÉK) EGY TARTÁLYBAN („*mintha lenn, a vegetatív idegrendszerében valaki hazugságon fogta volna*”), A FÉLELEM EGY REJTETT/REJTŐZKÖDŐ ELLENSÉG (*atomfelhő*), A FÉLELEM TEHER (*súlyos hazugság*), A FÉLELEM ELLENFÉL A KÜZDELEMBEN (hazugsággal *szembeköppve lenni*), A FÉLELEM ALANYA EGY MEGOSZTOTT SELF (*elveszett régi arcom pernyéje*), A FÉLELEM BETEGSÉG (*fertőző betegség*), A FÉLELEM ÖRÜLET (*hisztéria*).

A testesültséggel összefüggésben a lehangsúlyosabban megjelenő testrész az *arc*. Ennek magyarázata egyrészt feltehetőleg az, hogy itt a legszembetűnőbbek a beszélőben a hazugság által kiváltott stresszreakciók (pl. elpirulás, szemlesütés), másrészt az *arc* metonimikusan a személyiséget is jelöli, amelyen keresztül erkölcsi ítélet is kifejezhető arról, aki hazudik (pl. arcátlan hazugság). A vizsgálatban felhasznált és a példákon keresztül is bemutatott szócikkek értékelése alapján megállapítható, hogy a nyelvhasználatban megjelennek a hazugot „lebukató” fiziológiás markerek, valamint testi élményeinknek is van szerepe a fogalom leírásában, mégis a nyelvünk sokkal inkább

⁶ Például a SZERELEM esetében (ami fiziológiásan az arousal állapotban hasonlatos a hazugság izgalmi állapotához) ELPIRULÁS és TESTHŐMÉRSÉKLET-EMELKEDÉS fogalmi metonímián alapszanak az olyan konceptuális metaforák mint például A SZERELEM EGYSÉG VAGY A SZERELEM FIZIKAI KÖZELSÉG (Kövecses 1990: 15).

⁷ A hazugság Nyomárkay István (2006) által leírt magyar nyelvi képe több átfedést tartalmaz a FÉLELEMMEL a fogalmi metaforákat illetően, azonban a tanulmány ezekből csak a testesültséggel összefüggő metaforikus (és metonimikus) kifejezések tárgyalására szorítkozik.

⁸ A közös alapok szemléltetésére a *félelemhez* kapcsolódó fogalmi metaforák kiskapitálissal, a *hazugsághoz* kapcsolódó példák pedig zárójelben kerülnek bemutatásra.

a befogadó (károsult, címzett), illetve a *következmények* aspektusából ragadja meg a fogalom leírását. Ennek legvalószínűbb oka, hogy a káros következmények a fogalom esszenciális meghatározói. Amikor a befogadó (károsult, címzett) ráébred arra, hogy a realitással nem összeegyeztethető tudásra alapozva hozott meg döntéseket és/vagy cselekedett, az fájdalmas érzelmi és tudati változást idéz elő, amely jövőbeli attitűdjeire, viselkedésére és döntésére is kihat. Egy hazugság következményei pedig az embercsoport(ka)t, a közössége(ke)t érintően is károsak lehetnek, veszteségeket okozhat számukra. Emiatt az, hogy milyen lehetséges veszélyeket rejt (egyéni és közösségi szinten) elhinni egy hazugságot, pontosabb conceptualizációt tesz lehetővé a hazugság természetével kapcsolatosan, mint pusztán a testi kísérőjelenségeinek megfigyelése. Másfelől – kommunikációelméleti szempontból – a hazugság folyamatának lényege, hogy rejtetten befolyásolja a címzett gondolkodását (világról alkotott képét), így terelve a beszélő számára kedvező irányba a hallgató viselkedését. A hazugság célja tehát a rejtve maradás, és lényege a következmény (viselkedésváltozás), amelyet ezáltal kivált. Mivel ez a következmény negatív a címzetre nézve, ennek élményét és veszélyét (az ezzel kapcsolatos félelmet) fejezi ki inkább a képi nyelvhasználat. Összességében tehát a hazugság fogalmának magyar nyelvi képe részletesen ábrázolja a beszélőben megjelenő változatos fiziológias kísérőjelenségeket, de lényegét tekintve a következményeit, veszélyességét, rejtettségét és erkölcsi súlyát emeli ki.

Szakirodalom

- Abe, Nobuhito 2011. How the brain shapes deception: An integrated review of the literature. *Neurosientist* 17(5): 560–74.
<https://doi.org/10.1177/1073858410393359>
- Balázs Géza 1987. A kapcsolatfelvétel nyelvi formái. *Magyar Nyelvőr* 402–12.
- Balázs Géza 1993. Kapcsolatra utaló (fatikus) nyelvi elemek a magyar nyelvben. Akadémiai Kiadó. Budapest. (Nyelvtudományi Értekezések 137.)
- Balázs Géza 2008. Különleges és nem különleges figurák. A nyelvi humor alakzatai. In: Daczi Margit – T. Litovkina Anna – Barta Péter (szerk.): *Ezerarcú humor*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 22–30.
- Balázs Géza 2018. A nyelvi humor antropológiája. *Századvég* 1: 57–72.
- Balázs Géza 2023. Hazudnak rendületlenül. *Helyőrség*. 03. 08. (forrás: <https://helyorseg.ma/rovat/szempont/dr-balazs-geza-hazudnak-renduletlenül> (Utolsó letöltés: 2023. 04. 22.)
- Balázs Géza – Takács Szilvia 2009. *Bevezetés az antropológiai nyelvészetbe*. Pauer-Westerman–Inter–PRAE.HU. Celldömölk–Budapest.
- Ball, Carolyn 2009. What Is Transparency? *Public Integrity* 11(4): 293–308.
<https://doi.org/10.2753/PIN1099-9922110400>

- Baranyiné Kóczy Judit 2018. A SZEM konceptualizációjáról. *Nyelvtudományi Közlemények* 114: 7–28.
- Banczerowski, Janusz 2008. *A világ nyelvi képe. A világgép mint a valóság metaképe a nyelvben és a nyelvhasználatban*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 86. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Bell, J. Bowyer – Whaley, Barton 2017. *Cheating and deception*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315081>
- Bok, Sissela 1989. *Lying. Moral Choice in Public and Private Life*. Vintage Books. New York.
- Buda Béla 1986. *A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei*. Animula Kiadó. Budapest.
- Buller, David B. – Burgoon, Judee K. 1996. Interpersonal deception theory. *Communication theory* 6(3): 203–42. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2885.1996.tb00127.x>
- Carión, Ricardo E. – Keenan J. P. – Sebanz, N. 2010. A truth that's told with bad intent: An ERP study of deception). *Cognition* 114(1): 105–10.
- Christ, Shawn E. – Essen, D. – Watson, J. – Brubaker, L. – McDermott, K. 2009. The contributions of prefrontal cortex and executive control to deception: Evidence from activation likelihood estimate meta-analyses. *Cerebral Cortex* 19: 1557–66. <https://doi.org/10.1093/cercor/bhn189>
- DePaulo, Bella. M. – Kashy, D. A. – Kirkendol, S. E. – Wyer, M. M. – Epstein, J. A. 1996. Lying in everyday life. *Journal of Personality and Social Psychology* 70(5): 979–95. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.70.5.979>
- Duranti, Alessandro 1997. *Linguistic Anthropology*. Cambridge University Press. Cambridge. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511810190>
- Ekman, Paul 1985. *Telling Lies: Clues to Deceit in the Marketplace, Politics, and Marriage*. Norton and Company. New York.
- Erat, Sanjiv – Gneezy, Uri 2011. White Lies. *Management Science* 58(4): 723–33. <https://doi.org/10.1287/mnsc.1110.1449>
- Ervin-Tripp, Susan 1968. An analysis of the interaction of language, topic and listener. *Readings in the sociology of language*. 192–211. <https://doi.org/10.1515/9783110805376.192>
- Eysenck, Michael W. – Keane, Mark T. 1990/2003. *Kognitív pszichológia*. Hallgatói kézikönyv. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Falkenberg, Gabriel 1982. *Lügen: Grundzüge einer Theorie sprachlicher Täuschung*. Niemeyer Verlag. Tübingen. <https://doi.org/10.1515/9783111712994>
- Fauconnier, Gilles 1994. *Mental Spaces*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Fillmore, Charles J. 1982/2006. Frame Semantics. In: *Linguistics in the Morning Calm*. Linguistic Society of Korea (szerk.) Seoul: Hanshin Publishing Company. 111–37. <https://doi.org/10.1016/B0-08-044854-2/00424-7>
- Forgács Bálint 2022. A testesültség mint az elme átfogó modelljének kognitív és idegtudományi korlátai. In: Kondor Zsuzsanna (szerk.): *A megtestesült elme. Fókuszban a test*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 154–78. <https://doi.org/10.1556/9789634547624>

- Hidasi Judit 2004. *Interkulturális kommunikáció*. 2. kiadás. Scolar. Budapest.
- Hyman, Ray 1989. The psychology of deception. *Annual Review of Psychology* 40: 133–54.
<https://doi.org/10.1146/annurev.ps.40.020189.001025>
- Hymes, Dell H. 1964. *Language in Culture and Society: A Reader in Linguistics and Anthropology*. Harper and Row Psb. London.
- Hymes, Dell H. 1972. On Communicative Competence, In: J. B. Pride and J. Holmes (eds): *Sociolinguistics. Selected Readings*. Penguin. Harmondsworth. 269–93.
- Johnson, Mark 1987. *The Body in the Mind: The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason*. University of Chicago Press. Chicago.
<https://doi.org/10.7208/chicago/9780226177847.001.0001>
- Johnson, Mark 2017. *Embodied mind, meaning, and reason: How our bodies give rise to understanding*. University of Chicago Press. Chicago.
- Kéri Szabolcs – Gulyás, Balázs 2003. Elektrofiziológiai módszerek a kognitív idegtudományban. In: Pléh Csaba – Kovács Gyula – Gulyás Balázs: *Kognitív idegtudomány*. Osiris Kiadó. Budapest. 81–98.
- Kövecses, Zoltán 1990. *Emotion concepts*. Springer-Verlag Publishing.
<https://doi.org/10.1007/978-1-4612-3312-1>
- Kövecses, Zoltán 2002: *Metaphor: A practical introduction*. Oxford University Press. Oxford.
- Kövecses Zoltán 2021. Testesültség (embodiment) a nyelvben és a gondolkodásban – Kognitív nyelvészeti megközelítés. *Replika* 121–122: 49–61.
<https://doi.org/10.32564/121-122.4>
- Kulasinghe, Yohan 2019. Using EEG and Machine Learning to perform Lie Detection, *Neuroscientist* 17: 560–74.
- Lakoff, George 1993/2006. Conceptual metaphor. In: *Metaphor and Thought* (ed. Andrew Ortony). Cambridge University Press. Cambridge. 202–51.
<https://doi.org/10.1515/9783110199901.185>
- Lakoff, George – Johnson, Mark 1980. *Metaphors we live by*. University of Chicago Press. Chicago.
- Larson, John Augustus 1932. *Lying and its detection*. University of Chicago Press. Chicago.
- Nyomárkay István 2006. A hazugság fogalmának képe a magyar nyelvben. *Magyar Nyelvőr* 386–99.
- Piaget, Jean 1929/1971. *The child's conception of the world*. Routledge and Kegan Paul Ltd. London.
- Piaget, Jean 1930/2000: The child's conception of physical causality. Transaction Publishers New Brunswick (U.S.A) and London (U.K.)
- Piaget, Jean – Inhelder, Barbel 1966/2004. *Gyermeklélektan*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Pennycook, Gordon – Rand, David G. 2021. The psychology of fake news. *Trends in Cognitive Sciences* 25(5): 388–402. <https://doi.org/10.1016/j.tics.2021.02.007>
- Rosengren, Karl Erik 2004. *Kommunikáció*. Typotex Kiadó. Budapest.
- Rudacille, W. C. 1994. *Identifying lies in disguise*. Dubuque, IA: Kendall/Hunt.

- Semino, Elena 2020. "Not Soldiers but Fire-fighters" – Metaphors and Covid–19. *Health Communication* 36: 1–9.
<https://doi.org/10.1080/10410236.2020.1844989>
- Trovillo, Paul V. 1939. A history of lie detection. *Journal of Criminal Law & Criminology* 29–30: 848–81, 104–19. <https://doi.org/10.2307/1136489>
- Utz, Sonja 2005. Types of deception and underlying motivation: What people think. *Social Science Computer Review* 23(1): 49–56.
<https://doi.org/10.1177/0894439304271534>
- Varela, Francisco J.– Thompson, Evan – Rosch, Eleanor 1991. *The Embodied Mind: Cognitive Science and Human Experience*. MIT Press.
<https://doi.org/10.7551/mitpress/6730.001.0001>
- Vesszős Balázs 2022. A félreértés pragmatikája. *Magyar Nyelvőr* 458–75.
<https://doi.org/10.38143/Nyr.2022.4.458>
- Vrij, Aldert 2000. *Detecting Lies and Deceit: The Psychology of Lying and the Implications for Professional Practice*. John Wiley & Sons Ltd. Chichester.
- Whaley, Barton 1982. Toward a general theory of deception. *Journal of Strategic Studies* 5(1): 178–92. <https://doi.org/10.1080/01402398208437106>
- Zuckerman, Miron – De Paulo, Bella M. – Rosenthal, R. 1981. Verbal and nonverbal communication of deception. In L. Berkowitz (ed.): *Advances in experimental social psychology* 14: 1–59. Academic Press. New York.

Felhasznált szótárak

- A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete (szerk.) 1959–1962. A magyar nyelv értelmező szótára. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Benkő Loránd (főszerk.) 1970. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 2. H–Ó. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Farkas Tamás (szerk.) 2009. Régi magyar családnevek névvégmutató szótára XIV–XVII. század. ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest.
- Gerstner Károly (szerk.) Új magyar etimológiai szótár (<https://uesz.nytud.hu/>)
- Kiss Gábor (szerk.) 2010. Szinonimák, rokon értelmű szavak adatbázisa. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Kroonen, Guus 2013. Etymological Dictionary of Proto-Germanic (Leiden Indo-European Etymological Dictionary Series; vol. II.) Brill, Leiden, Boston.
- Magyar Családtörténet-Kutató Egyesület családnévadattára (<https://macse.hu>)
- Nisanyan, Sevan 2020. Nisanyan Sözlük, Cagdas Türkcenin Etimolojisi (<https://www.nisanyansozluk.com>)
- Rejzek, Jiří 2012. Český Etymologický Slovník, Leda, spol. s r.o., Prague, Czech Republic.
- Sementsov, Vasily (szerk.) 2017. The Glagol Internet Dictionary (<http://pervobraz.ru>)
- Szarvas Gábor – Simonyi Zsigmond (szerk.) 1890. Magyar nyelvtörténeti szótár: a legrégebbi nyelvemlékektől a nyelvújításig. Hornyánszki. Budapest. (<https://mek.oszk.hu/07000/07026/cedula.html>)

Vasmer, Max 1950/2017. Russisches etymologisches Wörterbuch / Band 2: L – Ssuda, 1950, 3rd edition 2017, Universitätsverlag, Winter. Heidelberg. (<https://etymolog.ruslang.ru/>)

Skrobák Eszter

szakpszichológus, PhD-hallgató
ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola,
Interkulturális Nyelvészet Doktori Program
E-mail: eskrobak@protonmail.com
<https://orcid.org/0009-0003-4028-8336>

Abstract

SKROBÁK, ESZTER

EMBODIMENT IN THE HUNGARIAN LINGUISTIC IMAGE OF HAZUGSÁG (*LYING*)

The study aims to reveal the Hungarian linguistic image of the concept of hazugság (*lie*) within the framework of embodiment, including the linguistic mapping of the physiological accompanying phenomena of lying. According to the concept of embodiment, our bodily experiences determine our cognition and conceptualization processes, and at the same time, our sensorimotor capacity is biologically, psychologically and culturally embedded. Cognitive Metaphor Theory states that we frequently try to understand and comprehend abstract concepts through metaphors. Our bodily manifestations (Embodiment) therefore serve as an anchor point for understanding the world around us (Cognitive Metaphor Theory). The present study focuses on the extent to which the Hungarian linguistic image of hazugság (*lie*) reflects the physical changes occurring in the speaker (increased blood pressure and pulse rate, breathing changes, sweating or muscle tension), which aspects the Hungarian language highlights, and the degree to which these aspects are emphasized, supplemented by the etymology of the word.

The analysis of articles containing the word hazugság (*lie*) in the Hungarian National Dictionary suggests that the appearance of embodiment can be grouped as follows: 1) stress reactions, 2) the role of the face (e.g., eyes, gaze, jowl, head, feeding, yelling), 3) its sickening nature (mental and physical) and 4) the features covering the whole body (combined expression of morality and stress).

The additional conclusion is that the language primarily focuses on the consequences, danger, concealment and the moral weight of lie, because these are the most essential determinants of the concept for the Hungarian language users.

Keywords: deception, lie, conceptualisation, embodiment, metaphor, Hungarian

CS. JÓNÁS ERZSÉBET

NYELVHASZNÁLATI ÉS KERETSZEMIOTIKAI VÁLTOZÁSOK AZ ÚJRAFORDÍTÁSOKBAN¹

Kivonat

2022-ben a magyar olvasók egy új Puskin-kötetet vehettek kézbe Soproni András fordításában *Szabadság árva magvetője* címmel. Az orosz klasszikus művei már a 20. század közepén beépültek a magyar olvasók világirodalmi ismereteibe. 2022-ben egy új generáció képviselője, Soproni András, akinek mára közel száz – főként prózai – orosz fordítása van, száz Puskin-vers újrafordítását közölte. Mi tükröződik ezekben az új szövegekben? Ez a jelentésképzés új módja? Vagy ez a mai magyar nyelvhasználat változásainak tükröje? Ezt a kognitív pragmatika, a kulturális szemiotika és a poétika keretein belül próbáljuk megmagyarázni.

Kulcsszavak: újrafordítás, jelentésképzés, nyelvhasználat, pragmatika, kulturális szemiotika

Puskin-fordítások Magyarországon

2022-ben Soproni András fordításában új Puskin-kötetet vehetett kezébe a magyar olvasó *Szabadság árva magvetője* címmel. Az orosz klasszikus művei már a 19. században Bérczy Károly, Ambrózovics Dezső tolmácsolásában megjelentek magyarul. Szabó Lőrinc, Áprily Lajos, Képes Géza, Rab Zsuzsa és mások fordításában a 20. század közepén aktívan beépültek a magyar olvasók világirodalmi ismereteibe. Az ezredforduló környékén újabb megszólalásban kerültek közel hozzánk Puskin sorai Galgóczy Árpád tolmácsolásában. Galgóczy, aki megjárta a Gulagot, bevallása szerint a fordításaiban csupán médiumként közvetítette mindazt a tartalmat, amelyet a munkatáborok orosz értelmiségi foglyai, az akkor szinte tinédzserkorú, fogékony magyar fiatal szívébe és nyelvébe Puskin lírájából csepegtettek (Galgóczy 2007). Most, 2022-ben egy újabb korosztály képviselője, az immár közel száz orosz, főleg prózai fordítást elkönyvelő Soproni András nyúlt százötven Puskin-vers újrafordításához. Mi tükröződik ezekben az újjászületett versszövegekben? Új szövegjelentés felfedezése? Vagy a magyar nyelvhasználat változásai? Erre próbálunk magyarázatot adni a kognitív pragmatika, a kultúraszemiotika és a poétika keretein belül. Puskin *A szabadság magá-*

¹ Ezzel az írással köszöntöm egykori tanítványomat, Minya Károlyt 60. születésnapján.

nyos magvetője című versének három változatán mutatjuk be a jelentésképzés és a nyelvhasználat változó inspirációit.

A „magvető-metaphora” világirodalmi beágyazottsága

A „magvető” metaforája gyakori a világirodalomban. A Bibliáig vezethető vissza a töretlen akaratú igehirdető ilyen allegorikus megjelenítése. Lukács evangéliumában a „magvető” példázatával tanítja Jézus a követőit. E tanítás szövegét Károli Gáspár fordításában ismerhette meg a magyar olvasó:

Károli-biblia (régi fordítás, 1590)

Lukács evangéliuma 8. fejezet

- Lukács 8:5 Kiméne a magvető, hogy elvesse az ő magvát: és magvetés közben némely esék az útfélre; és eltapostaték, és az égi madarak megevéék azt.
- Lukács 8:6 És némely esék a kősziklára; és mikor kikelt, elszárada, mert nem vala nedvessége.
- Lukács 8:7 Némely esék a tövis közé; és a tövisek vele együtt növekedvén, megfojták azt.
- Lukács 8:8 Némely pedig esék a jó földbe; és mikor kikelt, százannyi hasznot hozza. Ezeket mondván, kiált vala: A kinek van füle a hallásra, hallja.

Ezt a 16. századi magyar nyelvű szövegváltozatot a nyelvhasználat grammatikai elemeinek, főleg az igeidők és a toldalékolás morfológiai változásainak következtében a 20. század végén a mai magyar nyelvhasználatához igazították. Ez a bibliai magyar szövegváltozat 2014-ben ilyen módon önmagában is nyelven belüli újrafordításnak tekinthető:

Károli-biblia (új fordítás, 2014)

Lukács evangéliuma 8. fejezet

- Lukács 8:5 Kiment a magvető vetni. Vetés közben némelyik mag az útfélre esett, és eltaposták, vagy megették az égi madarak.
- Lukács 8:6 Némelyik a sziklás földre esett, és amikor kihajtott, elszáradt, mert nem kapott nedvességet.
- Lukács 8:7 Némelyik a tövisek közé esett, és amikor vele együtt felnőttek a tövisek is, megfojtották.

- Lukács 8:8 Némelyik pedig a jó földbe esett, és amikor felnövekedett, százszoros termést hozott. Majd emelt hangon hozzátette: „Akinak van füle a hallásra, hallja!” (Bibliafordítások 2014)

A „magvető” allúziója Puskin költészetében

Alekszandr Szergejevics Puskin az orosz irodalom lírikusai közül nyelvi gazdagságával, a romantika képi világábrázolásával, az orosz irodalmi nyelv megteremtésével kimagaslik a 19. század klasszikusainak sorából. 1823-ban huszonnégy éves volt, amikor *A szabadság magányos magvetője* (*Свободы сеятель пустынный*) című verse született. (Magát a címet is a magyar fordításváltozatok sorra a maguk képére formálták.) A versszöveg társadalmi körülményei rávilágítanak a jelentésképzés hátterére: az akkor uralkodó orosz cár, Sándor a dekabristákhoz közeledő Puskit udvarellenes magatartása miatt a birodalom déli tartományainak egyik kormányzóságába száműzte. A szenvedélyes indulatoktól sem mentes költőnek, a távoli vidék sziklás hegyvidéke unalmas, a vidékisége kiábrándító volt. Ám ez a kényszerű kirekesztettség a pétervári nagyvárosi életből nem tántorította el az északi orosz fővárosból hozott szenvedélyes eszméitől. Hiába készült viszont a szabadság hirdetésére a déli tájak népei körében, ott a versei nem érték el a várt sikereket. A bibliai „magvető” példázata kiindulópontként itt került a költő látóterébe. Önmagát is magvetőnek látta, akinek erőfeszítéseit nem kíséri eredmény (Puskin 2023). A szabadság szószólójaként a lírai hős a példázatból kiindul bibliai jelentésképzés fókuszából már saját életélményének érzelmi motívumaival kiegészülve lép tovább, a figyelemirányítás a személyes nézőpontra, a sérelem megvallására összpontosít. A Lukács írása szerinti evangélium nyolcadik részében Jézus tanítása nem szól a magvető érzéseiről, fájdalmáról. Egyszerű ténymegállapításként mondja el, hogy miközben a magvető elszórja a termést ígérő, éltető magvakat, nem tudhatja, azok milyen talajra esnek. Van olyan mag, amelyik termő befogadásra talál, van, amelyik nem. Ez a természet rendje. A példázat folytatásában a tizedik verstől viszont Jézus arra inti a követőit, hogy ne foglalkozzanak azzal, az általuk elszórt magvak termőre fordulnak-e, vagy sem. Isten igéi jó talajra, befogadásra találhatnak-e az emberek között, vagy sem. Nem ez a fontos. Elég az, hogy a követők, az ígehirdetők neve „bekerül az élet könyvébe”, fel van írva a mennyben. A 2014-es Károli-újrafordítás szavai szerint:

- Lukács 10:19 Figyeljetez rám! Hatalmat adtam nektek, hogy kígyókon és skorpiókon tapossatok. Hatalmatok van az ellenség minden ereje fölött. Semmi nem árthat nektek.

- Lukács 10:20 De ne annak örüljeteK, hogy a szellemek engedelmeskednek nektek, hanem annak, hogy a nevetek fel van írva a mennyben!

Puskin hangsúlyváltása és nyelvhasználata

Puskin az evangéliumi példázatból a kezdő képi elemek egyetlen mozzanatát, a magvető igyekezetének az eredménytelenségét nagyítja fel. A verskezdet allegorikus képe saját megélt kudarcaiból kiindulva a „magvető” hiábavaló munkálkodása fölötti fájdalomra irányítja a figyelmet, s a szituáció kitágításával és a magvető életérzését magára vetítve, annak képi kiterjesztésével vallja meg a személyes csalódottságát. Az eredménytelenség orvoslása számára azonban nem a mennyei, felsőbbrendű égi elismerés, mint a bibliai példázatban. Fordít a nézőponton, s a megértés hiányára az emberek között okot keresve a terméketlen földdel azonosított népben találja meg az indoklást. A béketűrő néplélek helyett szabadságáért harcba szállni kész tömeget vízióánál, amely a lázadás hiányában büntetésként megérdemli elnyomatottságát, az igát és a korbácsot.

A bibliai idézet első sora idézetként vezeti be Puskin versszövegét, s megőrzi Lukács evangéliumának az oroszban használt egyházi szláv nyelvi formáját: „*Kiméne a magvető elvetni az ő magvát*” (*Изыде сеятель сеяти семена своя*). Majd ennek allúziójaként a fogalmi keretbeli kiterjesztés mint allegória fejlődik a versszövegben tovább (Eöry 2008; Kocsány 2008). Az orosz egyházi nyelv archaizmusait megőrző sor után a nyelvhasználat átvált, s Puskin korának irodalmi nyelvén folytatódik. A bibliai idézet az allúzió túl a fogalmi keret hitelességét hivatott sugallani. A patetikus hangvétel a téma emelkedettségéhez idomul. Az oroszban megszokott egyenes szórend fordul meg Puskinnál, ennek nyelvi hordozója a birtokos és jelzős szerkezetek fordított szórendje (*Свободы сеятель пустынный; Рукою чистой и безвинной*), a régies lexika használata (*бразды, дары, чести клич*).

Az első versszak – a személyes csalódás témájának érzékeltetésére – az archaizáláson túl más retorikai alakzatokkal is él. A kopár bibliai pusztában, a kirabolt barázdákba mindegyre magot szóró magányos ember keserves igyekezetét, s ennek antitéziseként, ellenpontosításaként annak hiábavalóságát emeli heroikus magasságokba a metabolákkal (Nagy L. 2008). A szókincs megválasztása, a morfoszintaktikai megoldások ehhez illeszkednek. A vers második versszaka már erről az igyekezetet és eredménytelenséget ellentétbe állító, felfokozott érzelmi szintről rugaszkodik el, s új irányt vesz, amikor a bibliai képi világtól elfordulva a metaforizáció eszközeivel a népet kezdi ostorozni. A sivár pusztaság földjének terméketlenségét a békés nép

lelki közömbösségére vetíti rá. A képiség további kiterjesztése fokozást, retorikailag klimaxot képezve folytatja a metaforák gondolati ívét. A bibliai tanításban, mint Lukács evangéliuma leírja, a munkálkodás önmagában is érdem, melynek jutalma a küzdelem Isten által számontartott volta. Puskin jelentésképzése ezzel ellenkező irányt vesz. Nem a mennybéli elismerést óhajtja a lírai hős, hanem a földi valóságban keresi a kudarc okát. Patetikus szenvedéllyel a közömbös népet hibáztatja saját igyekezete eredménytelenségéért. Végül a büntetést ő maga osztja ki. Megérdemli a sorsát a béketűrő tömeg, ha nem fogadja nyitott szívvel a szabadság magvetését, az igazság meghívását az ő verseiben. Puskin a csalódása okát keresve új elemeket hoz be a metaforák sorával: juhokhoz, levágásra, nyírásra szánt tudatlan állatok csordájához hasonlítja a népet, igába fogott, csengettyűkkel felcicomázott lovakat, korbáccsal hajtott marhákat lát a sorsával megbékélt tömegekben, amelyek nem értik, nem értékelik a harcra hívó szót, a becsület kiáltását (*чести клич*) (Puskin 2023a). A metaforizáció itt a szabadságvágyhoz a szabadság asszociatív hiányában, negatív jelenlétében kapcsolódik. Túlfűtötten expresszív, romantikus képi kiterjesztése az a beszédmód, amely az orosz versszövegben a magyar fordítások számára a szinonimaválasztás szabad lehetőségét megnyitja. Ezért látjuk azt, hogy Puskin mint egy orosz Petőfi szólal meg a 20. századi magyar fordításokban. Ugyanazt tapasztaljuk a háború utáni kultúrpolitika Puskin-fordítások általi kiszolgálásában, mint amit a Petőfi-kultusz kapcsán az irodalomtörténész megállapít:

„A Petőfi-alak köré alakult kultusznak nagyon sok, időnként elképesztő változata látható – ám az feltétlenül kiemelendő, hogy a kultusz szélsőségeit (valamint ellenhatásait) elsősorban az idézte elő, hogy Petőfi jelképes figurája már a kiegyezés utáni korszakban is, s azóta is, állami, hivatalos politikai-kultúrpolitikai-ideológiai manipulációk számára vált kiaknázhatóvá és kisajátíthatóvá” (Margócsy 2023).

A harcra hívó üzenet az emocionálisan túlhevült megszólításokban, felkiáltásokban, a közömbös nép ostromozása a lexikális szinonimitás expresszív és emotív megválasztásában, elsődlegesen a stilisztikai, retorikai alakzatok formájában jó nyelvhasználati terepet ad arra, hogy a fordítások a korabeli magyar ideológia szociokulturális kánonjába belesimuljanak (Szathmári 2008). A korszak nyelvhasználatából vett jelzős szintagmák (*csorda nép, hős harc*) ma már egyben szemiotikai jellé válva idézik a kort, amelyben állandó frazémákként megrögzültek, s melyeket felidéz az emlékezet. Ezzel a fordítások nemhogy a bibliai allúzió, de Puskinnak a közömbösséget ostromozó fogalmi körén, narratíváján is túltesznek. Puskin versszövege, annak szó szerinti fordítása tekinthető a kiinduló nyelvi alaphelyzetnek:

<p>Пушкин Александр Сергеевич: „Свободы сеятель пустынный...”</p> <p><i>Изъиде сеятель сеяти семена своя</i></p> <p>Свободы сеятель пустынный, Я вышел рано, до звезды; Рукою чистой и безвинной В порабощенные бразды Бросал живительное семя – Но потерял я только время, Благие мысли и труды...</p> <p>Паситесь, мирные народы! Вас не разбудит чести клич. К чему стадам дары свободы? Их должно резать или стричь. Наследство их из рода в роды Ярмо с гремушками да бич.</p> <p>(1823)</p>	<p>[Alekszandr Szergejevics Puskin: „A szabadság magányos magvetője...”</p> <p><i>Kiméne a magvető, hogy elvesse az ő magvát</i></p> <p>Én, a szabadság magányos magvetője, Korán kimentem, még a csillag feljötte előtt; Hogy tiszta, ártatlan kézzel A kirabolt barázdákba Életet adó magot szórtak – De csak az időt vesztegettem, A nemes gondolatokat és a munkát...</p> <p>Legeljetekek, béketűrő népek! Nem ébreszt titeket a becsület kiáltása. Minek a nyájaknak a szabadság ajándéka? Levágásra és nyírásra valók. Az örökségük nemzedékről nemzedékre A csengős járom és a korbács.]</p> <p>(A szó szerinti fordítás tőlem: Cs. J. E.)</p>
---	---

A magyar fordítások megoldásainak inspiratív háttere

(1) Szabó Lőrinc (1900–1957)

A magyar fordítások sorából elsőként a 20. század közepén, a második világháború után született Szabó Lőrinc-féle szövegváltozatot vesszük szemügyre. Szabó Lőrinc fordítói munkásságának gyűjteményes összefoglalása az *Örök barátaink* két kötete. Ennek előszavában így ír a költő:

„A görög, latin, német, francia és angol versek fordítása mind eredetiből készült, és szinte kivétel nélkül formahű [...]. A kevés számú szláv, keleti vagy egyéb verset egy vagy több közvetítő nyelv tolmácsolta” (Szabó 1964: 8).

A vélhetőleg német nyelvű közvetítés nem változtat a magyar nyelvhasználat stílustulajdonításain. A korszak jellemző, „*munkára, harcra kész*” szellemiségű, közgondolkodást meghatározó eszmei környezete, s az orosz irodalom státuszának aktuálpolitikai alapon kitüntetett helyzete sajátos módon kapcsolta össze és szippantotta be az orosz klasszikusok fordításait is. A vers a korszellem ideológiájára felhasználhatóan a puskin szabadságvágy hangsúlyát kiemelve harcra hívó kiáltványba, s az osztályharc iránt nem elég-

gé lelkesedők ostorozásába csap át. A nyelvhasználatból az aktuálpolitika iránya miatt tűnik el a bibliai idézet, az archaizálás, s törlődnek a múlthoz kapcsoló régies szerkezetek és nyelvi formák, lexikális megoldások. Csupán az eszmei emelkedettséget hordozó patetikus stílus maradt meg a költői kérdés, a megszólítás és a felszólítás szintaktikai szerkezetében (*Mit a népnek a szabadság? / túrt barmok, csak legeljete!*).

<p>Alekszandr Puskin: A magvető</p> <p>Sarjadj, Szabadság! – bevettem A sivatagot. Csillagok ragyogtak még, és szennyezetlen kézzel csak szórtam a magot, a dús életet. S ím, egyetlen virág se kelt: hiába minden, A buta sors nem változott...</p>	<p>Tengjete tovább, földi csordák, túrt barmok, csak legeljete! Mit a népeknek a szabadság? Ollót, s taglót rád, vak tömeg! Ostor, és hogy tessék a rabság, Csengős iga a címered! (1949)</p> <p>(Szabó 1964. I.: 666)</p>
---	--

Szabó Lőrinc szövegváltozatában a Bibliából vett idézet mint az allúzió alapja nem szerepel. Az archaizmusok nem emelik a patetikus hangot, ám az érzelem- és indulatkifejezés a korszaknak megfelelően túlfűtötten intenzív töltetű. A felkiáltással, a nagybetűs, ezáltal felnagyított fogalmi entitássá emelt *Szabadság!* megszólítással indító első strofa a szabadságot mint megváltást hívja a sors sújtotta rab világba. A második versszak jelzős metaforái (*földi csordák, túrt barmok*) erőteljesebbek az orosz eredetnél. A „*vak tömeg*” ostorozása már nem a bibliai béketűrő népről beszél, hanem a kor normáinak megfelelően bűnös népről szól, az osztályharcos világforradalom aktualitását közvetíti retorikai ellentétekre épülő hevülettel.

(2) Galgóczy Árpád (1928–2022)

Galgóczy Árpád a második világháború után érettségiző fiatalemberként 1947-ben, mintegy „háborús jóvátételként” került a szovjet idők megtorló intézkedéseinek következtében a Gulagra. Ott együtt volt olyan orosz politikai fogoly értelmiségiekkel, akiktől a testet, lelket megtörő sorsközösség megtapasztalása mellett az orosz nyelvet és a kultúrát is elsajátította. Hosszú idő után hazatérve a 90-es évek végén kezdte el újrafordítani Puskind és Lermontovot, bevallása szerint médiumként közvetítve az orosz klasszikusok képi világát és nyelvhasználatát. Péter Mihály, az orosz irodalmi nyelv és a puskin stílus szakavatott ismerőjének megfogalmazásában a 2000-es

években Galgóczy fordítása közelítette meg leginkább az addigi magyar fordítások közül Puskin szövegének polifónikusságát, nyelvhasználatának természetességét (vö. Péter 1999). A magyarországi társadalmi változások azonban éppen ezekben az években, az újabb fordítások idején nem kedveztek az orosz irodalomnak. Maga Galgóczy ezért a fordítások születésének megváltozott korszellemére reflektálva, s az 1989-es rendszerváltozás utáni oroszellenességet érzékelve így fordul a befogadó olvasóközönséghez az új fordítások kötetének borítószövegében:

„Egyetlen nép szellemiségét, lelkiségét, művészetét sem szabad azonosítani az őt megnyomorító és elaljasító politikai rendszerrel. Az ilyen esetekben egyenlőségjelnek nincs helye, és nem is lesz soha” (Galgóczy 2004).

<p>Alekszandr Puskin: „Mint magvető korán kimentem...” <i>Elméne a magvető vetni</i></p> <p>Mint magvető korán kimentem, Még messze volt a pirkadat: Szabadság volt, mit vetni kezdtem, Szegény, rab földbe hullt a mag. S én szórtam egyre tiszta kézzel, Nemes szándékkal, józan ésszel – De munkám hasztalan maradt.</p>	<p>Legeljetez csak, csorda-népek! Hős harcra nem keltek ti fel. Szabadságtok mit érne néktek? E nyáját nyírni s vágni kell. Megannyi gyáva nemzedéktek Igát s korbácsot érdemel. (2004)</p> <p>(Galgóczy 2004: 58–9)</p>
---	--

Galgóczy fordítása megőrzi a Lukács evangéliumából vett archaikus idézetet, s a rá épülő allúziót. Stilizált formában megtaláljuk a fordításában a bibliai idézet igealakján túl is (*elméne*) az archaikus nyelvhasználatot. A beszédmód a lexikális elemek megválasztásában mérsékelten archaizáló (*pirkadat, néktek, nemzedéktek*), a névelők és az oksági, következményes kötőszók (*mivel, mert, ezért*) elmaradásával. A detrakciós retorikai alakzatokkal a versszöveg szónoki emelkedettséget sugall. Ezzel mintegy időben a 19. századi múltba visszatérve idézi Puskin világát, nem honosít, nem aktualizál, nem domesztikál, ilyen módon a jelentésképzésről már lefoszlik a korábbi, világforradalomra felhívó, osztályharcos asszociáció.

(3) Soproni András (1942–)

Szinte alig egy újabb emberöltő elteltével, 2022-ben Puskin újabb színekkel gazdagodva szólítja meg a magyar olvasót. Soproni András – aki száznál

több orosz és angol nyelvű, főleg prózai mű magyar megszólaltatója – vállalkozott az újrafordításra. Orosz kultúráközvetítéséért kitüntették, fordításai pályázatok díjazottjai lettek. Nyelvi bravúr, ahogy magyarul megszólaltatja a régebbi évszázadok orosz prózai nyelvezetét, ahogy a felvilágosodás Európájában Nagy Katalin cárnő korának szereplőit dialógusaikban jellemzi. Ilyen nyelvi találékonyság eredménye többek között a *Volterjánosok és Volterjankák* (Akszjonov 2006). Stílusváltozatokhoz igazodó, fordítói nyelvi hajlékonysága biztosítékul szolgál, hogy orosz nyelvi kompetenciája és stílusérzéke adekvát Puskin hiteles tolmácsolásához. A 2022-es Puskin-kötetének fordítói előszavából – a mai kor deheroizáló attitűdjének megfelelően – hiányzik a korábbi korokban az orosz klasszikusok fordításakor kijáró emelkedett tiszteletadás. Csevegve, mintegy mellékes „úri passziónak” nevezi a nagyon is aprólékos, tüzetes odafigyelést igénylő fordítói munkát:

„Azért az nem akármilyen sztori, hogy egy életes úr, nyolcvan felé, egy szép napon fejébe veszi, hogy merő úri passzióból Puskindat fog fordítani, és el is készül egy kötetre valóval. Ha nem velem történik, magam is hitetlenkedve fogadnám a dolgot” (Soproni 2022: 5).

Soproni 21. százada – mintegy ellenpontozásként az előző korok túlideologizált megnyilatkozásaira – látványosan kerüli el a patetikus emelkedettséget. Nem tud, nem akar eszmei magaslatokba törni vagy mélységekbe szállva a lelkesedésről, a szenvedésről emotív-expresszív szónokiassággal vallani. Ez a mai korszellemből következő jelentésképzés érezhető a fordítás nyelvhasználatán is:

<p>Alekszandr Szergejevics Puskin: Szabadság árva magvetője <i>Kiméne a magvető vetni</i></p> <p>Szabadság árva magvetője, Midőn még alig pirkadott, Kimentem én a rab mezőre, Hogy hintsek éltető magot, Ártatlan kézzel, hittel telten, De csak az időt vesztegettem, Hiába volt a munka, gond...</p>	<p>Legeljetez, ti jámbor népek! Nem fűti becsület a nyájt. Mit ér a szabadság tinéktek? Olló nyír, vagy levág a bárd, Kap jussul szolganemzedéktek Korbácsot és csengettyús ígát.</p> <p>(Soproni 2022)</p>
---	--

Soproni szövegváltozatában a bibliai idézet az archaikus múlt idejű igeformáját megőrizve megmarad mint az allúzió alapja. Az archaikus, régies nyelvhasználat a második sortól lexikális elemekkel és szórendi inverzióval, valamint a régies igealakokkal biztosítja az emelkedett hangvételt: *Szabadság*

árva magvetője, / Midőn még alig pirkadott, / Kimentem én a rab mezőre. A tinéktek, szolganemzedéktek archaizált szintagmatikus megoldásai ugyanerre az irányba mutatnak (Heltainé Nagy 2008). Külön figyelmet igényel a figyelemirányítás szempontjából a címben és az első sorban az *árva* jelző betoldása. Az orosz eredeti *нустынный* jelző (1. jelentésben *pusztai, sivatagi*, 2. jelentésben *elhagyott, magányos*) jelentésképzése asszociatív irányban tölti ki a szemantikai keretet. Benne van a 21. század jelentésmódosító, érték-megvonó szellemiségének tükröződése is: *társtalan, magányos*, tehát *árva*, némiképp sajnálatra méltó az, aki manapság a szabadságot lelkesen, fennhangon hirdeti abban a világban, ahol már nem akar senki forradalmár lenni. A második versszak kezdő megszólításának jelzője (*ti jámbor népek*) ugyanezt a jelentésmódosító, kissé megbocsátó, asszociatív tartalmat hordozza.

Jelentésképzés és ekvivalencia az újrafordításokban

A szövegekvivalencia jelentésképzésben és nyelvi jelekben megmutatkozó szintjein a szinonimitást vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a lexikális és stilisztikai elemek kulturális asszociációi mindenkor meghatározzák a fordító szóválasztását. De a befogadói horizont kialakulásában ugyanúgy érezzük a jelenlétüket. Az érzelmi-tudati asszociációk egyaránt szűkíthetők és szélesíthetők az eredeti szöveghez képest az interpretáció szemantikai tartományait azon túl is, hogy tudjuk, a világról alkotott kép nyelvben realizált szimbolikus rögzítése az adott nyelvi gondolkodásnak megfelelően nyelvenként és koronként változik. A vizsgált három fordításban a második versszak megszólítással kezdődő szövegmondata a legékezebb bizonyíték ennek igazolására:

*Паситесь, мирные народы!
Вас не разбудит чести клич.*

Szó szerinti fordításban:
[Legeljetekek, *béketűrő népek!*
Nem ébreszt titeket a becsület kiáltása.]

a) Szabó Lőrinc fordításában:
*Tengjetekek tovább, földi csordák,
tűrt barmok, csak legeljetekek!*

b) Galgóczy Árpád fordításában:
*Legeljetekek csak, csorda-népek!
Hős harcra nem keltek ti fel.*

c) Soproni András fordításában:
Legeljetez, ti jámbor népek!
Nem fűti becsület a nyájt.

A három kiemelt szövegmegoldás arra világít rá, hogy a műfordítások mindig valamilyen célnyelvi szociokulturális közegben jönnek létre.

„A fordítás mindig felöleli azt a kort, azt a szociális-társadalmi környezetet, melyben a fordító dolgozott; a fordításnak gyakran ideológiai vonzatai is vannak. A fordítás nem pusztán cél, nem csupán egy lingvisztikai teljesítmény, hanem számos ideológiai, poétikai, sőt kanonizáló faktor hordozója is, amely hozzájárul a mű ismertté válásához, irodalmi hírnevéhez” (vö. Toldi 2016: 467–8).

Az újraírás során a fordító nemcsak megteremti egy író stílusát, identitását, kulturális utalás- és hivatkozásrendszerét, de hozzárendeli azokat a nyelvi eszközöket, melyekkel egy új kulturális közegben némiképp új műként megmutatkozhat. Az újrafordítás mint átírás mindig választások elé állítja a fordítót, elhelyezi térben és időben is az új szöveget, egy új nyelvi és közvélekedést is hordozó környezetének írói között. Az újraírás műveletei eközben nem mellékesek, hiszen egy irodalmi művet csak akkor fogad be a célkultúra, ha annak értékrendje megegyezik a befogadó kultúra alapvető értékrendjével.

Az újrafordítások szövegvizsgálatának multidiszciplináris kerete

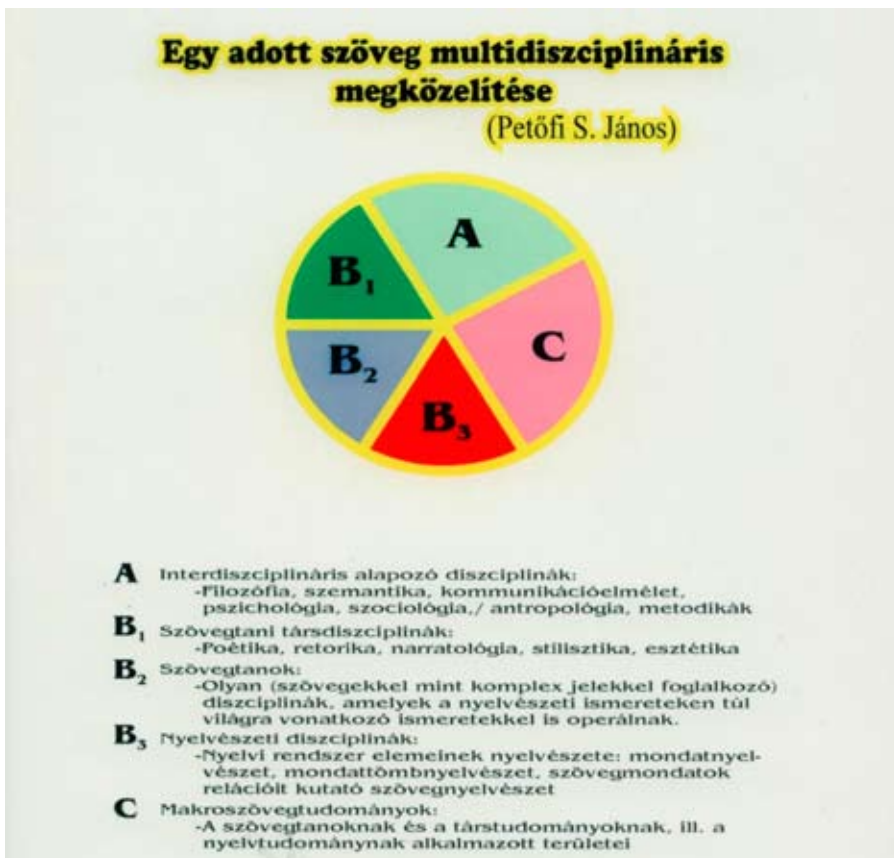
Az irodalmi szöveg mint esztétikai jel részt vesz a szociokulturális jelképzésben, szemiózisban. A befogadásesztétika azt a párbeszédet állítja középpontba, amely a művészi alkotás és az értelemképző befogadói tudat között zajlik, amikor egy műben felismert esztétikai jel rámutat a valóságra bármely jelentétként. Megközelítésünkben az irodalmi szöveg szemiotika új perspektívát nyit a fordítói folyamat jelképzési státuszára annak szemiózisa feltárásával, miközben egy fordítóra, egy műre vagy akár nagyobb keretben egy történelmi periódus szakaszára vagy teljességére vetíti a nyelvhasználat és a változó jelentések dinamikus hálóját (vö. Kroó 2020). Vizsgálódásunk során a „szabadság” fogalmi keretszemantikai összetevőit a társadalomszemiotikai háttér változásának függvényében figyelhettük meg Puskin egy versében a magyar újrafordítások szövegsvövetében. A 20. század második felében a háború utáni országépítő időszak lelkes, de átideologizált szabadságvágya a túlfűtöttség erejével ostorozott mindent, ami közömbösséget mutatott az új eszmék iránt.

Az ezredfordulóhoz közeledve a szabadság természetes létformává válik, már nem akar senki szabadságharcos lenni, a szabadságért folyó harc nyelvi kifejezésének direkt formái diszkreditálódnak, egyre inkább elveszítik a befogadói horizonton a fókuszteremtő erejüket. Ezt a szemiotikai változást érzékeljük az újrafordítások stílusesszüközeiben, a nyelvhasználatban. Minden bizonnal újabb korok újabb nyelvhasználatban rögzült módon reflektálnak majd az eszmerendszeri változásokra, s ezek újabb fordítási megoldásokat, újrafordításokat inspirálnak majd.

A diszciplináris lehetőségek között az újrafordítás az inspiratív kontextusok alapján a modern pragmatika vizsgálati körébe vonható. A kognitív keretű pragmatika a nyelvi formák és a nyelvhasználók közötti kapcsolatot tanulmányozza. A pragmatikát a jelentéstanon, a szemantikán keresztül szokás a grammatikával kapcsolatba hozni. A szemantika a jelentés konvencionális oldalával foglalkozik anélkül, hogy a mindenkori kontextusra kitekintene. A jelentésnek az a része, amelyhez a kontextus ismerete is szükséges, a pragmatika hatáskörébe tartozik. A kognitív alapú pragmatika az aktuális kontextuális viszonyok közötti dinamikus jelentésképzést értelmezi. A pragmatika „esernyőt” tart a pszicholingvisztika, a nyelvi antropológia, a kulturológia, a kultúraszemiotika stb. fölé. A társadalmi, kulturális, kognitív szempontok alkalmazását feltételezi (Tátrai 2011: 14–8). Ennek tükrében láthattuk az újrafordítások nyelvhasználati változásait a szociokulturális kontextus változásainak függvényében.

A szövegantropológia a komplex szövegelemzés módszerével (vö. Balázs 1994: 233–6, 2007: 152–64), valamint a szövegsemiotika szintén támogathatja az újrafordítások elemzését. Petőfi S. János, a tíz éve, 2013-ban elhunyt nyelvész a szemiotikai szövegtan széles spektrumú modelljét vázolta fel, amely a fordítástudományba illeszkedően alkalmat ad a jelentésképzés és a nyelvhasználat stilisztikai, kognitív szemantikai, kultúraszemiotikai megvilágítására. A fordító figyelemirányítása számos összetevő alapján emeli fókuszba az eredeti szöveg egyes elemeit. A fordítói munkára hatással van az eredeti mű szerzőjének alkotói világlátása, a forrásnyelvi szöveg keretszemantikai holdudvara, de a célnyelvi megjelenést befolyásoló szociokulturális közeg, a fordító saját alkotói világlátása, azok az öntudatlanul is erőt kifejtő asszociatív viszonyok, amelyek az újrafordítás, újráírás kánonjában elfogadhatóvá, beilleszthetővé teszik a művet. Látható, hogy a nyelvi pragmatika, a kultúraszemiotika, a nyelvhasználat változásai termékenyítően fonódnak össze a stilisztikával egy ilyen jellegű szöveg vizsgálatában az újabb tudományágak megjelenésével. Petőfi S. János multidiszciplináris szövegmegközelítésének modellje e széles körű, a mindenkori világismeretet lefedő tudományhalmazt ábrázolja, amely részleteiben

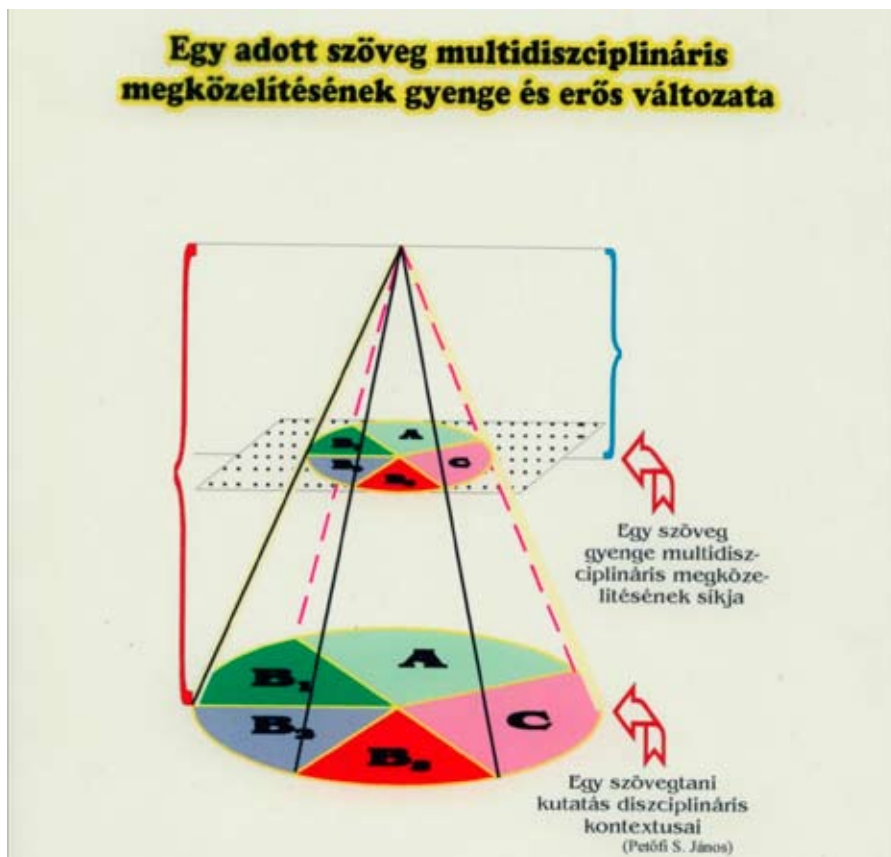
is végtelenségig darabolható, bővíthető (vö. Petöfi S. 2004). Az ö felosztása a kördiagramon A-val jelöli az interdiszciplináris alapozó tudományokat, mint a filozófia, a szemantika, a kommunikációelmélet, a pszichológia, a szociológia/antropológia, a metodikák. A B félkör több körcikkre oszlik. A B₁ szöveg-tani társdiszciplinák. Ilyenek a poétika, a retorika, a narratológia, a stilsztika, az esztétika. A B₂ olyan szöveg-tanok, amelyek a nyelvészeti ismereteken túl a világra vonatkozó ismeretekkel is operálnak. A B₃ a mondattömbnyelvészet, amely a tradicionálisan nyelvészeti tudományokat veszi sorra: rendszernyelvészet, mondatnyelvészet, szövegmondatok relációit kutató szövegnyelvészet. A C-vel jelölt körcikk a makroszöveg-tudományokat fogja össze. A szöveg-tanoknak és társtudományoknak, illetve a nyelvtudományoknak alkalmazott területei tartoznak ide (1. ábra).

1. ábra. A szöveg multidiszciplináris megközelítésének kördiagramja

Ha ezt a kördiagrammot egy kúpban helyezzük el, akkor a kúp csúcsától kiindulva minél lejjebb haladunk, annál inkább megközelíthetjük a szöveg multidiszciplináris elemzésének a teljességét. Ez a teljesség természetesen csak elméletileg létezik, hiszen a tudományok fejlődésével, új diszciplínák megjelenésével a vizsgálati lehetőségek folyamatosan, akár a végtelenségig bővül. A szöveg erős multidiszciplináris feltárása a kúp alapjaként fogható fel. A valóságban a csúctól bizonyos mélységig eltávolodva a szöveg különböző mértékű, gyenge multidiszciplináris megközelítése viszont bármikor reálisan megvalósulhat (2. ábra).

A fenti modellbe illeszthetően a jelentésképzés és nyelvhasználat áttekintése az újrarendelés összevetése során, jelen elemzésünk keretei között a szövegváltozatok elemzésének csupán korlátozott, gyenge multidiszciplináris

2. ábra. A szöveg multidiszciplináris megközelítésének gyenge és erős változata

ris szintjét engedhette meg. Az ábrán az A–C pontba sorolt nyelvészeti, stilisztikai, szövegtani, poétikai jellemzők mélyítése, kibővítése tovább tágítható a szemiotika, a kulturális antropológia, a befogadásesztétika felé. Így adhat-nak átfogó képet egy adott mű holdudvaráról, a fordítást meghatározó körülményekről, a befogadói horizontról, a nyelvben megélt irodalmi funkciókról, a mindenkori művészeti kánonban történő pozicionálásról. Puskin *A szabadság magányos magvetője* című versének három újrafordítása kapcsán fordításstilisztikai elemzésünk erre tett néhány lehetőséget felvillantó, szerény kísérletet.

Szakirodalom

- Akszjonov, Vaszilij Pavlovics 2006. *Volterjánosok és Volterjankák* (ford. Soproni András). Európa Könyvkiadó. Budapest.
- Balázs Géza 1994. *Szövegtani gyakorlatok, vázlatok és tanulmányok*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Balázs Géza 2007. *Szövegantropológia. Szövegek többirányú megközelítése*. Berzsényi Dániel Főiskola, Szombathely, Inter Kultúra-, Nyelv- és Médiakutató Központ. Budapest.
- Eöry Vilma 2008. Allúzió. In: Szathmári István (szerk.): *Alakzatlexikon*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 74–7.
- Galgóczy Árpád 2004. *Szerettem önt... Válogatás Alekszandr Puskin költészetéből*. Eötvös József Könyvkiadó. Budapest.
- Galgóczy Árpád 2007. *A túlélés művészete*. Valo-Art. Budapest.
- Heltainé Nagy Erzsébet 2008. Archaizmus. In: Szathmári István (szerk.): *Alakzatlexikon*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 127–32.
- Kocsány Piroska 2008. Allegória. In: Szathmári István (szerk.): *Alakzatlexikon*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 63–71.
- Kroó Katalin 2020. *Korunk hőse. Korunk irodalomszemiotikája? Karakterpoétika és olvasásszemiotika Lermontov regényében*. L' Harmattan Kiadó. Budapest.
- Nagy L. János 2008. Metabolé. In: Szathmári István (szerk.): *Alakzatlexikon*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 386–9.
- Petőfi S. János 2004. *A szöveg mint komplex jel*. Akadémia Kiadó. Budapest.
- Péter Mihály 1999. „Pár tarka fejezet csupán...” Puskin „Jevgenyij Anyegin”-je a magyar fordítások tükrében. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Soproni András 2022. *Szabadság árva magvetője. Alekszandr Szergejevics Puskin 110 verse*. (ford. Soproni András) Európa Könyvkiadó. Budapest.
- Szabó Lőrinc 1964. *Örök barátaink. I-II*. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest.
- Szathmári István (szerk.) 2008. *Alakzatlexikon. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.

Toldi Éva 2016. Műfordítás, újraírás, recepció. In: *Annual Review of the Faculty of Philosophy*, Volume XLI-1 (2016). Novi Sad. 467–80.
<https://doi.org/10.19090/gff.2016.1.467-480>

Internetes források

- Bibliafordítások. Károli-biblia. http://www.immanuel.hu/biblia/biblia.php?konyv=42&fejezet=10&o1=2&o2=3&o3=4&_k%C3%B6nyv=_Luk%C3%A1cs_Evang%C3%A9liuma (letöltve: 2023. 02. 19.)
- Margócsy István 2023. Petőfi jelleméről és alkatáról jórészt mítoszok élnek közöttünk. *Litera* 2023. jan. 29. https://litera.hu/magazin/interju/margocsy-istvan-interju.html?fbclid=IwAR2LUp1Rr7DN6BN1J_kY9Z1TBhY3UEvWkASr6sixovXxLSf4E45qw4ityK8 (letöltve: 2023. 02. 19.)
- Puskin, Alekszandr Szergejevics 2023. *Művei* <https://istih.ru/pushkin> (letöltve: 2023. 02. 19.)
- Puskin, A. Sz. 2023a. *A szabadság magvetője* c. vers elemzése. <https://poetpushkin.ru/stihi/grazhdanskaya-lirika/87.html> (letöltve: 2023. 02. 19.)

Cs. Jónás Erzsébet

professor emeritus, az MTA doktora

Nyíregyházi Egyetem

Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet

E-mail: csjonasne@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-0274-5503>

Abstract

CS. JÓNÁS, ERZSÉBET

CHANGES IN LANGUAGE USAGE AND FRAME SEMIOTICS IN RETRANSLATIONS

In 2022, the Hungarian readers were able to get their hands on a new Pushkin volume, translated by András Soproni, entitled *The Orphan Sower of Freedom*. The works of the Russian classic were already integrated in the Hungarian readers' knowledge of world literature in the middle of the twentieth century. Around the turn of the millennium, they came closer to us in a new voice. In 2022, a representative of a new generation, András Soproni, who now has close to a hundred Russian translations, mainly prose, has reached out to retranslate a hundred Pushkin poems. What is reflected in these new-born lyrics? Is it a new discovery of meaning formation? Or is it the reflection of the changes of today's Hungarian language usage? We try to explain this within the framework of cognitive pragmatics, cultural semiotics and poetics.

Keywords: retranslation, meaning formation, language usage, pragmatics, cultural semiotics

ACSAI ROLAND

**HOGYAN TANÍTSUK?
CSOKONAI VITÉZ MIHÁLY: TARTÓZKODÓ KÉRELEM**

Nemes Nagy Ágnes, aki a verstan egyik legkitűnőbb ismerője és alkalmazója közt tartható számon a *Valódi tulipánt* című esszéjében (Nemes Nagy Ágnes: *64 hattyú*, 1975) a következőket írja: „tapasztalataim szerint a verstan nem tartozik a népszerű irodalmi szórakozások közé. Még irodalmáraink közt is feltűnően kevesen lelkesednek például az anapesztusokért. Csodálkozom rajta.” Nos, a helyzet azóta sokkal rosszabb lett, akár az irodalom gyakorlóinak, akár az olvasóinak részéről, és hogy ez megváltozzék, azt az oktatásban kellene elkezdni. Nagyobb hangsúllyal kellene szerepeltetni irodalomoktatásunkban a verstan tanítását. Ha nem is akkorával, mint a 18–19. században, de legalább feleakkorával. Ezt előmozdítandó a következő oldalakon verstani szempontból fogom elemezni Csokonai Vitéz Mihály klasszikus versét, a *Tartózkodó kérelem* címűt, és közben visszatérek majd Nemes Nagy Ágnes említett esszéjére is egy gondolat erejéig, hogy aztán összevessem egymással a mű két változatát.

Talán köztudott Csokonai magas szintű verstani tudása. A magyarországi kötött versek nála és kortársainál találhatók meg a legtisztább képletekben. Már a népnemzeti irányzat idejében elkezdődött ennek enyhe fellazulása, ami bármilyen meglepően hangozhat, de a Nyugat korszakában folytatódott – bár az említett két korszakban még a kötött versek Kánaánjáról beszélhetünk a mai állapotokhoz képest –, hogy végül a szabadversek hosszúra nyúlt és máig tartó korszakában teljesebben ki. Csokonai még egy befejezetlen verstant is írt *A magyar verscsinálásról közönségesen* címmel. Az ő korában kétféle divat futott párhuzamosan: az egyik irányzat a rímtelen, de időmértékes versekben hitt, a másik a rímes, ütemhangsúlyosokban. Ezt a két irányzatot békítette össze egy harmadik, az úgynevezett nyugat-európai forma, ami egyszerre volt rímes, néhol ütemes, de mindenféleképpen mértékes (főleg jambikus vagy trochaikus). Csokonai mindkét vagy inkább mindhárom irányzatban alkotott.

A *Tartózkodó kérelem* című verse egyszerre metrumos, ütemes és rímes alkotás. A tankönyvekben ma a szimultán fogalmát alkalmazzák rá. Fülbe-mászó metrumának alapját a titi-tátá ritmusú ionicus a minore adja, amelyből a periódusok első sorában kettő található, míg a második sorában egy és fél. A sorpár első sora nyolc szótagú, a második hét szótagból áll, és felfoghatók felező nyolcasnak (itt a negyedik szótag után áll a metszet, és 4/4 tagolás látható), valamint felező hetesnek (ahol pedig 4/3-as tagolódásról beszél-

hetünk). Most már csak a rímek vannak hátra, amelyek hol nőrimre (tátá), hol hímrímre (titá) végződnek. A strófa viszonylatában keresztrímekkel van dolgunk: abab.

Nemes Nagy Ágnes említett esszéjében arra próbál logikusan és érzékenyen rávilágítani, hogy véleménye szerint Csokonai verse ütemhangsúlyos versnek indult az első és a második sorában: „Csokonainak ekkor még sejtelve sem volt róla, hogy ionicus a minore jutott az eszébe. Úgy skandalta magában a sorokat ütemesen, magyarosan, ahogy mi tettük [...] diákkorunkban.” A költő csak ezt követően jött rá, hogy ionicus a minoréban szólalt meg, és attól kezdve már ez válik fő ritmussá, és az ütemhangsúlyos forma a metszetek eltűnésével elveszik: „a meglevő sorok mormolása közben egyszerre csak észrevette a jól hallható ütem mögött megbúvó metrumot. Ekkor, éppen ekkor vette észre az ősi nyolcasban kísértő ionicus a minorét.” Nemes Nagy mindezt azzal indokolja, hogy ezután eltűnik a cezúra, a metszet, és a vers utolsó strófájában ennek valóban semmi nyoma sincs már: „Teljesítsd angyali szókkal / szeretőd amire kért”. Látható, hogy a metszetek egyrészt az *angyali* szó első szótagja után, másrészt az *amire* első szótagja után kerültek, vagyis szó szerint lenyelték őket a szavak.

Hogy Nemes Nagy Ágnes elgondolását mégis megkérdőjelezem, annak az az oka, hogy Csokonai földije és barátja, a költőtárs Fazekas Mihály *Mancihoz* című versének kezdő sora megegyezik Csokonai versének első sorával: „A hatalmas szerelemnek”. Az a véleményem, hogy Fazekas verse születhetett előbb, és Csokonai klasszikussá vált Lilla-dala innen vette át az első sorát. Hogy mivel indokolom ezt? Azzal, hogy Fazekas még nem vette észre az ütemhangsúlyba csomagolt jónikusságot, és versét egészében véve ütemhangsúlyos, felező nyolcas és hetes periódusokban írta meg (bár néhol az ütemek is csúszkálnak-eltűnnek nála). Csokonai viszont észrevette, és további jónikus sorokkal bővítette ki. Szerintem, ha Fazekas vette volna át a sort Csokonaitól, akkor nem mondott volna le az egész versben végigcsengő jónikus dallamról. A lényeg, hogy a két vers periódusainak szótagszámai (8-7) és metszetei megegyeznek, ahogy a rímképlet is, de a nőrimék és hímrímek következetes alkalmazása eltérést mutat. Fazekasnál felfedezhető olyan helyek, ahol a nyolc szótagú sor hímrímre végződik: „Bírad tehát szívem, eszem”. És olyan is, ahol a hét szótagú nőrimre: „Hatalmamból kiintett”. Ezek miatt mondom azt, hogy Fazekas verse nem mértékes, mindössze ütemhangsúlyos (bár van benne trochaikusság is), és egészen biztosan nem jónikus az első sorának kivételével. Összefoglalva a kiváló Nemes Nagy-gyal ellentétben úgy vélem, hogy Csokonai mégis tisztában volt a kezdő sor jónikusságával. Sőt, valószínűleg átvehette azt Fazekas verséből, aki viszont

tényleg nem érezte ki belőle a metrumot. A *Mancihoz* elsőbbsége mellett szól az is, hogy Fazekas időrendben szerkesztett összes verseinek elején kapott helyet, és a katonáskodása alatt íródott, vagyis azelőtt, hogy visszaköltözött volna Debrecenbe. Ez felveti a kérdést, hogy ha a Csokonaival való megismerkedése előtt született, hogyan olvashatta a költő? Talán Fazekas elküldte levélben egy debreceni, közös ismerősüknek... Különben Fazekas kedvelt sorpárja a felező nyolcas és hetes periódus. Olyannyira, hogy „véletlenül” sikerült megalkotnia egy másik jónikus sort is a *Ruszánda, moldvai szép* című versében: „A puhának gyönyörűség”. A *Mancihoz* és a *Tartózkodó kérelem* egyébként a címükben és a tartalmukban is hasonlítanak egymáshoz. (A fentebb elmondottak miatt a *Tartózkodó kérelem* tanításakor esetleg meg lehet kérni a diákokat, hogy hasonlítsák össze a *Mancihoz* című Fazekas-költeménnyel a művet.)

Persze ez a felvázolt gondolatmenet csak egy, a Nemes Nagy Ágneséhez hasonló, verstani érvekkel megtámogatott elmélet. Ám azt továbbra sem értem, Nemes Nagy Ágnes miért gondolta azt, hogy Csokonai nem vette észre, hogy jónikusokban ír rögtön az első sor után. Saját költői gyakorlatomból mondom, hogy ilyen eset a verstant ismerő költőknél gyakorlatilag elképzelhetetlen. Az általam igen-igen nagyra tartott Nemes Nagy Ágnesnél is az lett volna. Viszont a némileg „outsiderebb” és kevésbé formatudatos Fazekas esetében már sokkal elképzelhetőbb.

Az ionicus a minoréra visszatérve el kell mondanunk, hogy nem versláb, hanem verslábak kapcsolata, azaz kólon. Jelen esetben egy pirrichius és egy spondeus adja ki. Mivel a *Tartózkodó kérelem* páratlan szótagszámú sora csonka kólonra végződik, tehát titi-tátá helyett csak titi-tára, itt jónikus helyett egy anapesztus keletkezik, de én inkább csonka jónikusnak érzem.

A témánkat tovább színezi, hogy a *Tartózkodó kérelem*nek ismeretes egy másik változata is Csokonaitól *Egy tulipánthoz* címmel, amit az irodalmi közfelfogás a régebbi, tehát az első változatnak ismer. A *Tartózkodó kérelem* egyébként Csokonai tervei szerint a Lilla-ciklusba került, míg az *Egy tulipánthoz* az Ódák közé. Arra, hogy a *Tartózkodó kérelem* lehet a második variáció, az utalhat, hogy míg az *Egy tulipánthoz* címűben így fest a vers harmadik sora: „Te vagy orvos a sebemnek”, addig a *Tartózkodó...* harmadik sora így hangzik: „Te lehetsz írja sebemnek”. Vagyis az *Egy tulipánthoz* ritmikailag hibás első jónikusa ki lett javítva, és a rontott titi-tátiból helyes titi-tátá lett. Viszont a *Tartózkodó...* második strófájának első és harmadik sorában szóismétlésekkel találkozunk („Szemeid szép ragyogása”, „Ajakid szép ragyogása”), és mintha az *Egy tulipánthoz* ezt javítaná ki az „ajakid harmatozása” megoldással. A vers két változata között ezeken kívül még

két különbség akad. A „hajnali tűz” jelzője az *Egy tulipánthoz* verzióban „lobogó” lett, míg a *Tartózkodó...-ban* „eleven”. Így utólag a kettőt összevetve azt kell mondanom, hogy a *lobogó* a szebb, pontosabb és kifejezőbb megoldás. Vagyis eddig kettő egy a korai verzió javára. Az utolsó különbség a zárósorokban található. Az *Egy tulipánthoz* így végződik: „Ezer ambrosia csókkal / fizetek csókjaidért.” A *Tartózkodó...-ban* pedig így: „Ezer ambrosia csókkal / Fizetek válaszdóért.” Ezekben a verziókban annyi különbség érezhető, hogy az egyik szemérmesebb, távolságtartóbb, a másik szókimondóbb. Az *ambrosia* szó ó-ját pedig a rövid írásmód ellenére hosszúnak ejtette a költő, mert másképp ki se jött volna a *ionicus* a *minore*.

A *Tartózkodó...-ban* tehát valóban mintha az *Egy tulipánthoz* szemérmesebb, *tartózkodóbb* verziója lenne (erre a cím is utal), azaz a második (annak ellenére, hogy az *Egy tulipánthoz* a Csokonai-köteteken később következik), és erre utal a ritmusbotlás javítása is. Végső konklúzióm e szövegváltozatokkal kapcsolatban az, hogy a két vers egymás egyenértékű variációja, esztétikailag egyik sem jobb vagy rosszabb a másikonál, és hogy mindkettőt egymás mellett kellene tanítani.

A végére hagytam néhány egyéb, olyan szöveghelyet, amelyek esetleg újabb kérdéseket vehetnek fel a diákokban. Ezek megválaszolásához tudni kell, hogy Csokonaiék korában az *a* névelőt hosszú szótagnak vették, ha utána mássalhangzó állt, mert *az*ként értelmezték. Ha ez így van, akkor a szemfülesebb tanulók megkérdezhetik, hogy a vers, illetve versek első sorában („A hatalmas szerelemnek”) mért nem számít hosszúnak? A válasz egyszerű és szinte kézenfekvő: mert a *h*-t nem vették mássalhangzószámba, egyszerű lehelésnek érezték. Viszont a vers utolsó strófájában már akkor okozna ritmusbotlást, ha rövidnek vennék: „Szeretőd amire kér”. Az *amire* szó *a*-ját tehát *az*nak vették, és mivel mássalhangzó következett utána, hosszú szótag vált belőle. (Ma már verstanilag az *a* mindig rövidnek számít.) Aztán ott vannak még a sorvégek is a teljes végű, nyolcas sorok esetében, amelyek többször titi-tátá helyett titi-tátira végződnek. A diákok esetleg nem értik majd, hogy a sorvégeknél miért „rontotta” el a költő a jónikus kólonokat, holott nincsen szó rontásról. Ezen a ponton elmondhatjuk nekik, hogy az időmértékes verselés esetében a sorok vége a *brevis in longo* szabály alá esik, azaz a rövid szótag a sor végén hosszút ér, vagyis közömbös, állhat ott rövid és hosszú is.

Csokonai a Lilla-ciklus elé is fűzött egy esztétikai bevezetőt, amiben a verselési módok (metrikus, rímes-ütemes) tekintetében azt írja magáról humorosan: „Én itt amphibius vagyok.” Vagyis kételtű, aki mindkét főirányt elfogadja és alkalmazza is, és hogy ez mennyire így van, arra maga a *Tartózkodó kérelem* és párja az egyik legszebb, legmaradandóbb példa.

Szakirodalom

Nemes Nagy Ágnes 1975. *64 hattyú*. Magvető Kiadó. Budapest.

Szepes Erika-Szerdahelyi István 1981. *Verstan*. Gondolat Kiadó. Budapest.

Felhasznált források

Csokonai Vitéz Mihály 1901. *Összes művei*. Magyar Könyvkiadó Intézet. Budapest.

Fazekas Mihály 1976. *Összes költeményei*. Magyar Helikon. Budapest.

Acsai Roland
író, költő, műfordító,
irodalomtörténész

**„MINDIG MEGALÁZÓ, HA MEGGYILKOLNAK MINKET”
KERTÉSZ IMRE: *VILÁGPOLGÁR ÉS ZARÁNDOK***

1

A cím higgadt terminológiája esszét sejtet, de ne érezzük félrevezetve magunkat. Borges esszénovelláira emlékeztető gondolati epika ez, igaz: érzékibb stilisztikával – és Kafka groteszk igazságait idéző eréllyel. A *Világpolgár és zarándok* Ábel és Káin történetét írja s érti újra. (A szerző így magyarázza a főiratot: „Maga a cím, *Világpolgár és zarándok*, Szent Ágoston könyvéből való, a *De civitate Dei*ből. Így utólag arra emlékszem csupán, hogy nem az ő művéből vettem a Káinra és Ábelre történő utalást, hanem egy erre hivatkozó tanulmányból; de hogy melyikből s honnan, már én sem tudom” – *Az áldozat sem marad ártatlan. Nyilatkozat.*)

Lapidáris fölütés után („Ketten voltak és testvérek.”) képzelet alkotta leírás vezet be a bibliai narratíva filozofikus újraköltésébe:

„A külsejükről nem szól határozott tudósítás. De nem látjuk-e a vörhenyes óriást...”

Nem elfogulatlan az elbeszélő (vö. pl.: „dühítő módon”), nem is mindentudó. Az isteni privilégium. S a szöveg épp Isten mindenható tudásának paradoxonjára kérdez rá.

Kérlelt, egyensúlyos formanyelv avatja klasszikus kompozícióvá a művet. A lineáris történetmondást dőlt betűs ószövevségi betétek segítik előre – eredetet is jelezve, hitelességet is bevallva.

„Mindössze egy novellám van, amely közvetlenül kötődik bibliai szöveg-helyhez: a jó kiszolgáltatottsága és a bűn diadala, röviden talán így foglalható össze, ami Káin és Ábel történetében érdekelt. Közelebről az a mechanizmus, ahogy végül minden leegyszerűsödik, és Isten elfogadja a rossz, gonosz érveket, nem tehet egyebet, ha már belekeveredett a történetbe...” – fogalmaz az író a már idézett nyilatkozatában.

2

Káin a testre redukált létezés képviselője.

„Nézte az öccsét, és fültövénel az izmok kitüremkedtek, a szeme összeszűkül, és fejét lecsüggeszté” (stb.).

Ösztönök s ösztön alatti érzések uralják anélkül, hogy tudna róla. (A „nem értelmiségi volt, nem entellektüel, hogy a lelke titkait firtassa” mindazonáltal bántó egyszerűsítés: a hivatását a szellem körein kívül teljesítő embertől elvitatja a lelki mélységet, árnyaltságot, reflektáltságot.)

Gondolkodása gondolatok nélkül zajlik.

„Nem tudta pontosan, miért gyűlöli az öccsét. [...] Jövevény volt, és megzavarta a világot. Jogcsorbítás.”

Öntudata nem érinti sem önmagát, sem a létezését; nem mérlegelő eszmélete, hanem „egyhangú, monomániás érzésvilága” van; bármit tesz, „tompán, reménytelenül, erőszakosan” teszi.

Ügyetlen gyilkos („Először is fejbe ütötte a kapával. Nem volt valami sikerült ütés.”), a tette esetlegesen primitív.

„Igen: ha asszony, akkor most a magáévá teszi, ha kell, erőszakkal; de mivel férfi volt és az öccse, így hát megölte.”

A nyomok eltüntetése végül a *tűz(áldozat)* korábban feltűnt toposzát profánul pragmatikus motívummá vékonyítja.

„Végül fogta a tetemet, azt is rávetette.”

3

Ábel magát – a családba másodlagosan érkező jövevényként – „esetlegesség”-nek tekinti; bűn nélküli büntudata a szorongó modern kreatúra archetípusává rajzolja el:

„Hibásnak érezte magát, nem azért, mert csakugyan hibázott, hanem csupán, mivel hibáztatták. Ez ügyetlenség volt. Másfelől viszont kényelmes is, egy bizonyos értelemben.”

Istenfélésre törekvő, jámbor lény, aki „gyermekes örömeiben” nevet, s önkifosztásig odaadóan él:

„Egy kevés hanyagsággal és egy kis életművészettel ellensúlyozta jövevény voltát. Jól érezte magát ezen a földön.”

Halála nem sorstapasztat, nem is interiorizált skandalum. Inkább a személyiségét félve megélt személy zavartságát, a létezésnek kiszolgáltatott lény értetlenségét véglegesíti.

„...rögtön a földre terült. Mintegy engedelmesen, kötelességtudóan. Mint-ha már álmódott volna erről a pillanatról. Iparkodott minél hamarább átesni a maga dolgán. Nem annyira fájdalmat, mint inkább egyfajta szégyenkezést érzett. Mindig megalázó, ha meggyilkolnak minket.”

4

A történet harmadik szereplője: Isten. Aki sorsítéletek bírójaként jelenik meg („mintegy állig a talárjába burkolózva”), ám a cinikus emberi logikától legyőzötve („Az ember marka kemény, és fogva tartja az Istent”) végül borzongó és tanácstalan *kívülállóvá* válik:

„Mindketten ismerték egymás lehetőségeit. Amellett az Úr alkalmasint már undorodott egy kissé az egészsőtől, és – Ő tudja, miért – iparkodott mihamarább lezárni az ügyet.”

Pedig számonkérő tónusa kezdetben kérlelhetetlennek tetszik:

„– Nem megmondottam-é neked még a legutolsó pillanatban is: *a bűn az ajtód előtt leselkedik és reád van vágyódása; de te uralkodjál rajta?!*”

Ám a védekezés *helyett* előadott káini szofisztika, úgy fest, váratlanul s *eszkörtelenül* éri:

„De hogyan is uralkodhattam volna a bűnön én, a gyöngye ember, alávetett eszköze az Úrnak, mikor Ő az én ajtóm elé helyezte azt? Mert ha én uralkodom a bűnön, akkor magam fölött is én uralkodom; és ha enyém a cselekvés, úgy én vagyok a törvényhozója önmagamnak, a forrása minden tettemnek és gondolatomnak, az egyetlen való, ami a létemet betölti, és amit ilyen módon akkor elveszek az Úrtól, hogy egészen az enyém, csakis az enyém legyen, és uralkodhassam rajta egyedül.”

5

A homlokra bélyeget ütő ítélet – pontosabban az Úr és Káin közt kötetett „alku” – értelmében a gyilkosból „bujdosó és vándorló” (mintegy „világpolgár” és „zarándok”) lesz; végeredményben azonban helyreáll a világ – az általunk ismert világ – *rendetlensége*:

„Látni való: megtalálta helyét a világban. Szavának súlya lett, tekintélye szilárd gazdasági bázison nyugodott. Ügyletei messzire kiterjedtek. A bélyeg nem vált kárára az üzletmenetnek, sőt bizonyos vonzerőt gyakorolt az idegenekre: eljöttek a nevezetesség kedvéért, tapintatosan megtekintették, s miután illendően megborzongtak, áttértek az üzletre.”

Az elbeszélés zárlata nem kecsegtet az üdvtörténeti siker garanciáival. Az isteninek hátat fordító a lelkiismeretével sem szembesülhet többé:

„Ha elfoglaltsága megengedte, hébe-hóba el-elmerengett még a múlton. Ha öccse jutott eszébe, könnyű reszketés fogta el, ama régi gyönyör távoli emléke; ha meg az Urat találta fölidézni az emlékezte, olyankor gondosan elfödte száját a tenyerével, s óvatosan belénevetett.”

6

A bűn (és büntetés és bűnhődés) antropológiáját Kertész akárha az áldozat *részességével*, az ártatlanságban megbúvó, kényszerített hozzájárulással egészítené ki. Meglehetősen tiszta áthallással a huszadik századi világháborúk, a diktatúrák és a holokauszt kataklizmájára. Ám nem áldozathibáztató fölszínesség ez: inkább a mindenkori sorstudatosság véelme – s gyöngéd és reménytelen provokációja. Annak korszakos belátása, hogy az erőszak bűne megrabolja az áldozatok tisztaságát is.

7

A megbocsátás és a szabad akarat civilizációja a legtöbb, amit a nyugati ember kifundálni tudott ezer évek során. Kertész Imre alkotása e tettnek is emléket állít, amikor a kulturális kudarcok szükségszerűségét, az ember eredendő esettségét sugallja. (A közbe-közbe megképződő metafizikus horizontról is mintha illúzióvesztő véleménye volna a műnek: „A szeretet tulajdonképpen csak egy bizonyos probléma egy bizonyos módon való megoldása.”)

A *Világpolgár és zarándok* nem novella, hanem világallegória.

Az olvasó – szabad akarata lévén – megteheti, hogy nem ért egyet a szöveggé gyűlt keserőséggel. De e remekmű belátásaiból akkor is érdemes tanulnia, ha eszmélete – mely netalán *Káinban is áldozatot lát*, vak erőket – más tanulságok csábításának enged.

Felhasznált irodalom

Kertész Imre 2007. *Világpolgár és zarándok*. Magvető Kiadó. Budapest.

Halmai Tamás

magyartanár, irodalmár, korrektor,

József Attila-díjas költő

E-mail: felhoposta@gmail.com

Szerzői blogja: www.felhoposta.blogspot.hu

KAPITÁNY ÁGNES – KAPITÁNY GÁBOR

BALÁZS GÉZA „HÁRMASKÖNYVE”

Balázs Géza tudományos munkásságát két, egymásnak látszólag ellentmondó irányban lehet jellemezni. Egyrészt a szó legnemesebb értelmében konzervatív. Konzervatív, vagyis értékörző, folytatva azt a rendkívül fontos hivatást, amelynek előtte Lőrincze Lajos és Grétsy László voltak a legismertebb képviselői: az anyanyelv tisztaságának őrzését, fontosságának tudatosítását, törvényeinek (és szabadságszerető törvénysegeinek) népszerűsítését. Másrészt úttörő, rendhagyó utakat kereső, skatulyákba besorolhatatlan.

Az alábbiakban először néhány olyan sajátosságát emelnénk ki személyiségének, amelyekről úgy gondoljuk, meghatározóak életműve alakulása szempontjából is.

Az első a *sokoldalúság*. Ez nemcsak az általa alkalmazott tudományterületek sokféleségét jelenti (nyelvészet, néprajz, kulturális antropológia, szemiotika), hanem az általa kutatott témák sokoldalúságát is, amelyek kijelölésében a tudomány és az oktatás szempontjai egyaránt szerepet játszanak. Ma, amikor oly sokak által hangsúlyozott fontossága van az interdiszciplinaritásnak, transzdiszciplinaritásnak, multidiszciplinaritásnak, különösen jelentős az olyan tudósok munkássága, akik képesek több terület szemléletének együttes alkalmazására.

A másik sajátosság a *nyitottság*. Nyitottság a világ változásaira, és ugyanakkor a folytonosságot jelentő tradíciókra s e kettő egymásra hatására. Mert a hagyományörzés és az újító szemlélet egyáltalán nincsenek ellentmondásban egymással: a legizgalmasabb újításokat gyakran a legrégebbi hagyományokból lehet kinöveszteni, a hagyományok lényegének megőrzése pedig mindig csak az életben tartásukkal, azaz a folytonos megújításukkal lehetséges. De Balázs Gézában ez a nyitottság éppen azért is lehet oly eleven, mert nemcsak a tudományban, hanem az élet egyéb területein is érvényesül: nyitottság, a felfedező utazók nyitottsága a távoli világokba való behatolásra éppúgy, mint a hazai tájak minél alaposabb megismerésére. Mindezt szorgalmasan dokumentálja is, jegyzetekkel, fotókkal, hogy aztán tanulmányok, útikönyvek formájában az általa megtapasztaltak közkinccsé is válhassanak.

Kooperációs képesség. Balázs Géza a legváltozatosabb közegekben képes hatékonyan együttműködni. Tanúskodik erről az egyetemi tevékenysége (ELTE BTK, Evangélikus Hittudományi Egyetem, a Színház- és Filmművészeti Egyetem, az egri Esterházy Károly Főiskola, a szombathelyi Savaria Egyetemi Központ, a nagyváradi Partiumi Keresztény Egyetem, a kolozsvári Babeş–Bolyai

¹ 2023. március 23-án volt a Néprajzi Múzeumban Balázs Géza folklórlingvisztikai trilógiájának bemutatója. Az eseményt Kemecsi Lajos, a Néprajzi Múzeum főigazgatója és Demeter Szilárd, a Petőfi Irodalmi Múzeum főigazgatója nyitotta meg. Balázs Géza munkásságát és a kóteteket bemutatta Aczél Petra egyetemi tanár (MOME), Kolozsvári István néprajzkutató, a Népművészeti Egyesületek Szövetsége, valamint a Bihari Népművészeti Egyesület elnöke, Hujber Szabolcs adjunktus (EKKE, Eger), Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor kulturális antropológus, egyetemi tanár (MOME), Verebélyi Kincső néprajzkutató (ELTE), Voigt Vilmos néprajzkutató, professor emeritus (ELTE). Összeállításunkban Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor, valamint Verebélyi Kincső és Voigt Vilmos előadásának írott változatát adjuk közre.

Tudományegyetem, a nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem, aztán a Sorbonne, a Costa Ricai Állami Egyetem, a University of Tehran, az Amszterdami Egyetem, a Grazi Egyetem), és olyan tudományos testületekben vállalt feladatok és tisztségek, mint a Magyar Szemiotikai Társaság (amelynek évtizedek óta nélkülözhetetlen főtitkára), a Magyar Néprajzi Társaság, az MTA Magyar Nyelvi, illetve Nyelvtudományi Bizottsága, a Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, az Anyanyelvpolók Szövetsége, a Diák- és Ifjúsági Újságírók Országos Egyesülete, a Magyar Nyelvstratégiai Kutatócsoport, a Magyar Nyelvi Szolgáltató Iroda, a Médiaértés Egyesület). Az ily széles körű intézményes együttműködés lehetetlen lenne az emberi kooperációs képesség nélkül. Balázs Géza a legváltozatosabb helyszíneken és közegekben képes szót érteni, legyen szó konferenciák vagy tisztai evezőtúrák szervezéséről, a doktoranduszait inspiráló beszélgetésekről vagy a Józsa Péter emléket őrző rendezvényen a nagyrákosi polgármester asszonnyal a rétesütés rejtelméről folytatott eszmecsereéről.

Munkabírák. Mint az iménti felsorolás is jelezheti, Balázs Géza évtizedek óta hihetetlen munkabírással végzi feladatait. Ez csak úgy lehetséges, ha valaki az élet szinte minden percében dolgozik, mert a munkáját hivatásának is tekinti, de legalább annyira élvezetét is leli benne. Talán ez az egyik titka most megjelent háromkötetes munkájának is.

Ezt a képességet pedig egy ötödik, szembetűnő sajátosság teszi lehetővé: a magával ragadó *életszeretet*. Hadd idézzünk legújabb kötetéből néhány mondatot: „Az élet nyomorúságos, de tele van mulatságos részletekkel.” Vagy (Csíkszentmihályi Mihályt idézve): „A káosz helyett az örömteli élet evolúciós szerepű.” Vagy egy ars poeticának is tekinthető mondat: „A nyelvi öröm

hozzájárulhat életminőségünk javításához.” (Nem véletlenül foglalkozik a nyelvi öröm, a nyelvi játék, a nyelvi humor, az udvariassági formák bemutatásával és elemzésével is.) Jó lenne, ha Balázs Géza egész munkássága hozzájárulhatna életminőségünk javításához, mert erre ma igen nagy a szükség.

E rövid jellemzés után szeretnénk néhány szót szólni Balázs Géza (2020, 2021, 2022) „karanténfilológiának” nevezett hármaskönyvéről: *Nyelvszokások; A művészet és a nyelv születése; Folklor és nyelv*, az IKU-monográfiák 4., 6. és 10. kötetei. Mert a pandémia mindenkét tétlenségre készítő időszakát ő arra használta fel, hogy mintegy összefoglalva eddigi munkásságát, e három kötetben mutassa be a nyelvről folytatott gondolkodását, s e sajátos tripartitumból egy eredeti nyelvfilozófia látszik kibontakozni.

Rendhagyó megközelítése a nyelvnek már az az interdiszciplinaritás is, amelyre korábban utaltunk. Már egy korábbi, Takács Szilviával (Balázs–Takács 2009) közösen írt könyv jelezte, hogy a nyelvet annak társadalmi-kulturális hátterével együtt közelíti meg, s a három „karanténkötetben” egybegyűjtött, lenyűgözően sokoldalú tematika éppen ennek a szemléletnek köszönhető: a társadalmi-kulturális valóság az, amely a nyelvet magát e sokoldalúságra készíti.

Ugyancsak rendhagyó az a megközelítésmód, amellyel az európai logikai gondolkodás egyoldalúságainak feloldása, a holisztikus szemlélet felé való kitágítása mellett érvel (a nyelvfelfogás vonatkozásában is), s ami összecseng azzal a mi évtizedek óta hangoztatott és *A szimbolizáció. Hogyan cselekszünk szimbólumokkal?* című monográfiában összefoglalt véleményünkkel, miszerint ezt a „szimbolikus gondolkodás” kategóriájával lehet megragadni (Kapitány–Kapitány 2021).

Fontos jellemzője végül Balázs Géza nagy munkájának az, hogy az elemzés tárgyát az esetek nagy részében *határterületek* képezik. A határok bármely jelenségegyüttes megismerésében rendkívül fontosak, hiszen ezek rajzolják ki az ábrázolt jelenségek *kontúrvonalait*, s miként egy jó grafikus a kontúrvonalakkal az ábrázoltak lényegét képes megragadni, a határterületek elemzése ugyanezzel az előnnyel járhat a társadalmi-kulturális jelenségek elemzői számára is. Ez a határookra fordított figyelem Balázs Géza hármaskönyvében többféleképpen is érvényesül.

- (1) A nyelv statikus megközelítése helyett olyan jelenségekre fókuszál, amelyek a nyelv *mozgásait, változásait* indukálják. Ez is ad jelentőséget a humor, a (nyelvi) abszurd elemzésének, a nyelvi kreativitásra irányzott figyelemnek, az álom nyelvének, a nyelv és a zene kapcsolatának vagy olyan jelenségek vizsgálatának, mint a szimmetria/aszimmetria vagy a körkörösség, amelyek a vizualitás és a verbalitás határterületeit feszegetik. Mindezzel ugyanis azt lehet bemutatni, hogy a nyelvi aktivitás a világ törvényeinek megismerésmódja lehet.
- (2) A határterületekre fordított figyelem egy másik típusa a *marginális*, a nyelvi szempontból általában nem vagy csak ritkán vizsgált olyan jelenségek kutatása, mint a graffitik, a tetoválások, a falvédők szövegei és egyéb jelei, a titkos nyelvek vagy a nyelvi tabuk és a nyelvi tévedések/tévesztések terepe. Ezek egy része társadalmi szempontból is a marginalitás je-

gyeit hordozza, más része pedig a nyelvhasználat fő vonalától jelent félrekanyarodást: ha az előző bekezdésben említett határterület-elemzések a nyelvi törvények működésének megismeréséhez járulhatnak hozzá, az itt említettek „a törvény szövedékének felfeléréséről” szolgáltathatnak adalékokat.

- (3) Egy harmadik típus az olyan határterületek vizsgálata (például: állatnevek, helységnevek, stb.), amelyekkel azt lehet érzékeltetni, hogy a nyelv miként eszköze az embert körülvevő *világ ember általi működtetésének*.
- (4) Az *új médiumok* és a nyelv viszonyának kutatásával (s az eziránti érdeklődés is végigkíséri Balázs Géza pályáját) abba is betekintést lehet nyerni, hogy a technikai-civilizációs fejlődés (ami az új médiumokat létrehozta), miként hat a nyelvben is megnyilvánuló, a nyelv által is összefogott kultúrára. Ezen elemzési területeken keresztül a *nyelv és a jövő* viszonya is érzékeltethető.
- (5) S nagyon fontos elemzési területe Balázs Géza írásainak a nyelv és a szakralitás, a nyelv és a ritualitás kapcsolatának, a nyelvben megőrzött ősi rétegeknek a vizsgálata, amelyek a holisztikus kép felé nyitás mellett egyúttal a *nyelv és a múlt* viszonyába is betekintést nyújtanak.

S a kör ekként bezárul. A nyelvi jelenségek különféle határterületein keresztül az olvasó előtt körvonalazódik a szerző nyelvfilozófiája, egy olyan nyelvsem-

lélet, amely a nyelvhez az élet (s annak eleven gazdagsága) felől közelít.

Balázs Géának eddig is elévülhetetlen érdemei voltak a szellemi értékvédelem, a magyarság nemzeti hagyományainak, kulturális örökségének megóvása, e kultúra vitalitásának fenntartása és továbbépítése, az anyaországi és határon túli magyarság közötti szellemi kapcsolatok ápolása, a Kárpát-medencei magyarság egységének fenntartása és erősítése terén. E három kötet azonban azt is a jelzi, hogy az életmű olyan egészé kezd összeállni, amely a jövőben megkerülhetetlen lesz a tudomány mindazon művelői számára, akik a nyelvnek nemcsak leírására, de lényegi összetevőinek, folyamatainak értelmezésére is vállalkoznak.

Szakirodalom

Balázs Géza – Takács Szilvia 2009. *Bevezetés az antropológiai nyelvészetbe*. Inter–Pauz–Westermann–PRAE.HU. Budapest.

Balázs Géza 2020. *Nyelvszokások. A nyelv-szokások mint szimbolikus nyelvi cselekvések*. IKU–Inter. Budapest.

Balázs Géza 2021. *A művészet és a nyelv születése*. MNYKNT–IKU. Budapest.

Balázs Géza 2022. *Folklór és nyelv. Folklór, művészet, irodalom, nyelv*. IKU. Budapest.

Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor 2021. *A szimbolizáció. Hogyan cselekszünk szimbólumokkal?* Kocsis–Ventus. Budapest.

Kapitány Ágnes

Széchenyi-díjas szociológus,
kulturális antropológus, az MTA doktora
Moholy-Nagy Művészeti Egyetem
ELKH Társadalomtudományi
Kutatóközpont Szociológiai Intézet
E-mail: kapitany.agnes@tk.hu

Kapitány Gábor

Széchenyi-díjas szociológus,
kulturális antropológus, az MTA doktora
Moholy-Nagy Művészeti Egyetem
ELKH Társadalomtudományi
Kutatóközpont Szociológiai Intézet
E-mail: kapitany@socio.mta.hu

**BALÁZS GÉZA: NYELVSZOKÁSOK. A NYELVSZOKÁSOK
MINT SZIMBOLIKUS NYELVI CSELEKVÉSEK
ÍRÁSOK AZ ANTROPOLÓGIAI NYELVÉSZET KÖRÉBŐL (IKU-MONOGRÁFIÁK 4.)
Inter–IKU, Budapest. 2020. 274 lap**

A huszadik század utolsó évtizedeiben megerősödtek azok a törekvések, amelyek a nyelvet társadalmi jelenségként kívánták vizsgálni. Az irányzatok egyikét szociolingvisztika néven jegyzik a szakirodalomban, a másikat nyelvészszociológiaiaként. Ez utóbbi a társadalmat a nyelven keresztül szándékozik vizsgálni. Ezek az irányzatok Magyarországon is ismertté váltak, sok vitát váltva ki a terminusok használatát és illetékességi körét illetően. Dell Hymes magyarul megjelent tanulmányai a beszélésnek nemcsak nyelvészeti, hanem társadalmi vonatkozásaira hívták fel a figyelmet. Az általa használt kommunikatív kompetencia fogalma arra vonatkozik, hogy a beszélőnek a közlés érvényessége érdekében mindazokat a tényezőket is fel kell ismernie, amelyek adott beszédhelyzetben befolyásolhatják a mondanivalót.

A beszélés mint társadalmi szokás néhány magyar és nem magyar néprajzkutató érdeklődését is felkeltette, a vizsgált témák azonban általában egy problémára terjedtek ki. A társadalomnéprajzi kutatásokban találunk példát a megszólítás vagy a köszönés illemszabályainak gyűjtésére, a névadás, a rokonsági megnevezések, az állatnevek használatának, lokális változatainak a számbavételére. A mesei nevek gyűjtésében néprajz szakos egyetemi hallgatóként Balázs Géza is részt vett (Balázs 1983; Balázs–Várkonyi 1987; Balázs–Barati–Wolosz 1989). Péntek János kolozsvári nyelvészprofesszor 1964 óta közölt etnolingvisztikai tanulmányokat, Keszeg Vilmos (2018) néprajzkutató, ugyancsak kolozsvári egyetemi tanár *A beszélés antropológiája* címmel írt

tankönyvet. Ezzel a néhány példával csupán arra utalok, hogy van érdeklődés a beszélés helyzeteinek, alkalmainak és eszközeinek a kutatása iránt, bár az ehhez szükséges módszertan a néprajz keretei között még nem alakult ki igazán. A langue és parole/nyelv és beszéd kettségének a rendszer jellegű kapcsolata Ferdinand de Saussure (1857–1913) óta foglalkoztatja a kutatókat, akik évtizedeken át újabb és újabb szempontokat érvényesítettek munkáikban. Újabb példa erre a bemutatott kötet.

Balázs Géza munkássága szerteágazó, a kultúra és művelődés számos területére kiterjed. Nemcsak elméletileg tájékozott, nemcsak sokat publikáló szerző, hanem keresett oktató és sokféle rendezvény kedvelt előadója. (E könyv belső címlapjának a hátoldalán olvashatjuk a tanárainak szóló dedikációt és annak a tizennégy felsőoktatási intézménynek a felsorolását, ahol eddig a szerző oktatott.) A covid alatt elhatározta, hogy tanulmányaiból könyveket szerkeszt: ebből született meg az általa karanténtrilógiának (covidtrilógiának) nevezett sorozat. Így együtt olvasva az írásokat tűnik ki igazán, milyen jelentős életmű született meg az antropológiai nyelvészeti tárgykörében. Az Egyesült Államokban, Franciaországban és Olaszországban az antropológiai nyelvészetet/etnolingvisztikát az antropológia egyik ágának tekintik, nálunk még nem dőlt el a kérdés. A szociolingvisztika helyét a nyelvészek egyértelműen a nyelvtudomány keretei között határozták meg. Az etnolingvisztika általában olyan nyelvészeti kérdésekkel foglalkozik, amelyek

nem illeszkednek eléggé a nyelvészet hagyományos keretei közé (lásd ehhez a kérdéshez Szépe 1969; Gulya 1970). Szerzőnk *Nyelvszokások* című kötete – a trilógia további két kötetével együtt (Balázs 2021, 2022) – éppen ebbe a kontextusba illeszthető, és a szó szoros értelmében véve hiányt pótló. Az említett kutatási irány lényege röviden szólva az, hogy a vizsgálat a nyelvnek adott szociokulturális közegben való használatát tárja fel. A pragmatika feltérképezése, illetve az empirikus adatgyűjtés fontos része a kutatásoknak. Ezek a követelmények valósulnak meg mind a három kötetben, még akkor is, ha egyik-másik tanulmánynál a hangsúly a folklorisztika, a stilisztika vagy a szemiotika felé billen el. A kötetek gondosan szerkesztve, négy részre osztva 25-20-25 tanulmányt tartalmaznak, és megfelelő jegyzetapparátussal, jegyzékekkel, mutatókkal, diszkrétan alkalmazott illusztrációkkal vannak ellátva. A *Nyelvszokások* című könyv borítóján üres tojánhéjakkal díszített szalmakoszorút láthatunk, aminek a jelentése nem is szorul magyarázatra. (Ezt és a kötetben szereplő további tizenegy képet a szerző fényképezte.)

Ez a könyv a beszélés mint szokás nyelvi megnyilvánulásainak a mozaikjait átfogó körképpé alakítva adja át az olvasónak. A nyelvészokások kifejezés használata azt jelenti, hogy nemcsak szövegfélék/-típusok nyelvészeti bemutatásáról van szó (arról is), hanem a lokúció-illokúció-perlokúció tükrében is megláthatjuk a vizsgált jelenségeket. A nyelvészetben ismert beszédaktus-elmélet ismerete nem annyira a témák megválasztásában érzékelhető, inkább a tárgyalásmódban, mivel a szerző jobbára a beszélés tartalma és a kommunikációban fontos elemek összefüggéseire mutat rá. Ez nem jelent azonban egyoldalúságot. Éppen Balázs Géza sokoldalú tájékozottsága – nemcsak a tudományo-

kat illetően, hanem a távoli földrészeket is érintő utazásain szerzett tapasztalatai alapján is – predesztinálják őt olyan interdiszciplináris tudományok művelésére, mint az antropológiai nyelvészet. A tudománytörténet ugyan ismeri ennek az irányzatnak a korábbi művelőit is, a 2010-es évek óta azonban Balázs Géza igen következetesen folytatja ilyen jellegű kutatásait.

A *Nyelvszokások* kötet az elméleti elgondolások pragmatikáját mutatja be, tematikai szempontból igazán változatos, érdekes témákat választva ki. Az első, a *Gondolkodás* című rész hat fejezete lényegében azzal a nyelvfilozófiai kérdéssel foglalkozik, hogy az emberi gondolkodás a nyelv kialakulásával és használatával mennyire képes a valóság minden árnyalatának a megragadására, kifejezésére. A nyelv határainak a feszegetése éppen nyelvi példákra támaszkodva igazán szellemes felvetés. Az álom nyelve vagy a nyelvi antropomorfizmus – csak példaként kiemelve – valóban egyetemes emberi vonásokat mutatnak. A *Nyelvkeletkezés*, a kötet második része sem nyelvtörténet, hanem annak a vizsgálatára, hogy milyen jelenségek alkalmasak a nyelv alakítására. Ebben a vonatkozásban nyilvánvaló, hogy a zene, zeneiség, a nyelvi eszközökkel elérhető zenei effektusok, kompozíciós elvek tárgyalása itt helyet kap. További fejezetek foglalkoznak a nyelvi játékokkal és ezek változataival (sorolók, furcsa ragozások, szóhatárok módosításai). Különösen érdekes, hogy nyelvész vizsgálja a nyelvhasználat azon formáit, amelyek örömet fejtenek ki. Ennek az írásnak a pártját is olvashatjuk, mivel a kötet harmadik részében (*A nyelv mélyén – nyelvészokások*) két tanulmány is foglalkozik a hungaropesszimizmus jelenségével, megnyilvánulási formáival. Egyébként ez a könyv legterjedelmesebb része. A nyelvhasználat társadalmi meghatáro-

zottsága, szokásszerűsége és világképi rendezettsége, valamint mindennek számos megnyilvánulása kerül az olvasó elé Balázs Géza vizsgálódásainak eredményeként. A kapcsolatteremtést, azok fenntartását szolgáló beszédaktusokat a köszönésen, megszólításon kívül még más sajátos viselkedési elemek is kísérik: járás közben a beszélők között a megfelelő távolságot hagyva meg kell állni, gesztusokkal ki kell fejezni az egymás felé fordulást, amit már-már ritualizált beszélgetés kísér. Érdekes kérdés lehetne az, hogy az ünnepi népszokások szövegei mennyiben fatikus jellegűek, és mennyiben hordozzák magának a szokásnak a jelentésére utaló elemeket. A mindennapi társas kapcsolatok fenntartásának ma is alapvető feltétele az ún. udvariassági szabályok betartása: erről művelődéstörténeti áttekintést kaphatunk az egyik fejezetben. A nyelvészeti pragmatika olyan kiemelt szempontjai, mint a kontextus, az attitűd és a sztereotipizált kifejezési formák jól érvényesülnek azokban a fejezetekben, amelyek a humorról, az agresszióról szólnak. A szerző érzékenységről tanúskodik, hogy szemügyre veszi az archaikus népi imákat, az angyalokkal kapcsolatos szóhasználat érzelmi hátterét is. Érdemei közé tartozik az a képessége, amely alapján felfigyel olyan nyelvi kifejezési formákra is, amelyek nehezen kategorizálhatóak. Így kerülhettek a kötetbe azok az írások, amelyeknek a tartalma a következő: kiszámolók, kicsinyítés, titkos nyelvek, illetve az interneten történő kommunikáció nyelve.

A kötet utolsó részében (*Változás*) összefoglalóan mutat rá Balázs Géza arra, hogy az antropológiai nyelvészet mint kutatási irány mennyire alkalmas arra, hogy a nyelv/beszéd elemzése révén a világgépre vonatkozó ismereteinket bővítsük.

A kötet újszerűsége minden bizonynyal az, hogy a szerző olyan témákat választott ki, amelyekről nyelvész ritkán értekezik. Másrészt minden esetben figyelembe veszi nemcsak a nyelvészeti szempontokat, hanem a meghatározónak tartott szociokulturális és történeti környezetet is. Ez a megközelítési mód kiterjed az olyan mentális és érzelmi sajátosságokra is, amelyek a beszéd előtti-ek vagy alattiak.

Napjainkban a minőség felső fokának a jelölésére gyakran használják a „magas” jelzőt. A közbeszédben gyakori, hogy ha valami nagyon jó, akkor azt a következő módon is kifejezhetjük: félelmetes, brutális, fenomenális, irtó jó, iszonyú jó, állati, marha jó, fergeteges stb. A könyv elolvasása után lehet választani vagy további jelzőket találni.

Szakirodalom

- Balázs Géza 1983. *Tulajdonnevek a magyar népmesékben II.* (Magyar Névtani Dolgozatok 30.) ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névkutató Munkaközössége. Budapest.
- Balázs Géza – Várkonyi Ildikó 1987. *Tulajdonnevek a magyar népmesékben III.* (Magyar Névtani Dolgozatok 72.) ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névkutató Munkaközössége. Budapest.
- Balázs Géza – Barati Antónia – Robert Wolosz 1989. *Tulajdonnevek a magyar népmesékben IV.* (Magyar Névtani Dolgozatok 80.) ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névkutató Munkaközössége. Budapest.
- Balázs Géza 2021. *A művészet és a nyelv születése. Szemiotika, művészetelmélet, antropológiai nyelvészet.* (IKU-monográfiák 6.) MNYKNT–IKU. Budapest.
- Balázs Géza 2022. *Folklór és nyelv. Folklór, művészet, irodalom, nyelv. Folklórlingvisztikai tanulmányok.* (IKU-monográfiák 10.) MNYKNT–IKU. Budapest.

- Keszeg Vilmos 2018. *A beszélés antropológiája*. Kriza János Néprajzi Társaság – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet. Kolozsvár.
- Szépe György 1969. Nyelvészeti diszciplínák és kommunikációkutatás. In: Szecskó Tamás – Szépe György (szerk.): *Nyelv és kommunikáció*. MRT Kommunikációs Kutatóközpont, Budapest. 127–57.
- Gulya János 1970. Az etnolingvisztika magyar „előfutárai”. In: Szathmári István

(szerk.): *Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből (1850–1920)*. Tankönyvkiadó. Budapest. 131–46.

Verebélyi Kincső

az MTA doktora, ny. egyetemi tanár
ELTE BTK Folklore Tanszék

E-mail: verebelyi.kincso@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-9009-7074>

**BALÁZS GÉZA: A MŰVÉSZET ÉS A NYELV SZÜLETÉSE. SZEMIOTIKA,
MŰVÉSZETELMÉLET, ANTROPOLÓGIAI NYELVÉSZET (IKU-MONOGRÁFIÁK 6.)**

MNYKNT–IKU, Budapest, 2021. 317 lap

Balázs Géza egy három kötetből álló sorozat (trilógia) középső tagjaként közölte ezt a tanulmánygyűjteményt. A recenzensnek nincs könnyű dolga, mert a három kötet szorosan összekapcsolódik. A csaknem kilencszáz oldalon publikált több tucat tanulmány között vannak olyanok, amelyeknek témái ismétlődnek, vagy új és új szempontokat hangsúlyoznak. Mindenekelőtt az antropológiai szemlélet az erős kötelék. A szerző nagyon tudatosan komponálta meg a köteteket, amit az azonos szerkezet hangsúlyoz (Balázs 2022: 29–8). Kötetenként négy tematikus egységbe, 25-20-25 arányos fejezetekbe osztva olvashatók a beválogatott írások. Ilyen gyakorlott szerző esetében nem is kell megjegyezni, hogy a filológiai apparátus – jegyzetelés, hivatkozás, bibliográfia, mutatók, az IKU-kiadványsorozatok jegyzéke a kötet végén megtalálható.

A folklórlingvisztikai, valamint az antropológiai nyelvészeti tanulmányok – ez utóbbinak egyébként a szerző talán a legkövetkezetesebb képviselője – szemléletileg rokonok. Ismeretes, hogy Balázs Géza végzett néprajzos is, aki a szóbeli folklórformák iránti érdeklődését egész tudósi pályáján át megőrizte. Nagy bizonyossággal állíthatjuk, hogy az antropológiai szemléletének a gyökerei a néprajzos terepmunkában való jártasságában (is) gyökereznek. Nemcsak ebben a kötetben, hanem az általa karanténtrilógiának nevezett további könyveiben is lényegében a mindennapi nyelvi kifejezési for-

mák, beszédhelyzetek szinte végtelen változatának a regisztrálása, bemutatása, elemzése olvasható. Amennyiben megnézzük a tanulmányok születésének időpontját, úgy megállapíthatjuk, hogy az említett szemlélet, témaválasztás és elemzési metodológia mellett viszonylag újabb Balázs Géza érdeklődése a nyelv-elmélet, valamint a kultúraelmélet nagy alapkérdései iránt. Az emberi kultúra, a nyelv, a művészetek kezdetei azok a témák, amelyek ebben a kötetben jelennek meg a leghangsúlyosabban, és talán ezért is nevezhetnénk éppen ezt a legérdeesebbnek és talán a legvitathatóbbnak is. Jóllehet a mítoszok és a vallások is foglalkoztak az emberi kultúra létrejöttének talányával, ókori bölcselők is próbáltak válaszokat fogalmazni, a tudományok lényegében a felvilágosodás ideje óta újra meg újra felteszik az alapvető kérdéseket. A filozófia, a nyelvészet, a kibontakozó biológia tudománya is foglalkozott azzal, hogy az emberré válás folyamatában milyen tényezők játszottak szerepet, hogyan alakult ki a nyelv, és milyen kapcsolatok működtek a különböző emberi kifejezési formák között.

A művészetek keletkezésével kapcsolatban az ősi szinkretizmus feltételezése még ma is elfogadott nézet. Eszerint a szöveg, a zene és a mozgás a kultúra legkorábbi korszakaiban nem válik el egymástól, együttesen jelenik meg. A vonatkozó elméleteket itt terjedelmi okokból nem lehet felsorolni.

Egy változatot említünk példaként. A pszichoanalitikus antropológia megalapítója, Róheim Géza (2012) a maga kultúraelméletét L. Bolk biológus azon felismerésére alapította, miszerint a kultúra eredetének az az alapja, hogy az állatoktól eltérő módon az újszülött csecsemő hosszú ideig gondozásra szorul, amit az apa támogatásában is részesülő anya tud biztosítani. Ez az elgondolás analóg mindazokkal, amelyek az emberi faj kialakulásának folyamatában a szociális tényezőket valamilyen formában relevánsoknak fogták fel, meghaladva a libidinózus készletés elsődlegességét.

Az mára nyilvánvalóvá vált, hogy az időben egymást követő vagy egymással versengő elméletek lényegében fikciók. Az evolucionista elgondolások, Marxnak a munkát középpontba helyező felvetése, Freudnak az ösztönökre, a pszichikum fejlődésére vonatkozó nézetei, hogy csak néhány példára utaljunk, túlságosan egyoldalúnak bizonyultak. A tudományok fejlődésével egyre több tényező együttesét tartják a kutatók meghatározónak az emberré válás körülményeit illetően. Ezek közül a legfontosabb az ember biológiai adottságainak az alakulása, a nyelvi képesség testi és szellemi feltételeinek állandóvá válása, az agy fejlődése, a táplálkozás megváltozása, a szociális viszonyok, valamint az emberek közötti kommunikáció alakulása. Hámosi József agykutató egy 2006-ban közölt cikkében mégis azt írja: A végső kérdésre, tudniillik, hogy mi hozta létre az emberi agy s így az ember felgyorsult evolúcióját, valamint ennek következtében az állat rokonainktól történt markáns elkülönülését – egyelőre csak

hipotézisekkel lehetne válaszolni (Hámosi 2006: 1453). Feltételezzük, hogy ennek a tanulmánynak a megjelenése óta bizonyára számos új nézet is megfogalmazódott, a végső szót még senki nem mondta ki. Balázs Géza joggal fordulhat tetszése szerinti irányokba, előveheti korábbi szerzők műveit, és kifejtheti saját gondolatmenetét. A kötet áttekintését a recenzens és az olvasó kézhez kapja, ha a négy fejezet húsz tanulmányának a címeit egymás mellé teszi. El is olvasva a tanulmányokat benyomásokat szerezhet arról, hogy a lineáris fejlődéselméleteken kívül az „elveszett éden” képzelet milyen más irányból közelítheti meg az emberi kultúra kibontakozásának és alakulásának a történetét. Szerzőnk kíváncsi ember, és amint világjáró utazásai bizonyítják, bátor is. A gondolkodás mezőinek bejárásában is az.

A könyv első része az alapvetés, amelynek a keretében a művészet és a nyelv keletkezésének a kérdése a leghangsúlyosabb. A kapcsolódó világnézeti, filozófiai és művészetelméleti nézeteket a szerző következetesen nyelvelméleti, illetve a nyelvészeti antropológiai szempontokat érvényesítve mutatja be. Hamvas Béla, Várkonyi Nándor, Tass-Thienemann Tivadar munkásságának „olvasata” lényegében megadja Balázs Géza orientációjának talán legfontosabbnak nevezhető támpontjait. *A kizárt és a köztes harmadik* Arisztotelész óta fel-felvetett filozófiai kérdésének a tárgyalása – igazán óriási időbeli távlatokat tud átfogni. Ehhez hasonlóan nagy ívű gondolatmenet kifejtése a *Szerves és szervetlen kultúra: múlt – jelen – jövő* című tanulmány is.

A második rész az alapozásról áttér a nyelv és a beszéd eredetének, lehetséges formáinak az áttekintésére. Balázs Géza olvasmányainak átgondolása után saját megoldásokat javasol, nemegyszer a nyelvészetrel rokonítható területekről visz át szempontokat, elképzeléseket más területekre, melyeket azután hasznosítani szándékozik, és amelyek továbbfejleszthetőek, kiegészíthetőek, sőt akár vitathatóak is. Nyilván az olvasó szakismereteitől, olvasottságától, műveltségétől függ, hogy például az emberben lévő „preformált, öröklött struktúrák” létezését hogyan ítéli meg.

Az a gondolat, hogy az időben pontosan meg nem határozható „ösi” állapotában az ember a természettel és a transzcendens világokkal élő kapcsolatban állva a mainál teljesebb életminőséget tudhatott a magáénak, arra készítette a szerzőt, hogy ne csak a nyelv, illetve a beszéd és a gondolkodás „elemi” formáit próbálja meghatározni, hanem a *Természeti alapformák* című részben a térbeliség szervezőformáit, a kört, valamint a gömböt is szemügyre vegye, nem felejtezve el a szimmetria oly alapvető rendezőelvéről. Egyik vagy másik tudományszak képviselője az erdélyi gömbkövektől a szimmetrikus ábécéig, vagyis a természeti jelenségektől az absztrakt gondolkodásig tartó körutat akár azzal is jellemezhetné, hogy az egymástól túl messze elhelyezkedő tények között kapcsolatot találni túl merész dolog. De az olvasók többsége – meggyőződésünk szerint – éppen az invenciózus gondolatmenetet fogja élvezni. Hasonló módon érvényesül a találékony és szellemes gondolatmenet olyan szemiotikai alapfogalmak tárgyalásánál is, mint az

index, ikon, szimbólum. A jeltudományban jártasabb olvasó értékelni tudja, hogy az említett alapfogalmak – a szerző előadása nyomán – jól érthető összefüggéseikben tárulnak fel, a kevésbé tájékozottak pedig ugyanígy nyugtázzhatják azt az élményt, hogy a tudományos nyelv nem érthetetlen. Az emberi kifejezési formák születésével foglalkozó kötetben szükségszerűen szerepelni kell a mítoszoknak, illetve a zenének is. Mind a két művészeti ág jellemző jegye az, hogy történeti szempontból valóban régi, és folytonosan újraszületik, ami az értelmezés szintjén változatos eredményeket hozhat.

Balázs Géza, mint ismeretes, sokat utazik, nincs olyan földrész, ahol ne járt volna. Igazi Globetrotter. A tudományos tevékenységére is jellemző az, hogy töretlen érdeklődéssel igyekezik ismeretlen területeket felfedezni, a kutatás körébe bevonni. A kötet befejező fejezete (*Rekonstrukciók*) keretében folklórszövegfeldéllel foglalkozik, továbbá Erdélyi Zsuzsa, Heinrich Schliemann, Várkonyi Nándor és Gál Sándor kutatásainak a nyelvészi indíttatását értékeli. A mostanában kibontakozó ökolingvisztika bemutatása zárja a fejezetet.

Ebben az áttekintő kötetben nem találunk írást a képzőművészetről. Ezt a hiányt Moritz Livia festőművész színes képei pótolják, amelyek a könyv fedelének külső és belső oldalán, a hátsó borítólapon belső oldalán és a fejezeteket megelőző lapokon láthatóak. Illusztrációkról is beszélhetnénk, hiszen a képek hangulatilag a „múlt” és a „kortárs” képzeletvilág forrongását érzékeltetik.

Összefoglalásként megfogalmazzhatjuk, hogy Balázs Géza a magyar nyelv szerelmese és alázatos szolgája. Akármilyen messzire is távolodik időben és távlatokban a nyelvről való gondolkodásban, minden esetben a jól ismert, ám ugyanakkor sok rejtelemmel teli magyar nyelv a kiindulópont és a végszó. Érdeemes a szerző társául szegődni.

Szakirodalom

Balázs Géza 2022. *Folklór és nyelv. Folklór, művészet, irodalom, nyelv. Folklórlingvisztikai tanulmányok.* (IKU-monográfiák 10.) MNYKNT–IKU. Budapest.

Hámori József 2006. Az emberi agy fejlődésének története. *Magyar Tudomány* 12: 1453–63.

Róheim Géza 2012. *A kultúra eredete.* Animula Kiadó. Budapest.

Verebélyi Kincső

az MTA doktora, ny. egyetemi tanár

ELTE BTK Folklore Tanszék

E-mail: verebelyi.kincso@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-9009-7074>

Voigt Vilmos

az MTA doktora, professor emeritus

ELTE BTK Folklore Tanszék

E-mail: voigtbudapest@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-2746-4724>

VOIGT VILMOS

**BALÁZS GÉZA: FOLKLÓR ÉS NYELV. FOLKLÓR, MŰVÉSZET, IRODALOM, NYELV.
FOLKLÓRLINGVISZTIKAI TANULMÁNYOK (IKU- MONOGRÁFIÁK 10.)**

MNYKNT–IKU, Budapest, 2022. 328 lap

Balázs Géza karanténriliógiájának a kö-
tetei rokon neműek – hogy ezzel a régies
kifejezéssel éljünk. A szerző több évti-
zedes munkásságából válogatta össze és
komponálta meg a könyvek felépítését,
tematikus egységeit.

zeneművek kompozíciós megszerkesz-
tetségét is analóg példaként vehetnénk
számításba a köteteket olvasván. Olyan
nagy témák, mint a nyelv keletkezése,
funkciói és struktúrái kerültek szóba,
valamint a nyelvi tények, beszédhelyze-

Karanténriliógiá		
Nyelvszokások	A művészet és a nyelv születése	Folklór és nyelv
4-4 rész		
Gondolkodás	Alapvetés	Elmélet
Nyelvkeletkezés	Eredet	Archaizmusok
A nyelv mélyén – nyelvszokások	Természeti alapformák	Műfajok
Változás	Rekonstrukciók	Mai folklór
25 fejezet	20 fejezet	25 fejezet

A harmadik kötet természetesen felépi-
tésében is azonos az előzőekkel. Négy
nagyobb egységbe (1. Elmélet, 2. Ar-
chaizmusok, 3. Műfajok, 4. Mai folklór)
van huszonöt fejezet beosztva. A koráb-
ban nyomtatásban olvasható szövegek
felrészítésére, új tanulmányok közlésé-
re itt is sor került. Természetes, hogy a
kötet nemcsak keretet ad az írásokhoz,
hanem azok itt az eredeti megjelenés
helyétől különböző, új összefüggésbe,
kontextusba kerültek: kiegészítik, ér-
telmezik, olykor erősítik is egymást.
Így tehát nemcsak számtani értele-
mben beszélhetünk összegzésről – bele-
értve az előző két kötetet is –, hanem
Balázs Géza antropológiái nyelvészeti
és folklórlingvisztikai munkálkodásá-
nak vonatkozásában is. Már-már nagy

tek, nyelvszokások és kifejezési formák
megannyi változata. A tematikus ismét-
lődések – mint dallamok – vissza-vissza-
térnek más-más szempontból közelítve,
gazdagítva egymást. (Példaként utalunk
arra, hogy a *Zene és nyelv* megjelent a
Nyelvszokások című kötet hetedik fe-
jezeteként, valamint a *Zene (dallam) és
nyelv* a *Művészet és a nyelv születése*
című kötet tizenhatodik fejezeteként.)
A tanulmányok eredeti megjelenési he-
lyeinek a felsorolása, a témákra és szer-
zőkre vonatkozó mutatók akár olyan
önálló „szövegeként” is olvashatók,
amelyeknek segítségével a szerző tájé-
kozódási irányainak időbeli alakulását
lehetne rekonstruálni. Az 1987 és 2022
közötti publikációkból válogatott 25 ta-
nulmányhoz ebben a kötetben, ha a gon-

dolat kifejtésének a logikája úgy kívánja, rövid olvasmányok is csatlakoznak. A tizennégy ilyen kis kitérő nemcsak a szerző problémakezelésének a megerősítését szolgálja, hanem arra a belátásra is készíti az olvasót, hogy a tudományokban nincsenek igazán lezárt, végérvényesen megoldott kérdések. Nemcsak didaktikai célról van tehát szó, nemcsak a közölt ismeretek gazdagításáról, hanem az olvasó aktív közreműködésének a megnyeréséről is. Balázs Géza óriási előadói gyakorlattal bír, nemcsak egyetemi oktatóként, konferenciák résztvevőjeként, hanem igen sokféle és nagyon különböző alkalom szónokaként is szokott szerepelni. A mondanivaló világos, tömör, mégis figyelmet felkeltő előadásmódja – a terjedelmi korlátokat is figyelembe véve – az írásnál sem hagyja

cserben. Tanulmányai is ökonomikusan méretezettek és szép stílusban írottak. Olvasmányosak. Még a kötet borítójára felkerült képek is összhangban vannak a könyv egyik alap gondolatával, vagyis azzal, hogy a világ teljessége az időbeli változásokat fogja át. A borítón a tóparti táj háttére előtt két nagyobb fa fog közre egy kisebbet: nyár van. A hátsó borítón ugyanez a kompozíció téli változatban látható. A vizuálisan közvetített mondanivaló egyértelmű.

A három kötet szerves egységét mutatja a mostani kötet végén található, a három kötetet szoros egységbe foglaló gondolattérkép. A *Nyelvszokások* (I.), *A művészet és a nyelv születése* (II.) és a *Folklór és nyelv* (III.) című karanténtrilógia együttes gondolattérképe.

Természeti alapformák II

kör II/13

szimmetria II/14

index, ikon, szimbólum II/15

Gondolkodás I

gondolkodási alapformák I/1, II/12

nyelvépítő alakzatok I/2

álmok nyelve, frazeológia I/3, III/15

zoo- és antropomorfizmus I/4, II/10

a nyelv határai I/5

Alapvetés II

művészet és nyelv II/1, II/2, II/6, II/7

Hamvas–Várkonyi–Thass–Thienemann II/3

kizárt, köztes harmadik II/4

szerves-szervetlen kultúra II/5

Elmélet III

lélekszerű nyelvészet III/1

nyelvi struktúra-kultúra III/2

frazeológia III/4

szent-profán szöveg III/5

nyelvi funkciók III/6

szemiotikai, nyelvi táj III/7

Nyelvkeletkezés I

zene és nyelv I/7, II/16

nyelvi játékok I/8

szóhatár-eltolódás I/9

nyelvi öröm I/10

Eredet II

beszéderedet II/8

velünk születettség, gyermekfolklór II/9

gyermekmondókák III/13

elemi-ösztönös megnyilvánulások II/11

<p>Nyelvszokás I a kapcsolatfelvétel formái I/11 udvariasság I/12 hungaropesszimizmus I/13, I/14 humor I/15 agresszió és humor I/16 népi imádságok I/17 őrangyal I/18 kicsinyítés I/20 titkosnyelv I/21</p>

<p>Rekonstrukciók II ismeretlen nyelvi tájak I/19, II/17 kódolt hagyomány (Trója) II/18 frazémában kódolt tudás III/3 mítoszi küszöb, anyanyelvi időzóna II/19, III/11</p>	<p>Archaizmusok III barlangnevek (ősnévadás) III/12 ráolvasás III/14</p>
<p>Rekonstrukciók II ismeretlen nyelvi tájak I/19, II/17 kódolt hagyomány (Trója) II/18 frazémában kódolt tudás III/3 mítoszi küszöb, anyanyelvi időzóna II/19, III/11</p>	<p>Archaizmusok III barlangnevek (ősnévadás) III/12 ráolvasás III/14</p>

<p>Műfajok III anekdota III/16 memovers III/18 gesztusvicc III/18 helyzetmondát III/19 feliratirodalom III/20</p>	<p>Mai folklór III firkálás III/21 tetovált szöveg III/22 jelszó III/23 mai szólás III/24 locsolóvers III/25</p>
---	--

<p>Változás I a helynevek antropológiája I/22 netfolklór I/23 a nyelv mint ideológia I/24 anyanyelvi világkép I/25 ökolingvisztika II/20 nyelvi szuverenitás III/9</p>

Nyilván a mindennapi élet gyakorlatából következik, hogy a nyelv leírásakor vagy elméleti megközelítése során a folklór jelenségeit gyakran említik meg kutatók, nemcsak az antikvitásban vagy a középkorban, hanem korunkban is. A nyelvi példák és ezek rendszerezése a folklórban sajátos helyet foglal el. Az egyik legfontosabb jelenség, amely külön figyelmet érdemel, a *szóbeliség*. Egy másik hasonlóan fontos jelenség a *kollektivitás*, vagyis a folklórjelensé-

gek közösségi jellegűek, akár világszerte is egyformán megtalálhatóak. Balázs Géza folklorisztikai ismeretei nyilván a szokásosnál is érzékenyebbé tették éppen azok iránt a nyelvi, kifejezési formák iránt, amelyek folklór jellegűen léteznek mai is. A folklór az emberiség alapnyelve, mondja a német romantikus esztétika, de a Grimm testvérek kezdeményezte folklórkutatás is ebből a felismerésből indul ki. Sőt mi több, a nyelv saját maga hozza létre saját magát, ez

a *Sich von selbst machen* műfajelméleti tézisnek az alapja. Balázs Géza igen sokszor érinti e témát, és ebben felhasználja folklorisztika eredményeit is. A három kötet alapján kitűnik, hogy őt a hagyományos nyelvészet által jól leírt és rendszerezett tények határain túli jelenségek érdeklik igazán. Ez a „határon túlira” irányuló érdeklődés a nyelv elméleti megközelítésével kapcsolatban is megjelenik, ebben a kötetben *Lélekszerű nyelvészet* címen, bevezetésként. A nyelv mint társadalmi jelenség értelmezése több tudományszak egyik olyan alapkérdése, amelynek a taglalása mondhatni az évszázadok óta folytatódik. A szerző már említett sajátos érdeklődése itt abban mutatkozik meg, hogy a nyelvi szabályokon kívül eső, a nyelvhasználatra befolyást gyakorló olyan tényezők kerülnek szóba, mint az érzelmek, a pszichikai hatások.

Több fejezet a frazeológia problémáit felvetve a kultúra, az emberi tudás és gyakorlat olyan, a megszokottnál tágabb területeit is figyelembe veszi, mint a vallás vagy az erotika. Jóllehet lapról lapra meggyőződhetünk arról, hogy a szerző a szó szoros értelmében véve széleskörűen tájékozott, ezért is tud kérdéseket mestersen felvetni, és egyszerűsre válasza javaslatot tenni. Ez a módszer megnyeri az olvasó rokonszenvét, mert nem kioktatják, hanem bevonják nemcsak egy-egy téma adott, konkrét problémáiba, hanem annál szélesebb műveltségi területekre is bepillantást engedve. Még az is megengedett, hogy olykor ellentmondásra készítse az olvasót. Így például amennyiben a társadalomtörténetileg meghatározott műfaj-kategóriákban gondolkozunk a folklór művészi műfajait illetően, úgy a népköltészetben az abszurd megjelenését nem tudatosan használt művészi eszköznek, hanem szövegromlásnak tekinteném. A határjárás körébe sorolhatjuk az *Archaizmusok* címszó alá

besorolt írásokat is, amelyeknek többsége stiláris jellegű. Amikor Balázs Géza bizonyos kifejezések és kifejezési módok eltűnéséről vagy változásáról ír – névadási szokások, gyermekmondókák, ráolvasások –, akkor ez a nyelvhasználat korábbi formáira mutat rá. Óvnam azonban attól a veszélytől, amely a 19. század végén és a 20. század elején oly elterjedt volt: ami egyszerű, az régi is. A gyermekmondókák fejlődéstörténetéről keveset lehet tudni, és azok hangzásbeli és ritmikai jellemzői nem régiések, hanem a szövegalkotás elemi formái. Ezek Weöres Sándor és más költők gyermekverseiben is jellemző jegyek. Az emberi faj keletkezéstörténetének és az individuum fejlődéstörténetének az egybevetése, elemzése az evolúció elméletének 19. századi kezdetei óta jelen van a filozófiáktól kezdve a biológiai, fejlődésgenetikai pszichológiai kutatásokban. Ha elfogadjuk azt, hogy a beszédkészség az emberi fajra jellemző megkülönböztető jegy, akkor a gyermek beszélni tanulásának hallható megnyilvánulásait nem genetikai örökségnek, hanem strukturális adottságnak foghatjuk fel. Nyelvszerkezeti archaizmusok, például a kicsinyítés és a nagyítás, a túlzás és az összehasonlítás bizonyos alakzatai annyira beleépültek a nyelvbe, hogy ma is magától értetődően használjuk azokat.

A *Műfajok* című rész tematikai merítése ugyancsak változatos. Szóba kerül az anekdota mint irodalmi műfaj, és össze is van kötve az anekdotázás alkalmainak és néhány példának a felidézésével. A hangsúly nem is a műfaji sajátosságok meghatározására esik, sokkal inkább az anekdotázás vidám szemléletére, ami itt a nyelvészeti és az antropológiai szempontok összekapcsolásának szép példája. Hasonló logika érvényesül az emlékeztetést segítő nyelvi formák, a memoversek bemutatásánál is. A gesztusnyelv a nem verbális kommunikáció tárgykörébe tartozik,

itt a gesztusviccekről szóló fejezet képviseli a szerző ilyen irányú tájékozottságát. A Thomas Sebeoknak és Petőfi S. Jánosnak szóló dedikáció ugyancsak jelzésértékű. A tiszteletadás e formájával több fejezetnél is találkozunk, ami a szerzői intención túl adott írás kontextusának bizonyos értemben való kiterjesztését jelzi. *A Helyzetmondát* vagy a *Feliratirodalom* fejezetek jól ismert témák. Balázs Géza a feliratokkal egyetemista kora óta foglalkozik, itt olyan példatárat is ad a fejtegetései megerősítéséhez, amelyek a változatképződés mellett a műfaji vonások megerősítését bizonyítják.

A folklór és a mindennapiság összefonódását bizonyítják a graffitikról, a tetoválásról, a jelszavakról, a mai szólásokról és a locsolóversekről szóló fejezetek. Még gyermekijesztőkről is szó esik az utolsó, *Mai folklór* fejezetben.

Ma már remélhetőleg idehaza is elcsitultak azok a viták, amelyek arról szóltak, hogy a paraszti kultúra eltűnésével vajon a folklór is eltűnik-e? Köztudottá vált azonban, hogy a modern társadalmakban kisebb-nagyobb társadalmi és kulturális közösségekben is folytatódik a szóbeli és írásbeli alkotások létrehozása, használata, örökítése és változatokban való fennmaradása. A folklór tehát nemcsak örökség, hanem a jelenben és a jövőben is érvényes és tartalmas kifejezési mód. Balázs Géza példái is ezt igazolják.

Voigt Vilmos

az MTA doktora, professor emeritus
ELTE BTK Folklore Tanszék
E-mail: voigtbudapest@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-2746-4724>

TUBA MÁRTA

ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA: 33 RETORIKAI ELEMZÉS. NOVELLÁK, ESSZÉK, LEVELEK, VERSEK, IMÁDSÁGOK, BESZÉDEK, REGÉNYEK FELDOLGOZÁSA

Az ékesszólás kiskönyvtára. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 2022. 237 lap

2022 telén a Tinta Könyvkiadó gondozásában jelent meg Adamikné Jászó Anna 33 retorikai elemzést tartalmazó kötete, amely folytatja a szerzőnek *Az ékesszólás kiskönyvtára* sorozatban korábban kiadott nyelvészeti tanulmánykötetei sorát: *A gondolatokhoz odataláló nyelv* (nyelv-művelő írások, 2020), *Az ősi szó nyomában* (nyelvhelyességi írások, 2020).

A most megjelent könyvbe Jászó Anna az 1999 és 2021 között keletkezett műelemzéseiből válogatott össze 33-at az élet-halál, szülő-gyermek, barátság-árulás, szerelem-hűtlenség, szabadságszarnokság témaköreiben. Több beszéd elemzése megjelent a *Klasszikus magyar retorika* kézikönyvben (2013), de olvashatunk a *Stilisztikai kisszótár* szócikkeiből (2019), továbbá a *Magyartanítás* (2007, 2012, 2013, 2014) és a *Magyaróra* (2021) folyóiratok cikkei közül is néhányat. A válogatott tanulmányok betekintést engednek Adamikné Jászó Anna jelenleg készülő monográfiájába is (Jókai novellái).

A 33 komplex elemzés megértését segíti, továbbá a kiadványt kézikönyvként is használhatóvá teszi, hogy a rövidebb szövegek teljes terjedelmükben elolvashatók. A szerző célja az, hogy a tanulmányok felhívják a magyartanárok figyelmét az elfeledett, átlapozott, a sok tananyag miatt rendre kihagyott művekre, amelyeket nemcsak fakultáción vagy szakkörön értelmezhetnek a diákjaikkal együtt, hanem talán magyarázóknak is (Előszó).

A könyv bevezetésében Jászó Anna röviden áttekint és értékeli négy népszerű műelemzési irányzatot. Az európai kultúrában a retorikai szövegelemzés a leghagyományosabb. A beszédek elemzése mindenkor grammatikai megértésre épül, mert már a mondatok szintjén, lényegében egy mondatban is megvalósul a közlő szándékának megfelelő kifejtés, válogatás és elrendezés. (Ezt az ókori alapvetet egyébként a mai kognitív mondatgrammatika is vallja.) A szavak és a mondatok megértése után következhet a szöveg értelmének felfedezése: a hermeneutika. A retorikai szövegelemzés végig élt az évszázadokon át, és a 19. századtól – a kiterjesztett retorikafogalomnak köszönhetően – sikeresen alkalmazható más művészeti alkotások, egyéb szövegtípusok elemzésére, többek között a manipuláció leleplezésének céljából (13). Tizenkét lépését nem szükséges szolgai módon követni (14–5), de a sorrendet célszerű betartani.

A második, szintén hagyományos és kiegyensúlyozott módszer a francia stilisztikából ismert *explication de texte* (szövegmagyarázat), amely véleményem szerint a retorikai elemzés tömörítésének tekinthető. A szövegmagyarázat öt lépésben közelíti meg a konkrét műalkotást: 1. keletkezés, elhelyezés az életműben, a kor irodalmában; 2. felépítés, a szerkezet vizsgálata; 3. felolvasás; 4. tartalmi és formai együttes elemzés; 5. a szöveg művészi kvalitásainak megállapítása (10).

Bizonyos szempontból hasznot hozó módszer az új kritika, új irodalomtudomány (New Criticism) szoros szöveg-olvasása (close reading). E módszer követői szerint csak a szöveg számít, amely önálló, organikus egységes és komplex entitás. Az értelmezés nem tördököl sem életrajzi, lélektani, szellem-történeti adatokkal, sem a mű hatásával, viszonyrendszerével. Az eljárás eredménye, hogy az olvasói reakciókat a mű hiteles jelentésének fogadja el (11–2). Bizonyos művekhez, korokhoz, eszme-áramlatokhoz köthetően lehetséges az irodalmi művek filozofikus interpretációja is, amely a szövegértelmet felolvasással vagy fordítással fejezi ki (pl. Biblia), ám ennek a módszernek nincsen egyértelmű terminológiája (11–2).

Tanulmányaim során a szövegmagyarozattal, tanári pályám kezdetén az új kritika műelemzési módszerével ismerkedtem meg. Az ebben a tanévben még használatos, Pethőné Nagy Csilla írta irodalomkönyvek feladatai arra biztatják a magyartanárokat, hogy minden módszerek mellett egyre inkább a diákok pármunkában, csoportmunkában megkonstruált értelmezését tegyék a tananyag részévé. Azonban a kreatív projektmunkák végzése és a produktumok létrehozása nem szoríthatja ki az irodalomtörténeti-stilustörténeti, irodalomelméleti, életrajzi, pályaképi ismereteket, mert az érettségi vizsga feladatlapja és esszéi kompetenciát mérnek. Formális okból ezért szükséges, hogy a tanár jól bevált műelemzési mintát nyújtson a diákjainak: szövegmagyarázatot retorikai háttérrel. Az eszköznél viszont fontosabb a gondolat: a szemléletformálás, a diákok érzelmi nevelésének szándéka. A retorikai elemzés fölöslegességéről Adamikné

Jászó Anna egy amerikai professzor megállapítását idézi: mi nem pletykálunk (11). Erre én azt mondom, hogy a „retorikai pletyka” az európai műveltség alapja. Miért? Móra Ferenc *Aranykoporsó* című regényében meghatározó az archaizálás (165–78). A stílus eszközt könnyű észrevenni a regény szereplőinek latin titulusaiban, sőt a regény szerkezetében is (nem fejezetekre, hanem könyvekre bomlik). Az is egyszerűen belátható, illetve némi utánajárással igazolható, hogy Móra Ferenc korabeli forrásokra támaszkodik, például Lactantius műveire. Ám Jászó Anna könnyedén hozzáfűzi, hogy ez „azért is bámulatos, mert akkoriban Lactantiusnak még nem volt magyar fordítása, Móra tehát az eredeti latin szöveget olvasta” (166). Számomra ez a megjegyzés tárta fel az író attitűdjét, ezáltal felértékelve regényét.

Adamikné Jászó Anna az ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézetének nyugalmazott egyetemi tanára, nyelvészeti életművét a tudóstársak, a tanítványok (magyartanárok, szakértők) egyaránt jól ismerik, és a tőle kapott magas színvonalon, elhivatottsággal, tartósan adják tovább nemcsak a hagyományos közléshelyzetekben, hanem a modern média csatornáin is (pl. M5, Duna tv). Ezt onnan tudom, hogy megnevezik professzorukat, tanítómeszterüket.

Adamikné Jászó Anna munkásságát *A magyar nyelv könyvéből*, *A nyelvi elemzések kézikönyvéből* és a *Magyartanítás* folyóiratból ismertem meg. Írásaiból sugárzott a megértés ereje, azaz a kutató tanár elmélyültsége, de a tanítványok elfogadása is. Hasonló nyugalmat áraszt a most megjelent kötetbe foglalt *33 retorikai elemzés*. A szerző magabiztos kézzel

kormányozza olvasóját a különféle műfajú szövegek tengerén. Térben és időben is nagy távolságokat szelünk át Horatius és Seneca korszakától vagy a Nagy Gáspár versében megidézett pogány magyar munkadal korától Csengey Dénes 1989. március 15-i ünnepi beszédéig. Ami összetartja a versek, novellák, levelek, regények elemzését, az a retorikai szituáció közös energiája. Mindegyik szerzőnek erkölcsös közlési szándéka volt, és azért is maradhattak fenn a szövegek, mert olyan olvasókra találtak, akik értékelték, ezért továbbadták az európai kultúrának egy-egy darabját.

Azok számára közelíthetők meg ma is élvezetet adóan a művek, akik még birtokolják a nem véletlenül triviálisnak mondott ismereteket, készségeket (grammatika, retorika, dialektika).

Szakirodalom

- Adamikné Jászó Anna (szerk.) 1991. *A magyar nyelv könyve*. Trezor Kiadó. Budapest.
- Adamikné Jászó Anna 2013. *Klasszikus magyar retorika*. Holnap Kiadó. Budapest.
- Adamikné Jászó Anna 2019. *Stilisztikai kieszótár*. Interkulturális Kutatások Kft. Budapest.
- Adamikné Jászó Anna – Hangay Zoltán 1995. *Nyelvi elemzések kézikönyve*. Mozaik Kiadó. Szeged.

Tuba Márta

középiskolai tanár, PhD
Gárdonyi Géza Általános és
Középiskola, Érd

E-mail: dr.tuba.marta@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-8264-2108>

A NYELVŐR POSTÁJA

Az *alumni*val alkotott összetételek helyesírásakor kell-e tekintettel lennünk a szó idegen eredetére, illetve többes számú alakjára? Egybe- vagy különírjuk, például: *alumnitalálkozó*?

Egybeírást alkalmazunk akkor, ha az idegen eredetű előtag utolsó betűje a magyarban is megszokott hangértékkel rendelkezik: *alumnitalálkozó* (Osiris 276). Az *alumni* szó latin eredetű, és valóban többes számú, az egyes számú alakja az *alumnus*, eredeti jelentése: 'bentlakásos iskola növendéke', 'valaki neveltje', 'vállási kifejezésként 'papnövendék'. Mai általános értelemben egy bizonyos nevelési intézményben (középsiskolában, főiskolán, egyetemen) korábban tanuló vagy végző hallgatókat jelöli. Magyarul: öregdiák. Annak nincs jelentősége, hogy az *alumni* a latinban többes számú alak, a magyar nyelvhasználatban egyes számúként alkalmazzzák. A latin nyelvet nem kell ismerniük a magyar anyanyelvűeknek. Ugyanúgy, mint a *média* szó esetében. A *médium* egyes számú főnév, a többes számú alakja a *média*, magyar többes száma a *médiumok*. Az 1970-es évek óta használják 'sajtó' értelemben, illetve összefoglaló értelemben 'a rádió, a televízió és az internetes híroldalak' jelentésben. Napjainkban elterjedt a *médiák* többes számú forma is. Szigorúan véve, alaktani szempontból szabálytalan, mert a latin–angol többes számú alakhoz teszik hozzá a magyar többesjelet. Ennek az az oka, hogy nyelvünkben nem ismerhető fel a *média* többes száma, hiszen azt a *-k* általános többesjellel jelöljük. Aki tud latinul, az alkalmazza nyugodtan következetesen egyes számban a *médi-um* alakot és többes számban a *médiumok* formát, de ezt ne várja el a többi nyelvhasználótól! Azt kell tudomásul venni, hogy van, aki tud latinul, és ragaszkodik a nyelvhasználatában az eredeti formához, és van, aki nem. Az eredeti alak, a *média* mint többes számú alak alkalmazása a magyar nyelvben grammatikai hibához vezet. Például: *A média is közzétették ezt.*

Itt kell megemlítnünk a *legoptimálisabb* melléknevet is. A Nyelvművelő kézikönyv a következőt írja róla a *kétszeres fokozás* címszavában: „Jelentéstani szempontból kétszeres fokozásnak tekinthető az is, ha olyan melléknevek is megkapják a felsőfok jelét, amelyek már magukban is felsőfokú jelentésűek. Pl. a latin elemekből alkotott *maximális* (legnagyobb, legjobb), *minimális* (legkisebb, legkevesebb) és *optimális* (legkedvezőbb, legjobbnak ígérkező) szavaknak a pongyolább köznyelvben előfordul a felsőfokú alakjuk is: *legmaximálisabb*, *legminimálisabb*, *legoptimálisabb*” (Grétsy–Kovalovszky 1980: 1166). Az említett kézikönyv azt ajánlja, hogy a választékos beszédben és írásban kerülnünk kell őket. Ezt célszerű módosítani és kiegészíteni azzal, hogy aki tud latinul, illetve ragaszkodik az eredeti használathoz, az ne fokozza például az *optimális* szót. Aki viszont a *legoptimálisabb* melléknevet használja, az a magyar felsőfokú melléknevek sorába illeszti a kifejezést, a következőbe például: *legtalálékonyabb*, *legjelentősebb*, *legfrissebb*. Vagyis ugyanúgy fokozza, mint a többi (minősítő) melléknevet. És ezzel semmi gond nincs. A *legoptimálisabb* szóra az interneten 233 000 találat van.

Hogyan kell helyesen írni a *centrírozás* szót? A hirdetőtáblákon, az újságokban és az interneten is mindig azt olvasom, hogy *centírozás*.

A Nyelvművelő kézisztár ezt írja: „*centríroz(ás)*, latin–német eredetű műszaki szavak: ’gépkocsi kerekét kiegyensúlyozza’, ill. ’ez a művelet’. Az autósok nyelvében (még feliratokon is) gyakran hibásan, *centíroz(ás)* alakban fordult elő, talán ejtéskönnyítésül, ill. a *centiz*, *kicentiz* téves analógiája folytán. Valójában a *centríroz(ás)* a *centrum*, *centrális* szavakkal függ össze, ezért kötelező benne mind a két *r*: *centríroz*, *centrírozás*” (Grétsy–Kemény 2005: 89). Azonban a *centírozás* olyannyira elterjedt, hogy a Magyar nyelv nagyszótára felvette a szócikkeinek a sorába a következőképpen: *centíroz*, tárgyas ige, (Műsz) {forgó alkatrészt, pl. gumibroncsot} kiegyensúlyoz, azaz úgy állít be, hogy súlypontja a tengely vonalába essen. Példamondattal: *Az öregem műszerésznek adott. Ügyeskező (sic!) kölyök voltam, senki sem centírozott gyorsabban, pontosabban kereket nálam* (Fejes Endre 1973). (<https://nagyszotar.nytud.hu/dictsearch.html?entryid=10641>).

Helyes-e a befejezett melléknévi igenév használata, vagy a folyamatos melléknévi igenév (*megnyerő*) a jó megoldás ilyen esetben: *A tavaszi öt mérkőzése mindegyikét megnyert Füzesabony a dobogóra pályázó Gyöngyöshalász ellen folytatná sikersorozatát.*

„A magyar nyelvben nincsen olyan időviszonyítás, amely más idegen (pl. angol, német) nyelvekben létezik. Nem helyes az a feltevés, hogy a múltra vonatkozó mondatokban befejezett melléknévi igenevet kell használni. Egyre több ilyen példára bukkanhatunk: *Az új környezetvédő autóbust bemutatót sajtótájékoztató próbautazással ért véget.* (Másképpen: *bemutató*). Bonyolultabb mondatpélda: [...] *A nagyon sok helyzetet elpuskázott belgák ellen megérdemelten nyert a Fradi.* [...] Ebben a mondatban a befejezett melléknévi igenév előidejűséget óhajt jelezni. Azonban ilyenkor nyugodtan használhatunk folyamatos melléknévi igenevet is: *A nagyon sok helyzetet elpuskázó belgák ellen megérdemelten nyert a Fradi*” (Balázs 2000: 183–4; Balázs 2001: 109–10; Balázs–Zimányi 2007: 44). Tehát a kérdezett mondatban is a folyamatos melléknévi igenév használata ajánlatos: *A tavaszi öt mérkőzése mindegyikét megnyerő Füzesabony a dobogóra pályázó Gyöngyöshalász ellen folytatná sikersorozatát.* Esetenként nevetségesség forrása is lehet a befejezett melléknévi igenév alkalmazása: *A megyénkben alkotott híres emberekről ad ki albumot a Képzőművészeti Alap.* Tehát olyan alkotókról, akik már nem élnek. Ilyenkor az igenevet egy tárggyal kell bővíteni, és egy csapásra megszűnik a félreérthetőség: *A megyénkben jelentős műveket alkotott híres emberekről ad ki albumot a Képzőművészeti Alap.* Viszont abban a mondatban, hogy *az autó felfutott a járdára, és elütötte az ott tartózkodott gyermekeket*, sehogy sem jó befejezett melléknévi igenévvel, csak folyamatosan: *az ott* (a megállóban) *tartózkodó gyermekeket* (Rácz 1992: 274).

Hogyan lehetne magyarítani a legújabb idegen kifejezést, a *ChatGPT*-t?

Sajátos összetétel: a *chat* és a *Generative Pre-trained Transformer* elnevezés betűszava. A helyesírása eltér a magyar írásszokástól, a szótőhöz közvetlenül kapcsolódik a betűszó. Magyarul lehetne *szöveggeneráló* vagy *robotpszövegíró*. Szó szerkezettel: automatikus szöveglétrehozó, szöveggeneráló program, az emberi kommunikációt újraalkotni képes alkalmazás.

Szakirodalom

- Balázs Géza 2000. *Médianyelv. Az igényes sajtó/média nyelve*. Magyar Rádió. Budapest.
- Balázs Géza 2001. *Magyar nyelvhelyességi lexikon*. Corvina Kiadó. Budapest.
- Balázs Géza – Zimányi Árpád 2007. *Magyar nyelvhasználati szótár*. Pauz-Westermann. Cell-dömölk.
- Grétsy László – Kemény Gábor 2005. *Nyelvművelő kézikönyvtár*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Grétsy László – Kovalovszky Miklós 1980. *Nyelvművelő kézikönyv I.* Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Laczkó Krisztina – Mártonfi Attila 2004. *Helyesírás*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Rácz Endre 1992. Elöttem *szólott* képviselőtársam? In: Kemény Gábor – Szántó Jenő (szerk.): *Mondd és írd! Válogatott nyelvművelő cikkek*. Auktor Könyvkiadó. Budapest.

Minya Károly
nyelvész, főiskolai tanár
Nyíregyházi Egyetem, Nyelv- és
Irodalomtudományi Intézet
E-mail: minya.karoly@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-2421-3558>

KARÁDI ZSOLT

MINYA KÁROLY KÖSZÖNTÉSE 60. SZÜLETÉSNAPIJÁN

Minya Károly 1963. június 10-én született Kisvárdán. A nyíregyházi Bessenyei György Tanárképző Főiskola magyar–oroszl szakán diplomázott 1986-ban. 1990-ben a Kossuth Lajos Tudományegyetemen magyar nyelv és irodalom szakos középiskolai tanári képesítést szerzett. A nyelvtudománnyal már hallgató korában eljegyezte magát. 2001-ben az Eötvös Loránd Tudományegyetemen doktorált, ugyanitt habilitált 2016-ban.

1986 óta dolgozik a felsőoktatásban: korábban a Bessenyei György Tanárképző Főiskola, később a Nyíregyházi Főiskola adjunktusa, docense, főiskolai tanára volt, majd pedig – máig – a Nyíregyházi Egyetem Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetének igazgatója. Egyetemi oktatóként a pályakezdése óta eltelt 37 tanévben számtalan nyelvtudományi tantárgyat (Alkalmazott nyelvészet [Helyesírás, Helyesírás-történet, Nyelvművelés-történet, Beszédművelés]; Magyar leíró hangtan; Szókincstan; Szófajteni elemzések; Alaktani elemzések; Szó szerkezet; Kötelezően választható speciális kollégium [A mai magyar nyelvújítás]; Nyelvtörténet I. A magyar szókészlet története; Nyelvészeti filológia, Kommunikáció szóban és írásban, Helyesírás, Fonetika, Sajtónyelv; később Norma és közlésmód, A nyelvi szintek grammatikája; A nyelvtudomány alapjai, Leíró magyar nyelvtan I. Szófajtan, alaktan; Leíró magyar nyelvtan II. Szó szerkezet; Leíró magyar nyelvtan III. Mondattan; Alkalmazott nyelvtudomány, Grammatikai elemzések, A retorika alapjai) tanított.

Oktatói tevékenysége mellett számottevő a tudományos munkássága. A Magyar Tudományos Művek Tárában (MTMT) található adatok szerint 9 könyv szerzője, 11 kötet szerkesztője. Tudományos közleményeinek száma 177, a műveire történő független hivatkozások száma 440, Hirsch-indexe 8.

Tudományos érdeklődésének középpontjában a neologizmusok állnak. A Tinta Könyvkiadónál megjelent *Mai magyar nyelvújítás. Szókészletünk módosulása a neologizmusok tükrében a rendszerváltozástól az ezredfordulóig* című művéről (Minya 2003) szóló recenziójában Szathmári István kiemelte a bátorságát: „Bátorságot feltételez mindjárt egy éppen csak mögöttünk lévő évtized (és milyen évtized, nyelvi tekintetben is!) szókincsének alakulását, elsősorban az újonnan keletkező szavakat, kifejezéseket számba venni, rendszerezni és nem utolsósorban mérlegre tenni. Bátorságot jelent továbbá az, hogy a jelzett művelet, különösen a szerző által szigorúan követett filológus mód-

Minya Károly

szer esetén, számos diszciplína (a lexikográfia és frazeológia, a leíró nyelvtan, a nyelvtörténet, a stilisztika, a pragmatika stb.) felhasználását követeli meg. És még nagyobb bátorságról tanuskodik az, hogy a szerző nem riadt vissza a józan nyelvművelés szempontjainak az érvényesítésétől sem. Méghozzá akkor, amikor napjainkban a nyelvújítás létjogosultsága is megkérdőjeleztetik, illetve amikor az úgynevezett deskriptív nyelvszemléletet vallók (szemben a preskriptív szemléletet követőkkel) egyenesen károsnak minősítik a nyelvművelést, egyáltalán a beavatkozást a nyelv életébe, beleértve a szókészlet alakulását is” (Szathmári 2003).

Minya Károly felesége és fiai társaságában

Ez a bátorság, illetve elszántság azóta is jellemzi a pályáját. A *Rendszerváltás – normaváltás. A magyar nyelvművelés története, elvei és vitái 1989-től napjainkig* című könyve (Minya 2005) bizonyította, hogy nemcsak gyakorlati nyelvművelő, hanem képes a kérdéskör elméleti megközelítésére is. Ezzel összefüggésben – a kötetről szólva – Kemény Gábor rámutatott: „1997 óta (sőt lényegében már a szabad szólás lehetőségének 1988/89-es megnyílásától kezdve) milyen heves szakmai és publicisztikai vita zajlik a nyelvművelés létjogosultságáról, hasznos vagy káros voltáról, a nyelvtudományban vagy azon kívül elfoglalt helyéről” (Kemény 2006). Minya Károly két meghatározó részre (A nyelvművelés elmélete és vitái; Nyelvművelő szervezetek és konferenciák) tagolt művében igyekszik tárgyilagosan szólni választott témájáról, érzékeltetve a nyelvtudomány és nyelvművelés ellentmondásos viszonyát.

Könyveinek sorát egyébként egy kedves ismeretterjesztő munka indította el: *Nyelvművelek, tehát vagyok? 100 anyanyelvi egyperces* (Minya 2002). Később megjelent, hiánypótló, a mai magyar nyelvet figyelő, elemző könyvei (*Új szavak I. Nyelvünk 1250 szava értelmezésekkel és példamondatokkal*, 2007; *Változó szókincsünk: A neologizmusok több szempontú vizsgálata*, 2011; *Új szavak II. Nyelvünk 800 új szava értelmezésekkel és példamondatokkal*, 2014; A Balázs Gézával kettesben írt *Kettesnyelvünk. 100 anyanyelvi írás*, 2014; *Új szavak III. nyelvünk 850 új szava*

értelmezésekkel és példamondatokkal, 2019;) gazdagodó tudományos pályájának olvasmányos bizonyítékai.

Társszerkesztője több, Balázs Gézával közösen készített kötetnek: *Nyelvi eszszék*, 2016; *Hobbinyelvek*, 2017; *Diáknyelv – diákszótár*, 2018; *Rímes nyelvi játékok* (társzerkesztő még: Seres Lili Hanna), 2019; *Népi ételreceptek* (társzerkesztő még Barta Éva), 2020. A Magyar Szemiotikai Társaság könyvsorozatában is több könyvet szerkesztett közösen Balázs Gézával: *Multikulturalitás. Kultúrákötés a tudományban, művészetekben, médiában, mindennapokban*, 2017; *Az idő szemiotikája*, 2018; *A titok szemiotikája*, 2019 (az utóbbi két kötetben Pölcz Ádám is társzerkesztő).

Minya Károly felesége és unokái társaságában

Legutóbbi műve, a *Színház és nyelv: 50 írás a kortárs magyar dráma nyelvhasználatáról* Minya Károlyt új oldaláról mutatja be: azt a nyelvészt látatja, aki nemcsak fanatikusan szereti a színházat, hanem az ott elhangzó szövegeket igyekszik tágabb nyelvi-kulturális kontextusban szemlélni. Tuba Márta (2022) meglepődve állapítja meg: „Minya Károly a szókinckutatás, a nyelvhasználati és helyesírási tanácsadás elismert és népszerű, ugyanakkor számomra rejtőzködő szakembere, ugyanis ebből a kötetből ismerhettem meg »szakmai szívserelmét«, a mai magyar dráma nyelvét.” A könyv fejezeit az eredetileg a Magyar Nyelvi Szolgáltató Iroda honlapján 2014 és 2021 között megjelent írások alkotják. Olyan drámaírókat vizsgál, mint Egressy Zoltán, Székely Csaba, Pintér Béla, Háy János, Kornis Mihály, Tasnádi István, Ratkó József, Fazekas István, Parti Nagy Lajos. (Az analizált előadásokat túlnyomó

részt a Magyar Színházak Kisvárdai Fesztiválján, illetve Nyíregyházán, a Móricz Zsigmond Színházban s a Vidor Fesztiválon látta, de gyakran eljutott budapesti teátrumokba is.) „Minya Károly Színház és nyelv könyvéből betekintést kaphatunk a mai magyar színházkultúrába” (Tuba 2022).

Minya Károly oktatói és tudományos munkája magasabb vezetői feladatokkal is kiegészült: 2019-től 2021-ig a Nyíregyházi Egyetem oktatási rektorhelyetteseként dolgozott. Szakmai-közéleti tevékenysége rendkívül szerteágazó: 1997–2008 között az ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszéke mellett működő Stíluskutató Csoportnak, 2006-tól 2011-ig az MTA Nyelvi Bizottságának volt tagja. Számos testületben dolgozott és dolgozik: a Magyar Nyelvstratégiai Kutatócsoport, valamint a Magyar Nyelvi Szolgáltató Iroda egyik alapítója (Balázs–Minya 2005), de tagja (2022-től alelnöke) a Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társaságának, a Magyar Szemiotikai Társaságnak, a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak, a Finn Baráti Egyesületnek, a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak és az NKA Ismeretterjesztés és Környezetkultúra Kollégiumának is. A Magyar Alkalmazott Nyelvészek és Nyelvtanárok Egyesülete választmányi tagja, a TIT Jurányi Lajos Egyesület alelnöke. Kiterjedt munkálkodása során évente Sátoraljaújhelyen az Édes anyanyelvünk középiskolai verseny, valamint Győrben a Kazincziről elnevezett Szép magyar beszéd verseny Kárpát-medencei döntőjének a zsűrielnöke. Nyelvi ismeretterjesztő előadásai a Duna televízióban és a Kossuth rádióban (Tetten ért szavak, Édes anyanyelvünk) hallhatók, nyomtatásban a Magyar Nemzet Lugas című hétfégi mellékletében olvashatók. Ebből könyv alakban is megjelent egy válogatás *Kettesnyelvünk* címmel (Balázs–Minya 2014). 2022-től a Magyar Nyelvőr szerkesztője Balázs Gézával és Pölcz Ádámmal.

2003-ban Lőrincze-díjat kapott. Itthon és külföldön Erasmus-, illetve egyéb kapcsolat keretében csaknem száz előadást tartott különböző egyetemeken (Kajaani, Krakkó, Pozsony, Nagyvárad, Kolozsvár, Kassa, Újvidék s a kínai Tiencsini Idegen Nyelvi Egyetem).

2010-től részt vesz az év szava kiválasztásában és kihirdetésében. 2019-ben az ő ötletére valósította meg a Magyar Nyelvstratégiai Kutatócsoport a Kárpát-medencei korrektorversenyt, amely azóta minden évben nagy közönséget vonz.

Munkatársai jó humorú, lelkiismeretes kollégának ismerik. Humánus vezető, aki beosztottjainak nem megközelíthetetlen főnöke, inkább atyai jó barátja kíván lenni. Hallgatóival toleráns, problémáikat megértő, ellenben tőlük igényesen követelő oktató. Segítőképző, az általa tehetségesnek tartott fiatalokat maximálisan támogató tanár. Sokszor szerepel a különböző médiafelületeken, a magánéletében azonban visszahúzó. A hozzá közel állók tudják róla, hogy három felnőtt fia és négy unokája van.

Hatvanadik születésnapján a nevükben is kívánunk neki még sok-sok alkotóévet, hogy hódolhasson hivatásának, a magyar nyelv újabb jelenségei szenvedélyes vizsgálatának, illetve legyen alkalma minél több színházi előadást látni és elemezni.

Szakirodalom

- Balázs Géza – Minya Károly 2005. A Magyar Nyelvstratégiai Kutatócsoport története (2000–2005). 176–188. In: Balázs Géza szerk.: *Jelentés a magyar nyelvről (2000–2005)*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Balázs Géza – Minya Károly 2014. *Kettesnyelvünk. 100 anyanyelvi írás*. Inter Nonprofit Kft. Budapest.
- Kemény Gábor 2006. Minya Károly: Rendszerváltás – normaváltás. A magyar nyelvvelés története, elvei és vitái 1989-től napjainkig. *Magyar Nyelvőr* 231–8.
- Minya Károly 2002. *Nyelvművelek, tehát vagyok? 100 anyanyelvi egyperces*. Nyíri Múzsza füzetek 7. Nyíregyháza.
- Minya Károly 2003. *Mai magyar nyelvújítás. Szókészletünk módosulása a neologizmusok tükrében a rendszerváltozástól az ezredfordulóig*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Minya Károly 2006. *Rendszerváltás – normaváltás. A magyar nyelvvelés története, elvei és vitái 1989-től napjainkig*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Minya Károly 2007. *Új szavak I. Nyelvünk 1250 szava értelmezésekkel és példamondatokkal*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Minya Károly 2011. *Változó szókincsünk: A neologizmusok több szempontú vizsgálata*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Minya Károly 2014. *Új szavak II. Nyelvünk 800 új szava értelmezésekkel és példamondatokkal*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Minya Károly 2014. *Kettesnyelvünk. 100 anyanyelvi írás*. Inter Nonprofit Kft. Budapest.
- Minya Károly 2019. *Új szavak III. nyelvünk 850 új szava értelmezésekkel és példamondatokkal*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Minya Károly 2022. *Színház és nyelv: 50 írás a kortárs magyar dráma nyelvhasználatáról*. Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága. Budapest.
- Szatmári István 2003. Minya Károly: Mai magyar nyelvújítás. Szókészletünk módosulása a neologizmusok tükrében a rendszerváltozástól az ezredfordulóig. *Magyar Nyelvőr* 338–40.
- Tuba Márta 2022. Minya Károly: Színház és nyelv. 50 írás a kortárs magyar dráma nyelvhasználatáról. *Magyar Nyelvőr* 520–1. <https://doi.org/10.38143/Nyr.2022.4.554>

Karádi Zsolt

főiskolai tanár

Nyíregyházi Egyetem Nyelv- és

Irodalomtudományi Intézet

E-mail: karadi.zsolt@nye.hu

SZARVAS GÁBOR-EMLÉKSZOBA ADÁN

Lőrincze Lajos hagyatékából a fia, Lőrincze Péter egy 1746-os szótárt adományozott 2023. április 24-én a magyar nyelv heti rendezvényekhez kapcsolódva a szerbiai adai könyvtárnak. Balázs Géza, a Magyar Nyelvőr mai felelős szerkesztője az 1970-ben induló Szarvas Gábor-emlékünnepségek dokumentumát, a Magyar Nyelvőr új számainak, valamint a 150 éves Magyar Nyelvőr történetéről szóló könyvét ajándékozta a könyvtárnak.

Lőrincze Péter átadja ajándékát az adai könyvtárnak

Szarvas Gábor nyelvész ironikusan így kezdi önéletrajzát: „Születtem 1832. március 22-én Adán, Bács megyében, anyámtól. Apám törvényes, céhbeli kovács volt, anyám kovácsné. Laktunk a nagy kocsmának vizávi, melynek bora, amint emlékszem, híres volt a Tisza-víz-ízéről.” Ada kisváros (ma Szerbia) Kelet-Bácska középső részén, a Tisza folyó jobb partján fekszik, Zentától 15, Óbecsétől 20 kilométerre. A város neves szülöttje Szarvas Gábor nyelvész, a nemrég 150. születésnapját ünneplő nyelvészeti folyóirat, a Magyar Nyelvőr első legendás szerkesztője. (És ugyancsak itt született 1892. március 9-én Rákosi Mátyás kommunista politikus, pártfőtitkár, miniszterelnök is...)

Szarvas Gábor emlékének méltó megőrzésére már 1895-ben, halála évében középiskolai tanárok szólítottak fel. A Nyelvőr 1895. novemberi számában Beöthy Zsolt,

a tanáregyesület elnöke kezdeményezte Szarvas szobrának felállítását. A most is meglévő mellszobrot 1899. július 2-án avatták fel az Akadémia előtt. Ám a budapesti szoborállítás megelőzte a szülőváros. Adán 1898. június 19-én avatták fel Szarvas Gábor bronz mellszobrát. Simonyi Zsigmond, a Nyelvőr következő szerkesztője mondott emlékbeszédet, Vikár Béla ünnepi ódát adott elő. 1920-ban a szobrot eltüntették. Balassa József, a Nyelvőr harmadik szerkesztője ennyit tudott kinyomozni: „a lefolytatott kutatás és tudakozódás azzal az eredménnyel járt, hogy megtudtuk, hogy a romboló csoport a mellszobrot egy kútba dobta. Huszonkét év telt el azóta, kétségtelen, hogy a súlyos bronzszobor mélyen besüppedt a földre, tehát felhozatalára gondolni sem lehet. A felszabadult Ada talán megtalálja módját, hogy Szarvas Gábor ismét hirdesse szülővárosa főterén fia dicsőségét.”

1970-től rendezik meg Adán a Szarvas Gábor-emléknapokat. Ennek kapcsán adományokból új szobrot állítottak fel 1972-ben (ekkor Bárczi Géza mondott avatóbeszédet), és már akkor elhatározták, hogy legyen Adán egy kis emlékmúzeuma is a nyelvésznek. Utóbbira 2020-ig kellett várni. Szarvas Gábor hagyatékából Adára került egy olajfestmény, néhány személyi tárgy (monogramos kávéspohara, pipája), magánlevelek, Szarvas két drámájának kézírata és természetesen könyvek, Nyelvőr-példányok.

Eljutott hozzám egy 1970. október 12-én, az első adai Szarvas Gábor-napokon föladott levelezőlap, amelyen Molnár Csikós László, szintén adai nyelvész a következő aláírását azonosította: Lőrincze Lajos (a Nyelvőr akkori, immár ötödik szerkesztője), Bárczi Géza, Zalai Györgyné (az MTA munkatársa, a Szarvas-hagyaték gondozója), Jakab László, Rehák László, Urbán János, Kossa János, Korom Tibor (a Jugoszláviai Magyar Nyelvművelő Egyesület főtitkára), Dávid András, Pénovátz Antal, Grétsy László, Deme László, Rónai Béla. A levelet minden bizonnyal ifj. Keck Zsigmond anyja írta a Párizsban levő fiának, hogy apja, Kossa János nyelvművelő Szarvas Gábor-díjat kapott Adán. A levelet Újvidéken adták postára „Zsigi” szállásadójának címezve.

A Szarvas-napok 50. évfordulóján, 2020-ban sikerült létrehozni az adai könyvtár mellett a Szarvas Gábor-emlékszobát, amelyben elhelyezték a nyelvész hagyatékát (Ada, Felszabadulás tér 3/A, www.biblada.org, Facebook: SZGKADA). Ide került most Lőrincze Péter és Balázs Géza ajándéka is: az 1746-os szótár (eredeti tulajdonosa Szarvas Gábor volt, utána került Lőrincze Lajoshoz), az 1970-es, első adai Szarvas Gábor nyelvművelő napokról küldött levelezőlap, valamint a Magyar Nyelvőr 150 éves történetét bemutató könyv.

Szarvas Gábor érdeme, hogy a Magyar Nyelvőr köré tudta gyűjteni az akkori nyelvtudomány minden számottevő alakját, sőt sokakat a nyelvészet iránt érdeklődő más szaktudósok közül is. A magyar nyelv jelenéért és jövőjéért elkötelezett nyelvművelés csak akkor lehet sikeres, ha ezt minden korban sikerül megtenni. Ezt szolgálják a minden ősszel megrendezett adai Szarvas Gábor-napok és a mostantól látogatható adai Szarvas Gábor-emlékszoba is.

Balázs Géza

TÓTH SZERGEJ (1955–2023)

Életének 68. évében, 2023. február 18-án meghalt Tóth Szergej nyelvész, szemiotikus. 1980-ban végzett a József Attila Tudományegyetem Természettudományi Karán. 1986-tól a Szegedi Tudományegyetem oktatója, 1996–2017 között a Juhász Gyula Pedagógiai Kar Magyar és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék tanszékvezető főiskolai tanára, 2006–2017 között az Alkalmazott Humántudományi Intézet vezetője, egy ideig a kar dékánhelyettese, majd az SZTE BTK Szláv Intézetének tanára. Honlapja szerint: a különböző szociokulturális meghatározottságú csoportok és a társadalmi változások interakciója eredményeként bekövetkezett nyelvi változások, valamint a város szemiotikájának (városi tünettannak) a kutatója volt. Szerkesztője az Aetas történettudományi folyóiratnak, a szegedi Nyelvészeti Füzeteknek, a Nyelvészeti Füzetek Szótársorozatának és az Alkalmazott Nyelvészeti Mesterfüzetek periodikáknak. A 2015–2018 között működő szegedi Jel-Kép-Tér csoport tagjaként szemiotikai könyvsorozat társszerkesztésében, konferenciák szervezésében is részt vett. 2014-ben Kolozsvárott Brassai Sámuel-díjat kapott. 2016-ban a Moszkvai Társadalmi és Pedagógiai Főiskola díszdoktora lett. Szabadidejében rendszeresen fotózott, szemiotikusszemmel örököltette meg a szegedi, budapesti és moszkvai épületeket, tereket, szobrokat, a Balaton-felvidéki tájakat.

Tóth Szergej

A 60. születésnapján interjút készítettem vele (Édes Anyanyelvünk, 2015: 5/13). Arra a kérdésemre, hogy mi vezette a nyelvészethez, ezt válaszolta: „Talán nem is mi, hanem ki. Édesanyám harmadikos koromban jött rá, hogy bár hibátlanul használom a megtanulhatatlan mozgást jelentő igéket vagy a múlt idejű szenvedő melléknévi igeneveket, de fogalmam sincs a képzésükről, használatuk szabályairól. Ezért aztán esténként, de főleg hétfőnként, a tévémentes napokon nekilátott velem »grammatikázni«. Nekem meg megtetszett, hogy erőlködés nélkül kezdek valamit érteni is. De a »mi«-re is van válasz: az irodalom. Ma már el sem tudnám képzelni, nyelvészeti tudásom nélkül mennyire másképpen látnám Zosczenko vagy Bulgakov hőseit, amikor a nekik tulajdonított szövegeket olvasom.”

Én leginkább a magyarországi alkalmazott nyelvészeti tanszékek közötti szakmai és baráti szálak erősítőjeként, a szegedi 2005-ös és 2015-ös „hatalom” interdiszciplináris szemiotikai konferenciák kezdeményezőjeként, valamint a Magyar Szemiotikai Társaság konferenciáinak legendás előadójaként emlékezem rá. Utoljára 2022. október 1-jén találkoztunk a Semiotica Agriensis konferencián, ahol az orosz színházi plakát szemiotikájáról tartott érdekesítő, fényképes dokumentumokkal kísért előadást. Még halála előtt két hónappal telefonon a 2022-ben megjelent Tünettan és identitás (Szemiotikaközele albumkönyv) című munkájának Nyelvőr-beli ismertetéséről egyeztettünk (az írást a szerzője Szergej halála miatt nem fejezi be), és lelkemre kötötte, hogy nyáron találkozzunk Balatonszemesen, ahol megmutatja a szőlőjét. Sokadszorra halasztottuk el a találkozást, de megígértem neki, hogy elmegyek. Ezt az ígéretemet sem tudom beváltani. Dr. Tóth Szergejt 2023. március 7-én helyezték végső nyugalomra a balatonszemesi temetőben.

Balázs Géza

POMOGÁTS BÉLA (1934–2023)

A gyászjelentésen ez az idézet áll: „A halott mindig győztes. Csak az élők veszítenek” (Szabó Magda). 2023. május 1-jén életének 89. évében elhunyt Pomogáts Béla irodalomtörténész. Búcsúztatása 2023. május 23-án volt a Farkasréti temetőben.

Pomogáts Béla

2011 decemberében kapta meg az Anyanyelvapolók Szövetségétől a Lőrincze-díjat. Akkori laudációból idézek. Pomogáts Béla a magyar nyelv, a magyar nyelvi kultúra egyik legmeghatározóbb és legjelesebb szellemi képviselője. Szinte nincs nyelvi-irodalmi rendezvény, emlékezés, ahol ne tűnne fel, s megnyilatkozásaival szellemi örökségünk feltárására és fenntartására buzdít. Irodalomtörténészként a művészi szövegeknek az összmagyarsághoz szóló üzenetét erősíti fel. A magyar kultúra és irodalom önként vállalt kulturális követeiként évente több tízezer kilométert utazik, a legkisebb erdélyi szórványtól a Magyar Tudományos Akadémiáig, hogy szóljon a magyar nyelvről és irodalomról, bátorítsa az anyanyelvi kultúra és nyelv megőrzését. Kiemelten említendő a határon túli, sokszor veszélyeztetett magyar nyelv és kultúra melletti határozott kiállása. Valószínűleg minden irodalomkedvelő ismeri, hiszen több mint negyven könyve és sok ezer előadása ismertté tette mindenhol, ahol a magyar nyelvet beszélik. De azért dióhéjban az életrajza: 1934. október 22-én

született Budapesten. A Piarista Gimnáziumban érettségizett, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán szerzett tanári diplomát. Részt vett az 1956-os forradalomban, ezért internáltak. Hosszú hányattatás után 1961–1965-ben technikumi tanár, 1965-ben az MTA Irodalomtudományi Intézetének munkatársa, később osztályvezetője, 1992–1996-ban igazgatóhelyettese lett. Az irodalomtudomány kandidátusa, majd doktora. Főként a két világháború közötti és az 1945 utáni magyar irodalom, az erdélyi és a nyugati magyar irodalom történetével foglalkozik. Számos folyóirat szerkesztője, szerkesztőbizottsági tagja, számos (főként határon túli magyarokat támogató) alapítvány kurátora. 1995 és 2001 között a Magyar Írószövetség elnöke. Lőrincze Lajos örökségét vállalva lett 1992-ben a Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társaságának elnöke. Legutóbb, az anyanyelvi juniálison lírai sorokkal emlékezett a jeles nyelvűvelőre. Lőrinczéről írja, de saját hozzáállását is mutatja: „Lőrincze tanár úrnak ki kellett lépnie a könyvtári csendből és vállalnia kellett a közszereplést, mi több, a nyilvános küzdelmeket – egy jótékony, szelíd, mégis határozott és kitartó pedagógiát...” Pomogáts Béla ugyanilyen „szelíd, határozott és kitartó” pedagógiával beszél anyanyelvről, irodalomról, hazáról, immár sok évtizede. Több díjat megkapott (József Attila-díj, 1956-os Emlékérem, Kisebbségekért díj, Nagy Imre-emlékplakett, Magyar Köztársasági Érdemrend középkeresztje, Széchenyi-díj), de anyanyelvit még nem. Pomogáts Béla példamutató irodalomtörténeti, kulturális „nagyköveti” munkája önmagában is érdemesíti a Lőrincze-díjra, de egyúttal azt is jelzi, hogy a jeles nyelvűvelő hatása mennyire egyetemes a magyar szellemi életben.

A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társaságának elnöki tiszteréről 2012-ben lemondott, visszavonult. Természetesen a Társaság megválasztotta tiszteletbeli elnökének. De továbbra is járta a Kárpát-medencét, sőt távolabbi tájakra is eljutott. Rendszeres résztvevője maradt a konferenciáknak, emléküléseknek, az anyanyelvi rendezvényeknek (nyelvész-táboroknak); örült, hogy újraindult a Társaság nyári szabadegyeteme, több alkalommal eljött előadást tartani. Szellemiségét, emlékét megőrizzük!

Balázs Géza

ÚJ SZAVAK, KIFEJEZÉSEK

belenget *ige, jelentésbővülés, szleng*

Homályosan utal valamire, könnyelmű vagy rosszhiszemű, teljesíthető vagy teljesíteni egyáltalán nem szándékozott ígéretet tesz.

Sokszor adok ennek hangot itt a blogban, és ha valaki esetleg belenget valami változásról szóló ígéretet a gyerekek helyzetével kapcsolatosan, hát nagyon szkeptikus tudok lenni.

függönyfrufu *fn, jelentéssűrítő összetétel*

Könnyed, hosszú és közepen elválasztott, két oldalra lazán fésült haj.

Ha valami igazán aktuálisat keresünk, érdemes az 1970-es évek divatját idéző függönyfrufu trendje után nyúlnunk.

kapudrogelmélet *fn, jelentéssűrítő összetétel*

Az a vélekedés, miszerint a kannabisz használata a keményebb drogok (heroin, kokain) szedéséhez vezet.

A kapudrogelmélet az amerikai drogprevenciós és drogellenes kampányok kedvenc alaptétele.

légirégészet *fn, minőségjelzős összetétel*

A régészeti kutatások egy fajtája, amelynek során a régészeti lelőhelyeket a levegőből fényképezik. Ennek segítségével a teljes lelőhely megfigyelhető, illetve új lelőhelyeket lehet felfedezni.

A légirégészet a műszeres leletfelderítés csoportjába tartozik, és a roncsolásmentes kutatási csomag része.

okoshajkefe *fn, jelentéssűrítő összetétel, informatika*

Többféle szenzort, mozgásérzékelőt és mikrofont tartalmazó hajkefe, amely mobilon futó applikáció segítségével pontos utasításokat tud adni arra, hogyan fésülködjunk. A hajkefe felismeri hajunk szárazságát, töredezettségét, minőségét.

A nejlomból és vaddisznószőrökből készült sörtéssel ellátott okoskefében több különféle szenzor, közepén pedig egy mikrofon van, amelyek segítségével az eszköz a fésülködéskor megállapítja, hogy milyen állapotban van a haj, illetve hogy mit kellene változtatni a fésülködési szokásokon.

ökoszorongás *fn, jelentéssűrítő összetétel*

A környezet pusztulása nyomán érzett félelem.

Egyre többen kezdenek el szorongani a bizonytalanabbá váló jövő miatt: az ökoszorongás felzárkózhat posztmodern korunk legfontosabb társadalom-lélektani problémái közé.

reklámzaj *fn, jelentéssűrítő összetétel*

A médiumok reklámokkal való telítettsége.

Magyar fejlesztésnek köszönhetően hódítják meg Budapestet és a többi világvárost az okostelefonjainkkal kommunikáló citylightok. Az intelligens megoldással a reklámzaj növelése nélkül juthatnak értékes információkhoz és kedvezményekhez az okosplakátok mellett elhaladó felhasználók.

sejtmezőgazdaság *fn, tükörfordítás*

Az állati sejtekből előállított laboratóriumi húsok kutatása és tömeges forgalomba hozatala. Laboratóriumban előállított, tenyésztett hús, lombikhús előállítás.

A sejtmezőgazdaság (cellular agriculture technológia) laboratóriumi keretek között állítja elő az eredeti termék pontos mását. Például fájdalommentesen kivonnak összejeteget egy szarvasmarhából, majd ezeket mesterséges körülmények között „kitenyésztik”.

sűgőszemüveg *fn, jelentéssűrítő összetétel, informatika*

Kiterjesztett valóságra (AR) építő szemüveg, amely meghallgatja a párbeszédet, majd a lencsére vetít egy, csak a viselője által látható javaslatot arra, mit is lenne jó mondania az adott helyzetben.

Itt a sűgőszemüveg, amely még állásinterjúkon és randikon is jól jöhet.

szellemkamion *fn, jelentéssűrítő összetétel*

Olyan kamion, amelynek a vezetője a fülkébe szerelt kapcsolóval fordítja fel és le a rendszámablát, hogy elkerülje az útdíjfizetést.

Lebukott a rendszámmal trükköző kamionos az M3-ason. A Nemzeti Útdíjfizetési Szolgáltató Zrt. szúrta ki a fehér járművet. Az adóellenőrök a nyomába eredtek a fura szellemkamionnak, és egy pihenőbe irányították azt. A vezetőfülkében aztán rábukkantak a szerkezetre, amivel a sofőr egy gombnyomással olvashatatlaná tudta tenni a rendszámát.

távmeghallgatás *fn, jelentéssűrítő összetétel*

Az ügyeket tárgyaló bíróságoktól távol lévő eljárási szereplők jelenlétének biztosítása a valós időben készült, folyamatos és egyidejű kép- és hangfelvétel révén.

A távmeghallgatás megkönnyíti és segíti a bírók munkavégzését, speciális felkészülést a használata nem igényel. A rendszer létjogosultságát a számadatok is alátámasztják.

versvideó *fn, jelentéssűrítő összetétel*

A videó közegebe integrált vizuális és költészeti kifejezőmód, önálló alternatív művészeti forma, amelynek a filmhez hasonlóan saját képi világa van, és tudatos formanyelvet használ. Alapvető eleme a vizuálisan megjelenített írott szöveg vagy hangzó szövegrész.

Az internetes versmondás mellett a versek átfogalmazására, újragondolására is lehetőség nyílik, szintén versvideó formájában.

Új kiadványaink

- A jövődő tükre. Retorika a gyakorlatban – gyakorlat a retorikában. Szerkesztette: Lózsi Tamás és Tóth M. Zsombor. 750 Ft*
- Adamikné Jászó Anna: Humor és retorika az irodalomtanításban. Az érvelés humora Arany, Jókai, Gárdonyi és Móra műveiben. 950 Ft*
- Balázs Géza: A Magyar Nyelvőr viharos története 1872–2022. 3500 Ft
- Balázs Géza: Az álom nyelve. 2450 Ft
- Balázs Géza – Dede Éva: Agresszió és nyelvhasználat. 3000 Ft
- Bökös Borbála: Mítoszok az irodalomban és a kultúrában. 950 Ft*
- Egri Dorottya – Horváth Éva: Irodalmi kvízkönyv érettségizőknek. 1900 Ft
- Globális kihívás – lokális válaszok. A koronavírus (Covid–19) gazdasági és társadalmi összefüggései és hatásai. Szerkesztette: Kovács László. Most: 4900 Ft
- Jelentés a magyar nyelvről 2016–2020. Öt év szavaival és kifejezéseivel. Balázs Géza szerkesztésében. 4000 Ft
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: Szimbolizáció és szemiotika. A jelteremtő ember. 750 Ft*
- Mese és nevelés. (Nyelv, irodalom, nevelés.) Szerkesztette: Lózsi Tamás és Pölcz Ádám. 750 Ft*
- Minya Károly: Színház és nyelv. 3500 Ft
- Nyelvészetről mindenkinek. 77 nyelvészeti összefoglaló. Szerkesztette: Balázs Géza. 950 Ft*
- Pölcz Ádám: A nyelvművelés retorikai gyökerei. 5500 Ft
- Tuba Márta: „Cégére egy tündér” – Szövegtípusok az oktatásban és a kutatásban. 850 Ft*

Büky László könyvei:

Lírai én a tárgyi és szellemi világban. Füst Milán költői nyelvének szemiotikai, szövegteni és stilisztikai háttere. 2500 Ft; Karinthy és a nyelv. 3500 Ft; Versek, szavak, szerkezetek Weöres Sándor lírájában. 2500 Ft; Dolgok, tárgyak, személyek. Régi magyar szavak magyarázatai. 2500 Ft. Külön megvásárolva 11.000 Ft, egyben most: 7000 Ft.

Balázs Géza folklórlingvisztikai „karanténrétorikája”:

Nyelvszokások. A nyelvszokások mint szimbolikus nyelvi cselekvések. 3500 Ft; A művészet és a nyelv születése. Szemiotika, művészetelmélet, antropológiai nyelvészet. 6000 Ft; Folklór és nyelv. Folklór, művészet, irodalom, nyelv. 8900 Ft. Külön megvásárolva 18.400 Ft, egyben (vászontáskában) most: 15.000 Ft.

IKU-TÁR. Sorozatszerkesztő: Balázs Géza

1. Rácz János: Szőlő- és borneveink (2015)
 2. Balázs Géza: Új szavak, kifejezések. A rendszerváltás kisszótára (1990–2015) (2016)
 3. Rácz János: Virágneves könyv (2017)
 4. Halmai Tamás: Alfonz, a barátom. Korrektorglosszák (2018)
 5. Papp Andrea: Félpercesek (2018)
 6. Halmai Tamás: Versmeditációk. Fodor Ákos-olvasókönyv (2018)
 - 7–8. Adamikné Jászó Anna: Stilisztikai kisszótár (2019)
 9. Halmai Tamás: Nikla és Dardzsiling között. 33 verselemzés (2019)
 10. Balázs Géza: Pálinkás szavak szótára A–Zs (2020)
 11. Halmai Tamás: Hűség a változáshoz. Bertók László költői világa (2019)
 12. Halmai Tamás: Tiszta rendszerek csarnoka. Imre Flóra-olvasókönyv (2020)
 13. Adamikné Jászó Anna: Retorikai kisszótár (2020)
 - 14–15. Ifj. dr. Lőwy Árpád: Szexszótár (2020)
 16. Veszelszki Ágnes: Karanténszótár. Virális tartalom (2020)
 17. Halmai Tamás: „Imáim lassú lélegzetek”. Lelkigyakorlatok Iancu Laurával (2020)
 - 18–19. Molnár Zsolt: Trianon-kisszótár (2020)
 20. Halmai Tamás: Az egyetemes Babits. Esztergomi esszék (2021)
 21. Halmai Tamás: „Ha angyalt látsz vendégül...” Károlyi Amy költői világa (2022)
 22. Balázs Géza: Újmedia-kislexikon (2023)
 23. Halmai Tamás: Az egypartú folyó. Koanok, történetek, Jézus-glosszák (2023)
- (A kötetek ára 1000 Ft, a dupla köteteké ennek kétszerese.) Az árak tájékoztató jellegűek!

A kiadványok megvásárolhatók a Manyszi webboltjában (www.e-nyelv.hu).
További információ: iroda@e-nyelv.hu.

*Csak e-könyv formájában. A többi könyv hagyományos és részben elektronikus formában is elérhető.